

T.C.
İstanbul Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Sosyoloji Anabilim Dalı

Doktora Tezi

**TÜRKİYE’NİN TÜRK DÜNYASI POLİTİKALARI:
BAĞIMSIZ TÜRK CUMHURİYETLERİ
İLE İLİŞKİLER**

İlteriş YILDIRIM

2502070364

Tez Danışmanı:
Prof. Dr. Hayati TÜFEKÇİOĞLU

İstanbul 2015

DOKTORA

TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN

Adı ve Soyadı : İlteriş YILDIRIM Numarası : 2502070364
Anabilim/Bilim Dalı : Sosyoloji Anabilim Dalı Danışman Öğretim Üyesi : Prof. Dr. Hayati
TÜFEKÇİOĞLU
Tez Savunma Tarihi : 03.02.2015 Tez Savunma Saati : 11.00
Tez Başlığı : Türkiye'nin Türk Dünyası Politikaları: Bağımsız Türk Cumhuriyetleri İle İlişkiler

TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 50. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜ'NE OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- Prof. Dr. Hayati TÜFEKÇİOĞLU		Kabulü
2- Prof. Dr. Ertan EĞRİBEL		Kabul
3- Prof. Dr. Musa TAŞDELEN		Kabulü
4- Doç. Dr. Yücel YÜKSEL		Kabul
5- Doç. Dr. Ufuk ÖZCAN		Kabulü

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- Prof. Dr. Korkut TUNA		
2- Doç. Dr. Yusuf ADIGÜZEL		

ÖZ

Türkiye'nin Türk Dünyası Politikaları: Bağımsız Türk Cumhuriyetleri ile İlişkiler İlteriş Yıldırım

Bu çalışmanın konusu, Türkiye'nin Türk dünyası politikalarıdır. Bu çerçevede Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile ilişkileri incelenmiştir. Çalışmanın temel problemi, güçlü tarihsel ve kültürel bağlara rağmen, Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile etkin ilişkiler geliştirememesidir. Bunun nedeni olarak, Türkiye'nin Türk Dünyası'na gereken önemi vermediği düşünülmektedir.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümünde, Türk dünyasının ortaklıkları ve farklıları kritik edilmiştir. Bu çerçevede isimlendirme sorunu, temel ortaklıkların görünümü ve tarihsel dönemdeki yakınlık ve kopukluk ele alınmıştır. İkinci bölümde, Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile ekonomik, siyasi ve kültürel ilişkileri, 1991'den bu güne imzalanan anlaşmalar çerçevesinde ele alınmıştır. Anlaşmalarda ortaya konan hedefler ve bunların gerçekleşme düzeyi incelenmiştir. Üçüncü bölümde, Türkiye ve Türk Cumhuriyetlerinin uluslararası örgütlerdeki konumlanmaları ele alınmıştır. Bu sayede, söz konusu ülkelerin ortak hareket edip etmedikleri incelenmiştir.

Çalışmanın sonucunda tarihsel ve kültürel bağların güçlü olduğu görülmüştür. İlişkilerin geliştirilmesinde önemli bir mesafe alınmasına rağmen hedeflenen seviyeye ulaşamadığı anlaşılmıştır. Neden olarak Türkiye'nin Türk dünyasına gereken önemi vermediğine yönelik tespit güçlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk, Türki, Türk Dünyası, Türk Dünyasında Bütünleşme

ABSTRACT

Turkic World Policies of Turkey: Relations with Independent Turkic Republics

İlteriş Yıldırım

The subject of this study is the Turkish world policies of Turkey. In this respect it is elaborated on the Turkic world relations of Turkey. The basic problematic of the study is the dissability of Turkey in developing effective relations with Turkic world, despite of powerful historical and cultural ties. As a reason of this can be seen as the Turkey's ignorance of Turkic World.

Study consists of three chapters. In the first chapter it is criticized the similarities and the differences of Turkic world. In this framework it is elaborated on the problematic of naming, the appearance of the basic associations and the affinity and rupture from the historical viewpoint. In second chapter, Turkey's economical, political and cultural relations with Turkic Republics are taken with regard to the agreements that have been signed since 1991. The targets that is set forth in those agreements and their levels of realization are investigated. In third chapter, it is covered that the status of Turkey and Turkic Republic in the international organizations. By this means, it is investigated that whether such countries are cooperated or not.

At the conclusion, it is seen that the both cultural and historical ties are strong. Also it is understood that although there are much measures taken in order to developing relations, it is still less than what is projected. As a reason, the evaluation concerning the Turkey's ignorance to the Turkic world is become more strong.

Key Words: Turk, Turkic, Turkic World, Integration in the Turkic World

ÖNSÖZ

Sosyolojinin yoğun toplumsal gündeminin yanında günümüzde toplumlararası bir gündemin de yükselişe geçtiğine tanık olmaktayız. Bu gündeme ilişkin sosyolojide küreselleşme, dünya sistemi gibi kuramsal bakışlara ilginin arttığını da biliyoruz. Toplumların dünya düzeni diye ifade edilen düzlemde gerçekleşen olaylardan yoğun biçimde etkilendiği bir dünyada yaşamaktayız. Bu anlamda her ülke bu olayları kendi çıkarlarına göre yorumlama ve yönlendirme eğilimindedir.

Biz bu çerçevede oluşan ilgimizi Türk Dünyası özelinde çalışmayı tercih ettik. Çünkü Türk toplumunun yukarıda dile getirilen olgular ya da sorunlar çerçevesinde en önemli gündemlerinden birinin Türk dünyası olması gerektiğine inanıyoruz. Bu çerçevede çalışmamız, hem Türk dünyasının ortaklıklarını betimlemeyi hem de sözü edilen dünya düzeni çerçevesinde Türk dünyasının Türkiye için ifade ettiği anlamı çözümlenmeye yönelmektedir. Bağımsızlıkları nispeten yeni olan Türk Cumhuriyetleri ile ilişkilerimiz bu gün belirli bir seviyeye ulaşmıştır. Ancak bu seviyenin yeterli olduğunu düşünemeyiz. Bu çalışmanın ilişkilerin daha da gelişmesine katkı sağlamasını umuyoruz.

Çalışma boyunca görüşlerini ve yardımını esirgemeyen değerli danışman hocam Prof. Dr. Hayati Tüfekçioğlu'na sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Yine görüş ve önerileriyle tez çalışmamızın şekillenmesinde katkıları bulunan tez izleme komitesindeki hocalarım Prof. Dr. Ertan Eğribel, Prof. Dr. H. Musa Taşdelen ve Doç. Dr. Yücel Yüksel'e ve yardımlarından dolayı ikinci danışmanım Doç. Dr. Eyüp Zengin hocama teşekkür ediyorum.

Anneme, babama ve uzun süren çalışmalarım boyunca gösterdikleri fedakarlıklar için eşim ve kızıma ayrıca teşekkür ediyorum.

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER	vi
TABLolar LİSTESİ.....	ix
KISALTMALAR LİSTESİ.....	x
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	10
ORTAKLIKLAR VE FARKLILIKLAR BAĞLAMINDA TÜRK DÜNYASI .	10
1.1. Türk mü Türki mi? Ulus ve Ulusüstü Kimlik Algıları	14
1.1.1. Türkiye'deki Algıların Görünümü	17
1.1.2. Türkiye Dışındaki Algılar	28
1.1.3. Kavramlara İlişkin Genel Değerlendirme.....	35
1.2. Türk Dünyasında Ortaklığın Temel Unsurlarına İlişkin Değerlendirmeler.....	38
1.2.1. Soy Ortaklığı.....	38
1.2.2. Dil Ortaklığı.....	43
1.2.3. Din Ortaklığı	51
1.3. Türk Dünyası Tarihinin Yakınlık ve Kopukluk Dönemleri	55
İKİNCİ BÖLÜM	70
TÜRKİYE CUMHURİYETİ İLE TÜRK CUMHURİYETLERİNİN İLİŞKİLERİ	70
2.1. Teknik Modernleşme Bağlamında İlişkiler	73

2.1.1. Ekonomik İlişkiler	73
2.1.1.1. Artırılmak İstenen Ticaret ve Yapısal Yetersizlikler	73
2.1.1.2. Enerji Savaşları	107
2.1.2. Deneyimlerin Aktarılması: Uzman Yetiştirilmesi ve Teknik Altyapı Desteği	112
2.2. Siyasi ve Kültürel İlişkiler	128
2.2.1. Romantizmden Rasyonelliğe Siyasi İlişkiler	129
2.2.2. Büyük Öğrenci Projesi ve Eğitim Alanında İlişkiler	140
2.2.3. Kültürel Etkileşim	148
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	161
TÜRKİYE VE TÜRK CUMHURİYETLERİNİN ULUSLARARASI ÖRGÜTLERDEKİ KONUMLANMALARI.....	161
3.1. Uluslararası Örgütler, Kavram, Tarih ve Sınıflandırmalar	161
3.2. Genel Amaçlı Ağırlıklı Siyasi Amaçlı Örgütler	171
3.2.1. Avrupa Birliği	172
3.2.2. Bağımsız Devletler Topluluğu	182
3.2.3. Guam-Demokrasi ve Ekonomik Kalkınma Örgütü	187
3.2.4. İslam İşbirliği Örgütü	189
3.2.5. Şangay İşbirliği Örgütü	191
3.3. Ekonomik Temelli Örgütler	196
3.3.1. EurAsEC- Avrasya Ekonomik Topluluğu	196
3.3.2. Ekonomik İşbirliği Teşkilatı	198
3.3.3. Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü	200
3.4. Güvenlik Temelli Örgütler	202
3.4.1. NATO	202
3.4.2. Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü	205
3.4.3. Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı	206
3.5. Türk Devletleri Arasındaki Örgütler	208
3.5.1. Uluslararası Türk Kültür Teşkilatı	209
3.5.2. Türk Dilkonuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi	210
3.5.3. Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi	211
SONUÇ	216

KAYNAKÇA..... 231

ÖZGEÇMİŞ..... 257

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1: Türkiye'nin Azerbaycan'la Yaptığı İhracat ve İthalatın Yıllara Göre Dağılımı (Milyon Dolar).....	74
Tablo 2: Türkiye'nin Farklı Ülkelerle Yapmış Olduğu Ticareti Gösteren Referans Tablo	75
Tablo 3: Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile 2013 Yılında Gerçekleşen Ticaret Hacmi.....	75
Tablo 4: 2009-2013 Yılları Arasında Azerbaycan'ın İhracatında ve İthalatında İlk Beş Ülke.....	76
Tablo 5: Türkiye'nin Kazakistan'la Yaptığı İhracat ve İthalatın Yıllara Göre Dağılımı (Milyon Dolar).....	78
Tablo 6: 2006-2012 Yılları Arasında Kazakistan'ın İhracatında ve İthalatında İlk Beş Ülke.....	79
Tablo 7: Türkiye'nin Kırgızistan'la Yaptığı İhracat ve İthalatın Yıllara Göre Dağılımı (Milyon Dolar).....	82
Tablo 8: 2008-2012 Yılları Arasında Kırgızistan'ın İhracatında ve İthalatında İlk Beş Ülke.....	83
Tablo 9: Türkiye'nin Özbekistan'la Yaptığı İhracatın ve İthalatın Yıllara Göre Dağılımı(Milyon Dolar).....	85
Tablo 10: 2007-2011 Yılları Arasında Özbekistan'ın İhracatında ve İthalatında İlk Beş Ülke.....	88
Tablo 11: Türkiye'nin Türkmenistan'la Yaptığı İhracatın ve İthalatın Yıllara Göre Dağılımı(Milyon Dolar).....	92
Tablo 12: 2007-2011 Yılları Arasında Türkmenistan'ın İhracatında ve İthalatında İlk Beş Ülke.....	94
Tablo 13: Türkiye'nin Türk Eximbank Kredisi Kullandırdığı Ülkeler	95
Tablo 14: Türkiye, Türk Cumhuriyetleri ve Almanya'nın 2010 Yılına Kadar Yapmış Oldukları Dış Yatırım ve Bu Ülkelerde Gerçekleşen Yabancı Yatırımın Stok Miktarı (Milyon Dolar).....	96
Tablo 15: Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile Tarım ve Hayvancılık Alanındaki İthalat ve İhracatı (Milyon Dolar).....	100
Tablo 16: Türk Cumhuriyetleri ile Akraba Topluluklardan Gelen Devlet Burslu Yüksek Öğrenim Öğrencileri Sayısal dağılımı	146
Tablo 17: Türkiye'den Azerbaycan'a Giden Türk Vatandaşlarının ve Azerbaycan'dan Türkiye'ye Gelen Azeri Vatandaşlarının Gidiş Geliş Amaçlarına Göre Sayısı ve Oranı (Bin Kişi)	156
Tablo 18: Türkiye ve Türk Cumhuriyetlerinin Örgütsel Konumları	171

KISALTMALAR LİSTESİ

AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
A.e.	Aynı eser
A.g.e.	Adı geçen eser
AGİK	Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konseyi
AGİT	Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
AKP	Adalet ve Kalkınma Partisi
ASAM	Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi
B.a.	Eserin Bütününe Atıf
BDT	Bağımsız Devletler Topluluğu
Bkz.	Bakınız
BM	Birleşmiş Milletler
BP	British Petroleum
Bs.	Basım
Bsk.	Baskı
C.	Cilt
CENTO	Central Treaty Organization
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
CIA	Central Intelligence Agency
Çev.	Çeviren
DTÖ	Dünya Ticaret Örgütü
ECO	Economic Cooperation Organization
Ed.	Editör
EurAsec	Eurasian Economic Community

GUAM	Georgia-Ukraine-Azerbaijan-Moldova
GUAM	Georgia-Ukraine-Uzbekistan-Azerbaijan-Moldova
Haz.	Hazırlayan
İİÖ	İslam İşbirliği Örgütü
KEİÖ	Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü
KGAÖ	Kolektif Güvenlik Anlaşma Örgütü
KOSGEB	Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeleri Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı
MHP	Milliyetçi Hareket Partisi
NATO	North Atlantic Treaty Organization
OPEC	Organization of the Petroleum Exporting Countries
RCD ECO	Regional Cooperation for Development
s.	Sayfa
SOCAR	State Oil Company of Azerbaijan Republic
ŞİÖ	Şangay İşbirliği Örgütü
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TDAV	Türk Dünyası Araştırma Vakfı
TDİK	Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Teşkilatı
TİKA	Türk İşbirliği ve kalkınma Ajansı
TOBB	Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
TRACECA	Transport Corridor Europe Caucasus Asia
TRT	Türkiye Radyo Televizyonu
TSE	Türk Standartları Enstitüsü
TÜİK	Türkiye İstatistik Kurumu
TÜBİTAK	Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu

TÜRKPA	Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi
TÜRKSOY	Uluslararası Türk Kültür Teşkilatı
UZINFOINVEST	The Information Support & Foreign Investments Promotion Agency
Yay. Haz.	Yayına Hazırlayanlar
y.y.	Yayın yeri yok

GİRİŞ

Bu tez çalışmasının konusu, Türkiye'nin Türk dünyasına ilişkin politikaları ve algısıdır. Konudan hareketle Türkiye'nin devlet düzeyinde Türk dünyasına ilişkin olarak geliştirdiği algı ve eylemlerin sosyolojik çerçevede değerlendirilmesi amaçlanmaktadır.

Çalışma hem Türkiye'nin dünyadaki konumunun tespit edilmesi, sorgulanması ve bu konumlanmaya alternatif arayışları açısından hem de sosyolojide bu yöndeki tartışmalara bir zemin oluşturması açısından önemlidir. Bilimsel bir disiplin olarak sosyoloji, herhangi bir toplumu içsel olarak değerlendirmenin, o toplumun sorunlarını kritik etmenin yanında, farklı farklı toplumların birbirleriyle olan ilişkilerini, bu ilişkilerin tek tek toplumların kendi yaşantıları üzerindeki etkilerini de değerlendirmek zorundadır. Şüphesiz toplumlararası bir ilişkiden bahsederken, bu alanın gerçek aktörleri olan devletleri ve bu devletlerin ilişkilerini ifade eden uluslararası ilişkileri göz önünde bulundurmak gerekir. Uluslararası ilişkiler, politik bir disiplin olarak ülkeler arasındaki ilişkileri kendine özgü bir çerçeveye incelemektedir. Tüzel varlıklar olan devletlerin ilişkileri, bireysel ve toplumsal algılardan farklı bir takım kurallara göre işlemektedir. Bu anlamda sosyoloji ve uluslararası ilişkilerin müstakil oldukları öne sürülebilir. Ancak her biri insan failden dolayısıyla toplumdan katı bir şekilde soyutlanamayacak olan bu farklı ilişki düzlemleri, ister istemez sosyolojik bir ilginin nesnesi olmak durumundadır. Yani her ne kadar uluslararası ilişkilerin müstakilliğinden, özgünlüğünden bahsedilse de uluslararası ilişkilerin sosyolojik bir boyutu olduğu da yadsınamayacak bir gerçektir.

Bir bilim olarak sosyoloji, tek tek toplumların kendi hayat sınırlarının dışında kalan toplumlarla veya bütün bir dünyayla ilişkisini, dünyadaki konumlanmasını hesaba katmak durumunda kalmış hatta bu bağlam çoğu zaman farklı ülkelerdeki sosyolojik çalışmaların birinci gündemini oluşturmuştur. Sosyoloji tarihindeki kuramların pek çoğu dünya tarihindeki, özellikle sanayi devrimi ile bambaşkalaşan dünya tarihindeki sömürü ilişkilerinin milliyetler, medeniyetler hatta kıtalar

düzlemindeki etkilerini tartışmaktadır. Modernleşme, sanayileşme, kalkınma gibi sorunlar etrafında modernleşmiş, sanayileşmiş, kalkınmış blokların yanında bu süreçlerden mahrum kalmış bir öteki dünya bloku ortaya çıkmış, bu bloklar arasındaki gerilim, insan hayatı üzerinde gündelik yaşam sorunları kadar etkili hatta çoğu zaman onlardan daha etkili hale gelmiştir. Bugün sosyolojik tartışmaların hemen hemen hepsinde küreselleşme, medeniyetler çatışması, tarihin sonu, ulus devlet gibi söylemler yer almaktadır. Bu da göstermektedir ki uluslar, ülkeler, toplumlararası ilişkiler ve bu ilişkilerin seyri sosyolojinin ana damar ilgileri arasında yer almaktadır.

Bu açıdan çalışmanın sosyolojik önemi birbiriyle ilintili olan üç noktada açıklanabilir. Birincisi siyaset sosyolojisi açısından ki, Duverger siyasal bir analizin yapılacağı birimler tanımlarken –toplum, grup, topluluk vs.- etkileşim sisteminden söz etmektedir. Bu anlamda global toplum bugün için ulusları ifade etsede ulusları aşan kültürel birliklerin de etkileşimi de tartışma konusudur.¹ Bu açıdan bakıldığında Türk Dünyası Avrupa Bütünleşmesi hedeflerinde olduğu gibi siyasal-toplumsal bir etkileşim birimi olarak ele alınabilir mi? Bu sorunun cevabı araştırılacaktır. İkinci olarak konu, interdisipliner bir çabayı ifade eden uluslararası ilişkiler sosyolojisi açısından ele alınabilir mi? Pratikte farklı ülkeler olarak var olan Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri arasındaki ilişki aynı zamanda belli ölçüde ülke ve toplum farklılaşması boyutuyla ele alınabilir ki, bu da konunun uluslararası ilişkiler sosyolojisi bağlamında önem arz ettiğini gösterir. Üçüncü olarak bu çalışma, sosyolojinin özelde de Türk sosyolojisinin modernleşme, küreselleşme gibi anadamar tartışmaları ve bunlarla ilintili olan jeopolitik ve jeostrateji gibi alanlar açısından da önemli ve verimli bir tartışma vasatı sunmaktadır.

Sosyoloji biliminin ilgilerine yönelik bu tartışma, Türkiye'nin Türk dünyasına yönelik politikalarını sosyolojik olarak ele almaya çalışan bu tez çalışmasının sosyolojik meşruiyetini ortaya koymakla alakalıdır. İlk bakışta devletlerin bürokratik faaliyetlerine indirgenebilecek olan bu konu, aslında Türk toplumunun sözü edilen dünya düzenindeki -ister fırsat ister sorun adına ne denirse densin- bir potansiyelidir. Dolayısıyla bu potansiyel, Türk sosyolojisinin tespitlerine

¹ Maurice Duverger, **Siyaset Sosyolojisi**, Çev. Şirin Tekeli, 7. bs., İstanbul, Varlık Yayınları, 2004, b.a.

ve yorumlarına açık olan hatta muhtaç olan bir konudur. Bu alanla ilgilenmek, bir tercih değil tarihsel bir yazgıdır. Çünkü toplumsal algı bir yana, politik olarak Türkiye'nin böyle bir tercihinin bile olup olmadığı net değilken, Türk dünyası kavramıyla müspet ya da menfi tavırlarla ilgileniliyor olması, bu yazgının bir göstergesidir. Kısacası düzeyi ve içeriği ne olursa olsun, bu ilişkisellik meselenin ideolojik bir kurgu olmaktan çok doğal bir durum olduğunu göstermektedir.

Bir çalışmada konunun bütün boyutları ile ele alınmasında, değerlendirilmesinde önemli güçlükler vardır. Bu çalışmanın özelinde geçerli olan güçlüklerle değinmek gerekirse, teorik olarak konu dilbilim, edebiyat, halkbilim, tarih, uluslararası ilişkiler, diplomasi vb. pek çok disiplin tarafından ele alınan bir konu olması nedeniyle bir yandan disiplinler arası bir yaklaşımı gerektirmekteyken, diğer yandan bir sosyoloji tezi olması nedeniyle sosyolojik bir bakış açısı da oluşturmak zorundadır. Konuyla ilgili hazırlanmış çok fazla sosyolojik çalışma olduğu söylenemez. Bu anlamda konuya ilişkin sosyolojik bir perspektifin oluşturulmasında yararlanılabilecek çok fazla çalışma olmadığı söylenebilir. Bunun dışında genel anlamda konuya ilişkin romantik, hamasi, bilgi temelinden yoksun yaklaşımların çokluğuna karşın bilimsel ilginin azlığı da bir gerçektir.

Konuya ilişkin teknik bir güçlük ise dil konusudur. Türk dünyası çerçevesinde muhatap olunan ülkelerle bilgi alışverişi bağlamında dil konusu önemli bir güçlük olarak gündeme gelmektedir. Türkiye'de yabancı dil olarak İngilizcenin yaygınlığı karşısında Türk Cumhuriyetlerinde Rusçanın baskınlığı, çalışmalarda yabancı dilden faydalanabilmesi hususunda bir karşıtlık ve güçlük doğurmaktadır. Bu çalışma özelinde, Rusça kaynaklar yerine Türkçe ve İngilizce literatürden faydalanılmıştır.

Çalışmanın sınırlarının ifade edilmesi gerekirse, en temel sınır çalışmanın odağının Türkiye olması ve ilişkilerin Türkiye ile bağımsız olan cumhuriyetler arasında gerçekleştirilen ilişkiler çerçevesinde ele alınmasıdır. Bunun dışında Türk dünyası bağımsız devletleri kapsadığı gibi, başka devletlerin çatısı altında yaşayan özerk cumhuriyetleri ve özerk olmayan toplulukları da kapsamaktadır. Ancak özerk cumhuriyetler ve özerk olmayan topluluklar politika üretmede ve ilişki kurmada bağlı oldukları ülkelerin siyasetine uyma zorunlulukları nedeni ile çalışma kapsamına

alınmamışlardır. Türk dünyasını oluşturan bağımsız devletlerin birbirleri ile kuracakları ilişkinin başarılı veya başarısız oluşu zaten bu topluluklarla ilişkileri de aynı yönde etkileyecektir. Bir başka sınır, özellikle ikinci bölümde analiz edilecek olan uluslararası anlaşmaların sadece Türkiye'nin diğer Türk Cumhuriyetleri ile yapmış olduğu anlaşmalarla sınırlandırılmasıdır. Bu açıdan Türk Cumhuriyetlerinin birbirleri ile yapmış olduğu anlaşmalar kapsam dışındadır. Çünkü bunları da değerlendirmek için gereken emek bir tez çalışmasında verilebilecek emekten çok daha fazlasını gerektirmektedir. Çalışma zaman olarak da Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kazandıkları 1991'den bugüne kadar gerçekleşen ilişkilerle sınırlandırılmıştır. Bu zaman sınırı bir anlamda doğal bir sınırdır. Çünkü bu cumhuriyetler önceki dönemde Sovyetler birliğinin üyesiydiler.

İfade edilen bu hususlar çerçevesinde çalışmanın temel problemleri şöyledir: Türkiye güçlü tarihsel ve kültürel bağlara rağmen Türk Cumhuriyetleri ile etkin ilişkiler geliştirememiştir. Türkiye Türk Dünyasına gereken önemi vermemektedir. Bu iki problem dışında kalan hususlar –örneğin sektörel ya da ülke odaklı çözümlenme- önemsiz değil, başka çalışmaların konusu olabilir. Bu çalışmada çözümlenmeye çalışılan anlaşmalar beş ülke ve çeşitli sektörleri kapsasa da, ele alınmalarındaki temel amaç yukarıda ifade edilen problemler çerçevesinde ilişkilerin Türkiye açısından oluşturduğu büyük resmi tasvir edebilmektir.

Çalışmanın birinci bölümünde ilk olarak kavramsal açıdan Türk dünyası ve ilgili kavramların bir gerçeklik temeline oturup oturmadığı kritik edilecektir. Türk dünyası kavramı bugün için ideolojik bir tez ya da başka toplumları rahatsız eden bir birliktelik ifadesi gibi algılanabilir. Bu açıdan kavram ve gerçeklik arasında doğal bir bağıntı olmadığı da ileri sürülebilir. Bu durum, dünya sistemi veya düzeni denilen güç ilişkileri içinde anlaşılması çok güç bir durum değildir. Şüphesiz her ülke, dünyayı kendine göre tasavvur etme ve ona mümkün mertebe biçim verme eğilimindedir. Bu açıdan önemli olan husus, Türk dünyası olarak nitelendirilen yapının ve bu yapının bağımsız olan bileşenlerinin bu kavramı ne kadar taşıma bilincinde olup olmadıklarıdır.

Başlangıç olarak Türk unsurlarının yaşadığı coğrafyanın ve bu toplumların isimlendirilmesi hususunda hem içsel hem dışsal bir takım soru işaretlerinin varlığı

görülmektedir. İçsel soru işaretleri, ayrı ayrı Türk unsurlarının ortak bir adlandırma konusunda nasıl bir tavır takınacağıdır. Yani özellikle bağımsız ülkeler, Türk dünyası kavramını ne kadar benimseyebilir, benimsese bile bu kavramı kullanmak konusunda ne kadar irade gösterebilir? Bu sorunun cevabı tez boyunca kritik edilecektir. Ancak öncül olarak söylenebilir ki, hem Türkiye'deki kimlik tartışmaları bir yana, hem de Rus kimliklendirme politikası bir yana, coğrafyanın tarihsel adlandırmaları (tarihsel olarak Türkistan ifadesinin kullanımı) Türk dünyası ifadesinin kurgusal olarak sorunlaştırılmayacağını göstermektedir. Bununla beraber konjonktürel olarak ya da başka siyasal hesaplarla bu toplumların bu kavramı kullanmakta imtina etmeleri ayrıca bir tartışmanın konusudur. Çünkü Türkiye'nin de, Türk Cumhuriyetlerinin de farklı tarihsel serüvenleri nedeniyle bağlı buldukları bir takım ilişki düzenlikleri vardır. Örneğin Türkiye batı politik süreçlerine angaje olmuş durumdayken, Türk Cumhuriyetleri ise yakın tarihteki Rus bağıntısı ile bölgenin yeni durumundaki güç mücadelesi arasında kendilerine bir tercih oluşturmaya çalışmaktadırlar. İşte bu noktada az önce değinilen dışsal soru işaretleri gündeme gelmektedir. Yani dünyanın neredeyse kalbi niteliğindeki bu coğrafyada içsel dinamiklerle bir yol haritası çizmeye kalkışmak, yüksek bir bilinç ve yüksek bir çaba gerektirmektedir. Küresel aktörlerin bu coğrafyaya ilişkin bir planlarının olmaması beklenebilir bir durum değildir. O halde bu bölgenin aktörü olmayı istemek, küresel aktör olmakla en azından olmayı istemekle aynı anlamdadır.

Birinci bölümde ikinci olarak ortaklıkların temel unsurları olarak ifade edilebilecek olan soy, dil ve din birliğine ilişkin değerlendirmeler ele alınarak, bu ortaklıkların gücü tasvir edilmeye çalışılacaktır. Bu hususta benzerliklerin güçlü veya zayıf görülen taraflarına ilişkin değerlendirmeler objektif bir biçimde tartışılmaya çalışılacaktır.

Birinci bölümde son olarak tarihte Türk topluluklarının ortak coğrafyayı paylaştıkları zamanlardan coğrafyada yayıldıkları dönemler arasındaki süreçte aralarındaki ilişkiler yakınlık ve kopukluk yönüyle değerlendirilmeye çalışılacaktır. Bu çerçevede yakınlığı veya kopukluğu besleyen tarihi durumlar ve olaylar aydınlatılmaya çalışılacaktır.

Birinci bölümde tarihi ve kültürel bağların temel dayanaklarına ilişkin değerlendirmeler ışığında bir ortaklığın olup olmadığına ilişkin kritikler yapıldıktan sonra ikinci bölümde, Türk dünyası denilen yapının politika üretmeye ehliyetli olan – Türkiye gibi- bileşenlerinin bu alanda ürettiği politikalar, ikili ilişkiler çerçevesinde imzalanan anlaşmalar temelinde değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Bu çerçevede ikinci bölümde Türkiye'nin her bir ülkeyle imzaladığı anlaşmalar, ekonomik, teknik, siyasi ve kültürel alt başlıklar halinde ele alınarak, 1991'den bu yana gerçekleşen ilişkilerin olumlu ve olumsuz tarafları tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu tespitler yapılırken Türk Cumhuriyetlerinin modernleşme ve dünyaya eklemlenme eğilimleri ile Türkiye'nin bu açıdan yüklendiği veya Türkiye yüklenilen görevler göz önünde tutulacaktır.

Üçüncü bölümde ise Türkiye ve Türk Cumhuriyetlerinin katıldıkları uluslararası örgütlerin değerlendirilmesi, politikadaki entegrasyon veya ayrıklık temelinde ele alınacaktır. Yani uluslararası örgütlere katılım çerçevesinde oluşan kompozisyon, ayrı kamplar görünümünde mi yoksa ortak güzergahlar görünümünde midir, bu problem çözümlenmeye çalışılacaktır.

Çalışmanın bütününe ilişkin temel hassasiyetleri daha genel olarak ifade etmek gerekirse, bu çalışmayı güdümlleyen bazı akıl yürütmeleri ifade etmekte fayda vardır. Öncelikle neden Türk dünyası? Böyle bir dünyanın tespitinde, işlevselleştirilmesinde ne yarar vardır? Ya da Türk dünyası, Türk unsurlarının her birinin birbirinden farklılaşmış uluslararası siyasalarında nasıl bir yenilik yaratabilir ve bu yenilik gerekli midir? Bu sorular bu tez çalışmasının yapılmasındaki temel argümanlardır. Çalışmanın öncülünde bu sorularla ilgili varsayımlar vardır. Örneğin Türk dünyasının imkanını, gerçekliğini ve meşruiyetini tartışmaya açan karşıt görüşlere verilebilecek ilk cevap denemesi şudur: Dünyada sıfır müşterekle ortak politika üreten pek çok, aktif, etkili birliktelikler var iken, ve bunlar pek tartışılmazken, çok müşterekli bir yapının gerekliliğine ve meşruiyetine olumsuz bakmak çok da iyi niyetli bir yaklaşım olmasa gerektir. İngiliz Milletler Topluluğu **The British Commonwealth of Nations** bir dönem, belki örtülü olarak hala, işlev gören bir uluslararası bloktur. Şüphesiz bu blok İngiliz sömürge politikalarının bir uzantısıdır ve bu anlamda bu çalışmanın savlarına örnek teşkil etmemektedir. Ancak

örnek teşkil edecek ya da çıkarım yapılabilecek bir tarafı vardır ki o da şudur: Müştereksiz birliklerin rıza süreçlerinden geçirilmeden gerçekleştiği bir dünyada, Türk dünyasının ilişkili olmasından ziyade ilişkisiz olması sorgulanması gereken bir durumdur. Yani ilişkisiz olmak ilişkili olmaya göre daha dikkate değer, çaba gerektiren bir durumdur.

Türk dünyası söylemi, rasist, ideolojik önermelere dayanan bir söylem olmadığı gibi bu tür önermelere dayanmak zorunda da değildir. Bu söyleme, bu tarz eleştiriler yöneltmek, ancak var olan potansiyelden rahatsız olmakla açıklanabilir. Çünkü daha önce de söylenildiği gibi, ilişkilerin olmayışı, olmasından daha güdümlü bir durumdur. Kardeş toplumların en küçük yakınlığını Panturanizm şeklinde yaftalamak, onların en barışçıl etkinliklerini bile ortaya çıkmadan yok etmek istemekle alakalıdır. Sürekli ifade edildiği gibi aslında bu durum, beklenilmeyen, öngörülemeyen bir durum değildir. Her ne kadar Türk dünyasının gerçekliğine, meşruiyetine hatta varlığına yönelik iyi niyetli sosyolojik tespitler yapılırsa yapılsın, bir de dünyanın uluslararası ilişkiler boyutunda can sıkıcı gerçeklikleri vardır. Bu gerçeklikleri görmezden gelerek bir şeyler söylemek, bir şeyler öngörmek ya saflıkla ya da hamasetle açıklanabilir. Özellikle Sovyetlerin dağılmasından sonraki süreç göstermiştir ki, Türk yurtlarının arasındaki bağıntı üzerine söylenen sözler, üretilen/üretilmeye çalışılan/üretilmeye çalışıldığı iddia edilen politikalar, maalesef bilgi ve gerçeklikten çok hamaset ve saflığı çağırıştırılmaktadır ve bu günün görünümü bu çağırışımı doğrulamaktadır.

Türk dünyasına ilişkin üretilebilecek politikaların, görüldüğü gibi cam fanus içinde bağımsız değişkenlerden münezzeh bir biçimde ortaya konamayacağı açıktır. Dünyanın her yerinde olduğu gibi burada da dışsal değişkenler belki de en hararetli formlarıyla söz konusudur. O halde bu dışsal değişkenlerin de bu çalışmada ortaya konması ve Türk dünyası olgusuyla ilişkisi tüm yönleriyle aydınlatılması gerekmektedir. Dışsal değişkenler şüphesiz dünya siyasetine yön vermeye ehliyetli olan, bu güce sahip olan küresel aktörlerdir. Bunlar ABD, Çin, Rusya, AB vs. gibi dünya siyasetinde aktör olan güç odaklarıdır. Elbette küresel aktör olmaktan kasıt bir güç ve bu güçlerin gözettiği bir çıkar meselesidir. Dünya siyasetinin çıkarlar çevresinde yürüdüğünü ifade etmeye bile gerek yoktur. Ancak unutulmaması

gereken bir şey ise dünya siyasetinin bu çıkar eksenli gidişatı, elbette ki görüntüde bu hüviyetini manipüle etmektedir. Her şeye rağmen en büyük güçler bile çıkar siyasetlerini belirli bir rıza sürecine oturtmak ihtiyacını duymaktadırlar. Bu yüzden dünyanın her yerinde ortaya çıkan kargaşalarda, temel etmen çıkardan çok demokrasi, insan hakları veya güvenlik olarak sunulmaktadır. Yani yürütülen politikaların mazeretleri, önceden üretilmektedir. Her ne kadar bu mazeretler insan algısında bir gerçekliğe tekabül etmese de, zamanla birey ya da kitlelerin algısını istenilen yönde etkilemektedir.

Bu çerçevede uluslararası etkileşimler bir yana her ulusun ya da toplumun bir refah ve kalkınma mücadelesi de söz konusudur. Ancak kalkınma meselesi bile bugün için sosyal bilimlerde girift tartışmaların odağı olmuştur. Refahı yakalamak, sadece çalışmakla elde edilebilecek bir durum olmanın ötesinde refahın nasıl elde edilebileceği, elde edilebilmesinin mümkün olup olmadığı, mümkün ise bunun nasıl olacağı üzerine geniş bir sosyal bilim literatürü vardır. Yani modernleşme nedir, kimler moderndir ya da değildir, modern olmayan toplumlar nasıl modernleşeceklerdir? Modern olmayan bu toplumlar, kendine özgü bir modernlik yaratabilecekler mi yoksa öncül örnekleri mi takip edeceklerdir? Tüm bu sorular dünya düzeni denilen, bir anlamda oyun gibi olan bu süreç içinde kritik sorulardır. Verilen cevapların dünya düzeninin aktörlerini, edilgenlerini tespit etmeye yöneldiği açıktır. Bu düzene eleştiriler veya karşı çıkışlar, sosyal bilimlerde belli bir tartışmayı başlatmıştır ancak bu tartışmaların reel politik düzende kendini göstermesi, ülkelerin ve toplumların bu tarz politikaların arkalarında durabilmeleri ile alakalıdır. Yani ülke politikaları toplumsal tabandan beslenebilmeli, toplumsal taban da ülke politikalarını beslemek konusunda bilinç bakımından yeterli ve istekli olmalıdır. Bu anlamda herhangi bir ülkenin dünya düzeni içindeki konumlanması, kendi toplumunun hayalleri ve çabaları ile de alakalıdır. Örneğin Türk dünyasının imkanı bir bakıma söz konusu toplumların isteklerine de bağlıdır.

Demek ki, dünya düzeni içinde aksiyon oluşturmanın bir takım şartları vardır. Bunlar bilgi, bilinç, güç ve en önemlisi iradedir. Türk dünyasının bağımsız ülkelerinin böyle melekelerle sahip olduğu ya da olmadığına cevabı aslında bugün için açıktır. En azından güç ve bilgi noktasında bir zayıflığın olduğunu söylemek

yanlış olmayacaktır. Bu anlamda bu ülkeleri en azından bu gün için güçleri olmadığı politikaları üretmemekle suçlamak çok anlamlı olmayacaktır. Ama bu durum irade ve istek konusundaki zayıflığı da görmezden gelmek için yeterli sebep değildir. İmkanların elvermemesi, irade ve hassasiyet yoksunluğunu gerektirmez. Belki de hem Türkiye'nin hem de Türk Cumhuriyetlerinin asıl kritik edilmesi gereken yönleri bugün için bunlardır ve bu çalışma sözü edilen bu hususlarda sağlam bir bilgi üretme iddiasındadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ORTAKLIKLAR VE FARKLILIKLAR BAĞLAMINDA TÜRK DÜNYASI

Türk Dünyası kavramı, zaman ve mekan olarak alabildiğince genişlemiş, farklı coğrafyalarda, farklı zaman dilimlerinde bambaşka tecrübelerden geçmiş devletlerden, özerk yapılardan ve başka devletlerin içinde yaşamakta olan gruplardan oluşan karmaşık bir yapıyı ifade etmek iddiasındadır. Dinamik bir hayat tarzının sonucu olarak çok geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Türk milleti, yayıldıkları bölgelerde farklı hayat tarzları geliştirmiş, farklı devletler kurmuş olmalarına rağmen, yine de önemli müşterekleri de paylaşagelmiştir. Tek bir devlet elinde düzenlenmemiş/düzenlenemeyecek olan ve bu yüzden farklı serüvenlere sahip olan bu geniş yapı, önemli güçlülere rağmen, güdümlenerek bir araya getirilmeye çalışılan bölgesel birlikteliklere göre çok daha önemli ortaklıklara ve benzerliklere sahiptir.

Öncelikli olarak Türk dünyası kavramı ile ifade edilen coğrafyada var olan devletler, özerk cumhuriyetler ve başka devletlerin çatısı altında yaşayan toplulukları tanımlamak gerekmektedir.

Britannica ansiklopedisinde yer alan “Turkic People” maddesinde, Türk Halkları, Altay dil ailesinin bir alt grubu olan Türki dil ailesinin farklı türlerinden birini konuşan farklı gruplar olarak nitelendirilmektedir. Brittanica’da Türk halklarının, tarihsel ve dilsel olarak Çinliler tarafından **Tujue** diye adlandırılan, milattan sonra altıncı yüzyılda bugünkü Moğolistan ve Çin hududundan Karadeniz’e uzanan bölgede imparatorluğu bulunan göçebe insanlarla bağlantılandırıldığı ve özellikle Türkiye’nin Avrupa toprakları ve Volga bölgesi haricinde Türklüğün Asya’ya özgü olduğu ifade edilmektedir.¹

Bağımsız devletler şeklinde var olan ülkeler; Türkiye Cumhuriyeti, Özbekistan Cumhuriyeti, Kazakistan Cumhuriyeti, Azerbaycan Cumhuriyeti, Kırgızistan Cumhuriyeti, Türkmenistan Cumhuriyeti ve Kuzey Kıbrıs Türk

¹“Turkic Peoples”, **Encyclopaedia Britannica Online**, (Çevrimiçi)
<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/609972/Turkic-peoples>, 5 Ocak 2014.

Cumhuriyeti'dir. 2013 yılı itibariyle Türkiye nüfusu 77 milyon, Özbekistan nüfusu 30 milyon, Kazakistan nüfusu 20 milyon, Azerbaycan nüfusu 11 milyon, Kırgızistan nüfusu 5 milyon, Türkmenistan nüfusu 5,5 milyon ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti nüfusu 350 bin civarındadır. Söz konusu devletlerin toplam nüfusu 157 milyon 850 bin kişidir. Türklükle ilişkilendirilen nüfusun bulunduğu bir diğer kategori muhtar veya özerk cumhuriyetlerdir. Bugün Kırım'da yani Ukrayna'da² 250 bin civarında Kırım Türkü yaşamaktadır. Çin'de bulunan Doğu Türkistan olarak da ifade edilen Sincan-Uygur Özerk Bölgesi'nde 2009 resmi rakamlarına göre 12 milyon ama farklı spekülasyonlara göre 30 ile 38 milyon arasında Uygur Türkü yaşamaktadır. Rusya Federasyonu'nda yer alan Tataristan Özerk Cumhuriyeti'nde 2013 yılında 2,5 milyon civarında Tatar ve Çuvaş Türkü yaşamaktadır. Rusya Federasyonu'nda yer alan bir diğer özerk cumhuriyet olan Başkurdistan'da 4 milyonluk nüfusun %55'ini Başkurtlar ve Tatarlar oluşturmaktadır. Yine Rusya Federasyonu'nda yer alan Çuvaşistan'da 2010 sayımlarına göre 1,5 milyonluk nüfusun büyük kısmını Çuvaş Türkleri oluşturmaktadır. Ayrıca Rusya Federasyonu'nda Sibiry bölgesindeki 2010 itibariyle resmi rakamlara göre Hakasya Özerk Cumhuriyetinde 200 bin, Tuva Özerk Cumhuriyetinde 400 bin, Dağlık Altay Özerk Cumhuriyetinde 700 bin ve Saha (Yakutistan) Özerk Cumhuriyetinde de 1 milyon Türk yaşamaktadır. Sibiry bölgesinde yaşayan Türk nüfusun toplamı 2,5 milyondur. Moldova'da bulunan Gagauz Özerk Cumhuriyetinde 170 bin Oğuz kökenli Gagauz Türkü bulunmaktadır. Sonuç olarak özerk cumhuriyetler altında 2013 yılı itibariyle 52 milyon civarında Türk nüfus bulunmaktadır. Bağımsız ve özerk cumhuriyetler dışında farklı ülkelerde yaşayan Türk topluluklarına bakıldığında, İran'da 35 ile 40 milyon arasında, Irak'ta 4 milyon civarında, Suriye'de 1,5 milyon Türkçe konuşan, 2 milyon civarında da Türk kimliğinin farkında ancak Türkçe'yi unutmuş Türk bulunmaktadır. Ortadoğu'da 2013 yılı itibariyle İran'ın haricinde 10 milyon civarında Türk bulunmaktadır. Balkanlarda da resmi rakamlara göre bugün 8

² Ukrayna'da meydana gelen siyasi kargaşa sonucunda 16 Mart 2014 Kırım Özerk Cumhuriyeti'nde yapılan ve Kırım Tatarlarının boykot ettiği referandumla Rusya'ya bağlanma kararı çıkmış, Rusya Federasyonu'na bağlanma kararını onaylayan anlaşma 18 Mart 2014 tarihinde yeni adıyla Kırım Cumhuriyeti yetkilileri ve RF Başkanı Putin tarafından imzalanmıştır. Kazakistan ve Kırgızistan referandumu ve Rusya Federasyonu'na bağlanma kararını tanıırken, Türkiye her ikisini de tanımamıştır. Ayrıntılar için bkz.: (Çevrimiçi) http://www.ukraynaninsesi.org/haber/kirim_1/kirim-taniyan-ve-tanimayan-ulkeler/995.html, 23 Eylül 2014.

milyon 250 bin civarında Müslüman yaşamaktadır. Bulgaristan da önemli bir Türk nüfus bulunmaktadır. Batı Trakya'da 2013 yılı itibari ile 450 bine ulaştığı tahmin edilen Türk nüfus bulunmaktadır. Makedonya'da 350 bin, Kosova'da 60 bin, Arnavutluk'ta çoğunluğu Türk asıllı olan Müslüman nüfus bulunmaktadır. Kafkasya bölgesine bakıldığında Gürcistan'da 600 bin, Sovyetler döneminde çeşitli sürgün uygulamalarına maruz kalmış bugün farklı coğrafyalarda bulunan 1 milyon civarında Karaçay-Malkar Türkü, 600 bin civarında Kumuk Türkü, 500 bin civarında Nogay Türkü, 700 bin civarında Ahıska Türkü bulunmaktadır. Afganistan'da 12 milyon civarında Türk bulunmaktadır. Bunlar Hazara, Özbek Türkleri ve Türkmenlerdir. Tacikistan'da 1,5 milyon civarında Kırgız ve Özbek Türkü bulunmaktadır. Moğolistan'da 100 bin civarında Türk bulunmaktadır. Ayrıca bugün Türk yerleşimleri olarak nitelendirilebilecek olan Batı Avrupa'da 4,5 milyonu aşkın Türk Vatandaşı bulunmaktadır. Amerika ve Avustralya'da 1 milyona yakın Türk yaşamaktadır.³

Öncelikle belirtmek gerekir ki Türk dünyasının coğrafi olarak betimlenmesinde çok fazla sorun görünmemektedir. Coğrafi olarak Türk Cumhuriyetleri, özerk bölgeler ve Türk topluluklarının yaşadıkları bölgelerin tespiti hususunda bir tartışmadan söz edilemez. Ancak demografik açıdan Türk dünyası ifadesiyle nerede özellikle ne kadarlık bir nüfustan bahsedildiği hususunda netlik ortadan kaybolmaktadır. Yukarıda ifade edilen rakamlar farklı araştırmalara veya bakış açılarına göre farklılık arz etmektedir. Çünkü demografik betimlemelerine ilişkin resmi rakam bulma imkanı çok fazla mevcut değildir. Bunun nedeni olarak genelde nüfus sayımlarında etnik kökene ilişkin bilgi oluşturma noktasındaki tavır gösterilebilir. Bunun dışında özellikle başka devletlerde yaşayan Türk topluluklarına ilişkin demografik değerlendirmelerde gözlenen farklılıklar da genelgeçer rakamların oluşmasına engel teşkil etmektedir. Örneğin Hasan Celal Güzel'in çalışmasında 4 milyon olarak ifade edilen Irak'taki Türk nüfusu, CIA'nın raporlarında Asuri ve diğer unsurlarla birlikte Irak nüfusunun % 5'lik bir dilimi içinde ifade

³ Akt. Hasan C. Güzel, "300 Milyonluk Türk Dünyası", **Yeni Türkiye: Türk Dünyası Özel Sayısı**, C.IX, No:53, Temmuz-Ağustos 2013, s.225-226.

edilmektedir.⁴ Yiğit, Irak'ta 1957 yılında yapılan sayımda %9 olarak tespit edilen Türk nüfusun aynı oranı koruması durumunda bugün için 3 milyon civarında olması gerektiğini ifade etmektedir.⁵

Buna göre Hasan Celal Güzel'in "300 milyonluk" olarak ifade ettiği Türk dünyası için farklı değerlendirmeler mevcuttur. Özey, Türk cumhuriyetlerinde aynı anda nüfus sayımı yapılmaması ve yabancı devletlerin çatısı altında yaşayan Türk topluluklarının kimliklerini ifade etmekteki güçlüklerini de göz önünde bulundurarak resmi rakamlara göre dünyada 222 milyon civarında Türk nüfusunun hesaplandığını, yukarıda ifade edilen kimlik ifadesine ilişkin sorunlar da dikkate alındığında tahmini 300 milyonluk bir Türk nüfusunun bulunduğunu ifade etmektedir.⁶ Farklı olarak Yiğit, dünyada 170 ile 180 milyon arasında Türk nüfusunun bulunduğunu bunun asgari değer olduğunu 200 milyona kadar yükseltilebileceğini ifade etmektedir.⁷ Benzer şekilde Amerika'da misyonerlere bilgi desteği sunmayı amaçlayan Joshua Projesi'ne göre dünyada "Turkic People" kategorisinde 174 milyon Türk nüfusu bulunduğu ifade edilmektedir.⁸

İlginçtir ki, Joshua Projesi Türk dünyasının nüfusuna ilişkin rakam ifade ederken, Türk Konseyi, TÜRKSOY gibi Türk dünyasını temel alan organizasyonların internet sitelerinde Türk Dünyasının coğrafyasına ya da demografisine ilişkin tanımlama bulunmamaktadır. Bu noktada ileride ele alınacak Türk ve Türk dünyasına ilişkin kavramlardaki karmaşa, en basitinden tahmini nüfusun ifade edilmesinde de kendisini göstermektedir. Objektif bir nüfus tespitinin önünde doğal engellerin dışında siyasi engellerin de olduğunu ifade etmek yanlış olmayacaktır.

Tez çalışmasının bu ilk bölümünde, ilk olarak "Türk Dünyası" kavramının ve söyleminin içerik ve meşruiyet bakımından kritiği yapılacak, ardından özellikle

⁴ CIA Factbook, (Çevrimiçi) <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/iz.html>, 17 Nisan 2014.

⁵ Ali Yiğit, "Türk Dünyasının Demografik Yapısı", **Yeni Türkiye: Türk Dünyası Özel Sayısı**, C.IX, No:53, Temmuz-Ağustos 2013, s.207.

⁶ Ramazan Özey, "Türk Dünyasının Coğrafyası", **Yeni Türkiye: Türk dünyası Özel Sayısı**, C.IX, No:53, Temmuz-Ağustos 2013, s.154.

⁷ Ali Yiğit, a.g.e.,s.223.

⁸ "Affinity Bloc: Turkic Peoples", (Çevrimiçi) http://joshuaproject.net/affinity_blocs/24, 21 Nisan 2014.

bugün “Orta Asya” olarak nitelendirilen coğrafyada yer alan genç cumhuriyetlerle Türkiye’nin ilişkilerinin anahtarlığında, Türk Dünyası olarak nitelendirilen yapının ortaklıkları, farklılıkları, tarihsel süreçteki ilişkileri ve kopukluk dönemleri ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1.1. TÜRK MÜ TÜRKİ Mİ? ULUS VE ULUSÜSTÜ KİMLİK ALGILARI

Çalışmanın konusu olan Türk unsurlarının yaşadığı bölgenin ve bu toplulukların isimlendirilmesi veya kimliklerinin ifadesi noktasında belli bir tartışmanın olduğunu gözlemek mümkündür. Bu tartışma kendine hem Türkiye perspektifinden hem de diğer Türk Cumhuriyetleri perspektifinden bir vasat bulmaktadır. Bu başlık altında üzerinde tartışma söz konusu olan kavramlar tespit edilerek diğer başlıklarda tarafların bu tartışmalara ya da algı farklılıklarına ilişkin değerlendirmelerine yer verilecektir.

Türk, Türki, Türk Dilli Halklar, Türk Dünyası, Dış Türkler, Türkistan, Dünya Türklüğü, Orta Asya, Merkezi Asya gibi Türkçe kavramlardaki çeşitlilik, İngilizcede de **Turk, Turkish, Turkic, Turkic People, Turkic World, Turkish World** gibi isimlendirme farklılığında kendini göstermektedir. Bu kavramlardan bazıları etnisiteyi veya dili merkeze alırken bazıları coğrafi nitelemeler olarak göze çarpmaktadır. Bazı durumlarda birbirlerinin yerine kullanılan bu kavramların aralarında belli farklar bulunmaktadır. Bu tip terimler, terimi ifade eden öznenin -bu bir birey de olabilir, herhangi bir siyasal, bürokratik yapı da olabilir- bakış açısını da temsil etmektedir. Bu noktada yukarıda ifade edilen kavramların anlamları ve bünyelerinde barındırdıkları tartışmaları ele almak yerinde olacaktır. Kavramların kullanılmasındaki farklılıkları, hem ülkeler ve topluluklar arasında hem de söz konusu ülke ve toplulukların kendi içlerinde gözlemek mümkündür.

Türk dünyasına ilişkin belki de en belirgin isimlendirme tartışması **Türk** adının kullanılmasına ilişkindir. Makul ya da kapsayıcı olan ad **Türk** müdür? Yoksa **Türki** midir? Tartışma yoğunluğuna sahip olan sorulardan birincisi budur. Bu noktada Türk ya da Türki ifadelerinin belli ölçüde kullanıldığı ve bu farklılıkların diğer kavramlara da yansıdığı görülmektedir. Örneğin **Türk Cumhuriyetleri** veya

Türki Cumhuriyetler ya da **Türk Dünyası** veya **Türki Dünya**. Bu noktada **Türki** ifadesindeki **i** ekinin Türk'e eklediği anlamı aydınlatmakta fayda vardır. Türki kelimesi Türk Dil Kurumu sözlüğünde sıfat olarak tanımlanmakta ve Türkçe Türk kelimesine Arapça **i** ekinin eklenmesiyle oluşan bir kelime olarak çözümlenmektedir. Sözlükte Türki kelimesinin anlamı ise Türk'le ilgili olan ve Türkçe olarak belirtilmektedir.⁹Öncelikle buradaki en önemli tespit Türki kelimesinin bir isim değil, sıfat olduğu gerçeğidir. Türk dünyası kavramı ile ifade edilen toplumlar/toplulukların ortaklıklarına ilişkin tartışmalar bir yana bırakılacak olursa ve bir ortaklıktan söz edilecek ise bunu ifade edecek şeyin bir isim olması gerekir. Bu anlamda Türk dünyasını isim yerine sıfatla isimlendirmek doğru bir tavır olmasa gerektir.

Karmaşık olan bu problemin çok yüzlü yanlarından birini de İngilizcedeki **Turkic** kelimesi oluşturmaktadır. **Turkic** kelimesi Princeton Üniversitesinin WordNet adlı sözlüğünde isim olarak Altay dil ailesinin bir alt dil ailesi, sıfat olarak da “Türki dili konuşan kişilerle ilgili” olarak tanımlanmaktadır.¹⁰ İngilizce ve Türkçede sıfat anlamındaki Türki ve Turkic kelimelerinin kullanımında bir ortaklık olduğu göze çarpmaktadır. Bu noktada tam olarak Türk değil de Türklükle ilişkili şekilde bir anlamın Türk Dünyasına atfedilmesi daha çok dışsal bir tanımlama girişimi olarak düşünülebilir. İçsel olarak yani Türk dünyasının bileşenlerinin kendilerini bu kavramlarla tanımlama isteğinin arkasında ise bu ülkelerin veya toplulukların uluslaşma çabası olduğu bilinmektedir. Yani ortak bir Türk adı, farklı uluslaşma girişimlerine tezat olduğu ölçüde Türki kelimesinin yeğlendiği görülmektedir. Bu noktada soy, boy veya ırk gibi hususlarda derinleşmeden kısaca şunlar dile getirilebilir: Türk dünyasını meydana getiren ülkelerin veya toplulukların arasındaki boy farklılıklarından yola çıkarak Türk adının ortaklık değerini yadsımak çok mantıklı görünmemektedir. Bir Oğuz grubu olan Anadolu Türklüğünün ulusal adının Türk olması, diğer boyların uluslaşma deneyimleri çerçevesinde bu ada karşı çıkışlarına yeterli bir mantıksal neden olarak görülmemektedir. Çünkü Türkiye’de Atayurt olarak ve tarihi göçün başlangıç noktası olarak ifade edilen Orta Asya’nın

⁹ “Türki”, **Türkçe Sözlük**, 10. bsk, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2005, s. 2021.

¹⁰ “Turkic”, **Wordnet 3.1.**, (Çevrimiçi)

<http://wordnetweb.princeton.edu/perl/webwn?s=turkic&sub=Search+WordNet&o2=&o0=1&o8=1&o1=1&o7=&o5=&o9=&o6=&o3=&o4=&h=>, 13 Haziran 2014.

Türklükle ilgisi Anadolu Türklerine göre sadece ilgili olmak, ilintili olmak şeklinde ele alınırsa o zaman bu farklı ülkelerin hangisinin Türklüğü ne derece temsil ettiği gibi garip bir sorunu tartışmak da anlamlı hale gelecektir. Bütün bu tartışmalara rağmen Türk ve Türki sözlerinin kullanılmasına ve gerekçelendirilmesine ilişkin farklılıklara ileride değinilecektir.

Farklı bir vurguya sahip ve kullanımına ilişkin çeşitlilik arz eden kavramlardan birisi de **Türk dünyası** kavramıdır. Türk Dünyası kavramı, Türk etnik unsurlarının kıtalar genişliğinde yayılmış olması ile alakalıdır. Dünya üzerinde bu şekilde yayılmış diğer milletler içinde benzer ifadelerin kullanıldığı bir gerçektir. Bu kavramın özellikle Türkiye’de belli bir kullanım yaygınlığına ulaştığı söylenebilir. Türk Dünyası kavramı, içinde Türkiye’nin de bulunduğu, Sovyet sonrası Türk Cumhuriyetlerini kapsayan ve bunun dışında Balkan ülkeleri veya Çin örneğinde olduğu gibi farklı devletlerin içinde yaşayan Türk toplulukları için de kullanılmaktadır. Bu açıdan kavram, iddialı bir kavram olarak, uluslararası ilişkiler bazında kullanılması belli bir siyaseti ve bu siyaseti taşıyabilecek bir güç potansiyelini gerektirmektedir.

Yukarıda bahsedilen Türk/Türki farklılaşması bu kavramda da kendini göstererek, yaygın olan Türk Dünyası kavramı yerine daha nadir olarak Türki Dünya ifadesinin de kullanımına neden olmaktadır. Türk Dünyası kavramı İngilizcede çoğu zaman **Turkic World** kavramı ile karşılanmakta olup, az sayıda Türkiye menşeli yayınlarda **Turkish World** ifadesinin kullanıldığı gözlemlenmektedir. Bu bağlamda benzer bir yapı olan **Arab World** kavramının mantığına uygun bir **Turk World** ifadesi de gözlenmemektedir.

Coğrafi bağlamda ortaya çıkan kavramlara örnek olarak **Dış Türkler** ifadesi gösterilebilir. Türkiye’nin perspektifinden ortaya çıkan bu kavram, Türkiye dışında yaşayan bütün Türk unsurlarını ifade eden bir kavramlaştırmadır.

Orta Asya ifadesi o bölgeyi dünya coğrafyası içinde nitelendirmektedir. Bu noktada **Orta Asya** ve **Merkezi Asya** kavramları arasında bir tercih farkı olduğu gözlenmektedir. Bu kavrama ilişkin tartışmalara ileride değinilecek olmakla birlikte kısaca söylemek gerekirse Türk dünyası Orta Asya’dan çok daha geniş bir coğrafyayı

ifade etmektedir. Türk Cumhuriyetleri ifadesi bağımsız devlet olmaktan hareket ederken, Türk toplulukları da devleti olmayan Türk unsurlarını kastetmektedir.

Özetle tartışmalar, Türk adının kullanılmasında ve Orta Asya gibi bazı ifadelerde meydana gelen siyasal kullanımlardan kaynaklanmaktadır. Görüldüğü gibi farklı özneler kendi bakış açılarından farklı kavramlar kullanabilirler. Bu kavramların her biri yine kendi çerçevesinden doğruluk da arz edebilir. Burada asıl önemli olan husus, bu yapının kendi kendini ne kadar tanımlayabildiği, dışsal belirlenimlere ne kadar maruz kaldığı ya da kalmadığı gerçeğidir. Şimdi sözü edilen bu kavramlara ilişkin farklı değerlendirmeleri hem Türkiye hem de diğer Cumhuriyetlerin bakış açılarından ele almak yararlı olacaktır.

1.1.1. TÜRKİYE'DEKİ ALGILARIN GÖRÜNÜMÜ

Öncelikle belirtmek gerekir ki, konuyla ilgili literatürde genel olarak isimlendirme ile ilgili yoğun tartışmalar bulunmamaktadır. Yayınlanmış eserlerde herhangi bir kullanım tercihi gözlenmekte, kimi eserlerde bir kullanımda ısrarcı olunmakta, pek çoğunda farklı kavramlar herhangi bir kavramlaştırma hassasiyeti olmaksızın yer yer kullanılmaktadır.

Türk ve **Türki** kavramlarının kullanımına ilişkin Türkiye'de konuyla ilgilenen çevrelerde bir farklılık gözlemlemek mümkün görünmektedir. Türkiye'de yaygın bir görüşü Kalafat, Türk adının kapsamına giren bütün halkları ifade eden genel bir ad olduğu şekliyle dile getirmektedir. Kalafat' a göre Özbek, Kazak, Kırgız vs. gibi adlar, Türklüğün farklı coğrafyalarda, farklı tarihi ve sosyal şartların sonucunda ortaya çıktığını ifade etmektedir.¹¹ Benzer şekilde Karasar, Sovyet egemenliğine girmeden önce Orta Asya'nın az ya da çok bütünlük arz ettiğini, Türk ve İslam üst kimliği çerçevesinde **Türkistan** olarak ifade edildiğini belirtmektedir.¹² Bu görüşler Türk Cumhuriyetlerinin ya da müstakil ulusların adlarını reddetmemekle birlikte kapsayıcı olan genel adın tarihsel olarak da Türk olduğunu ileri sürmektedir.

¹¹ Yaşar Kalafat, "Ortak Türk Kimliğinde Önemi Yeterince Anlaşılmamış bir Köprü: Halk İnanmaları Kültürü", **Yeni Türkiye: Türk Dünyası Özel Sayısı**, C.IX, No:53, Temmuz-Ağustos 2013, s.1049.

¹² Hasan Ali Karasar, "Bağımsızlıklar Sonrası Türkistan'da Rus Siyaseti", **Avrasya Dosyası: Rusya Özel**, C. VI, No:4, s.220.

Ercilasun Türk ve Türki kavramları arasında bir ayrıma yoğunlaşmak yerine söz konusu Cumhuriyetlerdeki farklı ulus adlarının kullanımına dikkat çekmekte ve burada Türk veya Türki ifadelerinin dışlanmasına odaklanmaktadır. Ercilasun, 6. yüzyılda sadece Göktürk yani Batı ve Sovyet literatüründe ifade edildiği şekliyle Türk Kağanlığının Türk olarak tanımlandığını, Türkçe konuşan diğer boyların Kırgız, Uygur, Tokuz Oğuz gibi adlarla ifade edildiğini ancak sonradan siyasal bütünleşme sonucu Türkçe konuşan bütün boyların Arap ve Farslar tarafından “Türk” adıyla tanımlandığını ifade etmektedir. Diğer taraftan bu gelişmeyle birlikte dilin de **Türkçe, Türk Dili, Türk Tili** ya da **Türki** olarak adlandırıldığını, Osmanlıca, Çağatayca, Kıpçakça gibi isimlerin 19.yüzyılda Türkoloji terimleri olarak yayıldığını, Kutadgu Bilig, Divanü Lügat’it Türk gibi eserlerde veya Ali Şir Nevai veya Osmanlıdaki Latifi gibi tezkirecilerde kullanılan kavramların büyük çoğunlukla “Türk” veya **Türkçe** olduğunu ifade etmektedir. Bununla beraber Doğu ve Kuzey Türklüğünün 18. ve 19. yüzyılda **Türk Tili**’nin yanında **Türkçe** anlamına gelen **Türki** kavramını kullandıklarını da ifade etmektedir.¹³Bu açıklamalara bakıldığında **Türki** kelimesi **Türkçe** yerine kullanmakta ve **Türk**’ün eşdeğeri olmamaktadır.

Türk ve Türki sözlerinin kullanılmasının oluşturduğu karışıklık hususunda Ercilasun, Türk Dünyası ile temasta bulunmak üzere Türkiye’den gidenlerin tarih, dil, din ve köken birliğine ilişkin ifadelerinin hiç rahatsızlık doğurmadığı ancak “siz de Türk’sünüz, sizin de diliniz Türkçe” gibi ifadelerin rahatsızlık oluşturduğunu çünkü bunun muhataplar tarafından Türkiye Türklerinin ve Türkçesinin bir kolu veya uzantısı olmak gibi anlaşıldığını ifade etmektedir. Bu anlamda Ercilasun Türk Cumhuriyetlerindeki muhataplara Türk ve Türkçe ile neyin kastedildiğinin etraflıca anlatılması gerektiğini, onların Türkiye Türklerinin bir parçası değil, aynı bütünün eşit parçaları olduğu yönünde geniş bir izahatın gerekliliğini vurgulamaktadır.¹⁴ Ercilasun’un açıklamalarından **Türki**’nin Türkçe anlamına geldiği, bu anlamda Türk Cumhuriyetlerindeki çevrelere Türklük ve Türkçe kavramları ile neyin kastedildiğinin iyi anlatılması ve hegemonik bir yaklaşıma sahipmiş gibi algılanmamak için tedbir gerektiği anlaşılmaktadır.

¹³Ahmet Bican Ercilasun, **Dilde Birlik**, 2. bsk, Ankara, Ecdad Yayınları, , 1993, s.161-163.

¹⁴A.e., s. 165.

Baykara tarihsel bir varsayımda bulunarak, şayet Osmanlı Batı Asya’da ve Doğu Avrupa’da yaşayan aynı kültüre sahip büyük bir kitleyi siyasi birlik halinde toplamasaydı, tıpkı Kazaklar, Kırgızlar ve Özbeklerde olduğu gibi Osmanlı, Germiyanlı, Karamanlı, Saruhanlı gibi yeni milletlerin de ortaya çıkabileceğini vurgulayarak, Göktürk İmparatorluğunun hakim olduğu coğrafyada yaşayanların da daha uzak coğrafyada yaşayan kardeşleri gibi Türk adını kullanabileceğini, ancak bunun hiçbir zorlama olmadan, gönülden olması gerektiğini ifade etmektedir.¹⁵ Bu yaklaşım adlandırma hususunda siyasi tarih bağlamında siyasi birliğin önemine dikkat çekmektedir. Ortak adlandırma için siyasi birliğin ne denli önemli olduğunu hatırlatan bir yaklaşımdır. Zaten Sovyet öncesinde “Türkistan” kimliğinin siyasi birlikle sağlanmış olması bu düşüncüyü doğrulamaktadır.

Kemaloğlu (Kamalov), Rusların Tatar sözünü, ele geçirdikleri bütün Türkler için kullandığını ancak bunların Türk menşeli olduklarını da inkar edemedikleri için, Türkiye Türklerinden ayrı tutmak için **Türki** (Türkler) **Türkskiy** (Türkçe), Türkiye Türkleri için de **Turok** (Türk), **Turetskiy** (Türkçe) tabirlerini kullandığını ifade etmektedir.¹⁶ Rusların bu tabirlerin kullanılmasında ve farklılaşmasında önemli etkileri olduğu zaten bilinmektedir. Bu husus ileride daha ayrıntılı ele alınacaktır.

Nadir Devlet, her ne kadar **Türki** kavramının “Türk’e ait veya benzer” anlamına gelen bir sıfat olsa da, galatı meşhur yani doğrusunun yerini almış bu yanlış kullanımın nihai bir çözüm bulunana kadar tercih edilmesi ve kullanılması gerektiğini ifade etmektedir. Çünkü Türk sözü, Türk Cumhuriyetlerince Türkiye Cumhuriyeti’ndeki soydaşlar için kullanıldığını, kendi uluslaşma süreçlerinde özel adları kullanma alışkanlığından vazgeçemedikleri için, Türk sözünde ısrarcı olmanın Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri arasında sorunların çıkmasına neden olacağını ifade etmektedir.¹⁷ Bu bakış açısına göre **Türki** sözü her ne kadar dilbilgisi açısından yanlış kullanılan bir kavram ise de, sorun yaşamaması adına en azından daha makul bir çözümün oluşmasına kadar tercih edilmesi gereken bir kavram olarak

¹⁵ Tuncer Baykara, “Türklüğün En Eski Zamanları”, **Yeni Türkiye: Türk Dünyası Özel Sayısı**, C.IX, No:53, Temmuz-Ağustos 2013, s.259.

¹⁶ İlyas Kemaloğlu (Kamalov), “Tatarlar ve Tataristan”, **Yeni Türkiye: Türk Dünyası Özel Sayısı**, C.IX, No:54, Eylül-Ekim 2013, s.2015.

¹⁷ Nadir Devlet, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)**, 2.bsk, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999, s. IX-X.

sunulmaktadır. Yani Türk soyluluk kabul edilmekle birlikte ulusal kimliklerinde vazgeçilemeyecek bir realite olarak algılandığı vurgulanmaktadır. Ancak galat-ı meşhur olarak ifade edilen **Türki** sözünün tercih edilmesine ilişkin gerekçe ne kadar önemli olsa da kavramları doğru ve bilimsel olarak kullanmanın barışçıl yollarının da aranmaktan vazgeçilmemesi de önemli bir gerekliliktir.

Aydın, 1991 öncesinde Anadolu Türkçesinde Anadolu dışındaki Türk soylu halkları ifade etmek için ayrı bir tabir gelişmediği için bu halkların Türk diye ifade edildiğini, ancak uluslararası siyasette bu ifade tarzının Türkiye'nin soy temelinde yayılmacı bir politika izlediği şeklinde yorumlanınca, üstelik bölge ülkelerinin de bundan rahatsız görünmeleri nedeniyle Türk kelimesine Arapça -i eklenmesi ile Türki kelimesinin uydurulduğunu, ayrıca İngilizcedeki Turkic kelimesinden bozma Türkik kelimesinin de Türkçeye girdiğini ifade etmektedir.¹⁸

Karpat, 1975 yılında kaleme aldığı “Türk-Sovyet İlişkileri” adlı çalışmasında, Türk-Sovyet ilişkilerinde o dönem için ender olarak değinilen “Türki” grupların varlığından bahsederken, ulusçu bir Türkün, Azeri, Kırgız, Özbek, Kazak, Türkmen, Tatar ya da Çeçen'i Türk olarak kabul ettiğini ancak Sovyetlerin bu gruplar ile Türkiye arasındaki kültürel ve dilsel bağları kabul etmesine rağmen bu grupları farklı uluslar olarak nitelendirdiğini ifade etmektedir. Bu ayrım yüzünden bazı yazarların **Türki**, bazı yazarların da **Doğu Türkleri** ifadesini benimsediğini belirten Karpat, çalışmasında Doğu Türkleri ifadesini kullanacağını ifade etmektedir.¹⁹ Ancak Karpat'ın 1995'te kaleme aldığı “Orta Asya Ülkeleri Türkiye ve İran'ın Dış Politikası” adlı çalışmasında yukarıda değinilen çalışmasında olduğu gibi Türki ya da Türk arasında tercih belirtmeksizin **Türki** ifadesini kullandığı dikkati çekmektedir.²⁰ Bu farklılık iki çalışma arasındaki süreç içinde Sovyetlerin dağılması ve üzerinde durulan tartışmanın nispeten alevlenmesi ile birlikte tercih farklılığı olarak yorumlanabilir. Karpat'ın bu iki farklı kullanımda tercihlerinin gerekçelerini de açıklamadığını ayrıca belirtmek gerekir.

¹⁸Mustafa Aydın, “Türkiye'nin Orta Asya-Kafkaslar Politikası”, **Küresel Politikada Orta Asya: (Avrasya Üçlemesi I)**, Der. Mustafa Aydın, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2005, s.103.

¹⁹Kemal H. Karpat, **Türkiye ve Orta Asya**, Çev. Hakan Gür, Ankara, İmge Kitabevi, 2003, s.185.

²⁰A.e., s.324..

Kanlıdere, Sovyetleştirme politikalarının her bir boyun farklı bir milliyet bilinci ve edebi dil geliştirmesine neden olduğunu ifade ederek, bu halkların “Türk” kelimesinden Türkiye Türklerini anlar hale geldiklerini ifade etmektedir.²¹Kanlıdere, buna rağmen Türkiye’den bu halkların **Türk** olarak adlandırıldığını, bunun da doğal olduğunu çünkü Türkiye’nin soy ve dil vurgusu yaparak, farklılıkları az ortaklıkları çok olarak değerlendirme eğiliminde olduğunu ifade etmektedir.²²

Daha farklı bir bakış açısıyla Akçalı ve Engin-Demir, Türk ve Türki kelimelerinin Sovyet sonrası dönemde küresel ölçekte politikacılar, akademisyenler, bilim adamları ve yazarlar tarafından yaygın olarak Türkiye Türkleri ile Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Azerbaycan’daki insanları ayırt etmek için kullanıldığını, Rusya Federasyonu’ndaki diğer grupların da Türki kelimesi ile ifade edildiğini belirtmektedirler.²³Akçalı Türkiye dışındaki bölge insanının kendini Türk olarak tanımlamadıklarını düşündüğünü, Türk sözünde ısrar etmenin bir milliyetçilik yansıması olduğunu ve daha kapsayıcı ifadenin Türki olduğunu ileri sürmektedir.²⁴

Durmuş ve Yılmaz, Türklük tanımının yapılmasının Türkiye ve Orta Asya Cumhuriyetleri arasındaki ilişkinin analizinin yapılması hususunda sorunlu alanlardan biri olarak tespit etmektedirler. Buna göre, bölge halklarının dilleri ve kültürleri ile akraba olmakla birlikte, kendilerine ait bağımsız dilleri ve edebiyatları olduğuna yönelik algının Türkiye tarafından yadsındığını, **Özbek Türkçesi, Kazak Türkçesi** gibi Türkiye dışında kullanımı ve karşılığı olmayan kavramların öne sürüldüğü ifade edilmektedirler. Durmuş ve Yılmaz’a göre buradaki önemli bir gerçek, Orta Asya Türk dillerinin arasındaki yakınlık ve uzaklık üzerine en temel araştırmaların yapılamamış olması ve Türkiye’de konuyla ilgilenen akademik

²¹Ahmet Kanlıdere, “Sovyet Dönemi ve Sonrasında Orta Asya”, **Orta Asya Türk Tarihi**, Ed. Ahmet Kanlıdere, 4.bsk., Eskişehir, Açık Öğretim Fakültesi Yayını, 2013, s.194.

²² Akt. Ainur Yerbolayeva, “Türkiye’de Orta Asya ile İlgili Araştırma Yapan Kurumlar”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, İstanbul, 2009, s. 84.

²³ Pınar Akçalı, Cennet Engin-Demir, “Turkey's Educational Policies in Central Asia and Caucasia: Perceptions of Policy Makers and Experts”, **International Journal of Educational Development**, No:32, 2012, s. 11.

²⁴ Akt. Ainur Yerbolayeva, a.g.e., s. 83.

çevrelerin de konuya ilişkin yeterli bir katkı sunmamış olmalarıdır.²⁵ Doğru tanımlama veya yanlış tanımlamadan ziyade tanımlamaların arkasındaki bilimsel altyapının hangi düzeyde olduğu da önemli bir sorundur. Ercilasun'un da yukarıda belirttiği gibi Türkiye'nin kendi tezlerini veya doğrularını muhataplarına aktarmasının bir siyasetinin ve bilimsel desteğinin olması da şart olarak görünmektedir.

Görüldüğü gibi **Türki** kavramının ileri sürülüşü, kavramdan hareketle bir doğruluk tartışmasından ziyade, Türk Cumhuriyetlerinde kabul edilebilirlik ve küresel ölçekte kullanım yaygınlığı ile gerekçelendirilmektedir.

Üzerinden tartışma yürütülen bir diğer kavram da **Türk Dünyası** kavramıdır. Buradaki tartışmanın da temelde **Türk** veya **Türki** ifadelerinin kullanılmasındaki farklılıktan kaynaklandığı söylenebilir.

Türk Dünyası terimini ilk kullanan ve yerleştiren TDAV olmuştur.²⁶ Bu kavram Türkiye'de gerek resmi makamlarca gerekse sivil yapılarca kullanılmakta olup, kullanılışı da zamana göre artış göstermektedir.

Ortaylı, **Türk Dünyası** kavramını izah ederken böyle bir dünyanın tek olmadığını, **Vatan'ül Arab**'ın bunun muadili olduğunu ifade etmektedir. Türklerin tarih yapanların çocukları olduğunu, ancak tarih yazmayı bilmediklerini, Türk dünyasının tarihini de tarifini de yapması gerekenlerin Türkler olduğunu, Türk topluluklarının birbirini tanıdığı bildiği, bu bağlamda Türk dünyasının var olduğunu ancak Türklerin bu dünyanın siyasetini sıhhatli bir biçimde yapamadığını ifade etmektedir.²⁷ Yani Türk Dünyası, bilinen ancak teferruatlı tarihinin yazılması gereken Türklüğün gerçeğidir. Bu anlamda Arap dünyasında olduğu gibi bir vakıadır ancak kavram gerçek olmakla birlikte bir siyasetinin de olması gerekmektedir.

²⁵ Mustafa Durmuş, Harun Yılmaz, "Türkiye'nin Bağımsızlıkları Sonrası Orta Asya Cumhuriyetlerine Yönelik Dış Politikası ve Bölgeye Dönük Faaliyetleri", **Yeni Türkiye: Türk Dünyası Özel Sayısı**, C.IX, No:53, Temmuz-Ağustos 2013, s.131.

²⁶ Mustafa Durmuş, Harun Yılmaz, a.g.e., s.129. ; M. Kemal Sallı, "Türk Dünyasının Turan Ata'sı: Prof. Dr. Turan Yazgan (1)", **Önce Vatan Gazetesi**, 14 Mart 2009, (Çevrimiçi) <http://www.oncevatan.com.tr/Yazar.asp?id=3&yz=&sayfa=6> 23 Nisan 2010.

²⁷ İlber Ortaylı, "Türk Dünyası", **Yeni Türkiye: Türk Dünyası Özel Sayısı**, C.IX, No:53, Temmuz-Ağustos 2013, s.79.

Öke, bir kültür havzası olarak Türk Dünyasının anayurdu Anadolu, atayurdu Turan ve diasporası Batı olan geniş bir coğrafyaya yayılan vakıa olduğunu ifade etmektedir.²⁸ Yani Türk Dünyası her ne kadar geniş bir coğrafya ve farklılıkları içerirse içersin bir gerçekliktir.

Akyol, Türk Dünyasının önemli bir yapı olduğunu vurgulayan yazısında, Türkiye'nin, dışarıda Panturanistolarak algılanacak politikalar üretmesinin yine Türk Dünyasına zarar vereceğini belirtmektedir.²⁹ Bu örnekte Türk Dünyası kavramı kabul edilip önemsenirken, Panturanist bir imaj oluşumunun tehlikesine dikkat çekilmektedir.

Doğrudan Türk dünyası kavramı için olmasa da Devlet, eserinde **Rusya Türkileri** ifadesi yerine **Rusya Türkleri** ifadesini kullanma gerekçesi olarak adlandırmaya ilişkin akademik tartışmayı bir kenara bırakarak Türkiye'deki yaygın görüşle uzlaşma sağlama zarureti göstermektedir.³⁰ Nadir Devlet Rusya Türklerini Anadolu Türklerinden ayırmakla birlikte ve akademik tartışmaları kayda almak şartıyla Türk Dünyası kavramına ilişkin bir varlık-yokluk tartışması yürütmediği kesindir.

Görüldüğü gibi Türk aydınlarında konuya ilişkin değerlendirmeler oldukça çeşitlidir. Örneğin Kemal Karpat **Türkiye ve Orta Asya** adlı eserinde Türk dünyası ifadesine genel olarak yer vermemektedir. Ancak Türkiye'nin Türk Cumhuriyetlerinin ortaya çıkmasından önce dünya siyasetindeki yalıtılmışlık durumuna karşıt olarak bu ülkelerin ortaya çıkmasıyla liderlik umduğu bu grubu Karpat Türki Uluslar Bloğu olarak dillendirmektedir.³¹ Karpat'ın Türkiye'de epeyce kullanılan bir kavram olan Türk Dünyası kavramını Türkiye ve Orta Asya bağlamında kullanmaması tesadüfen ziyade bir bilinç durumudur ve Türkiye'nin algısına yakıştırdığı blok ifadesi mevcut isimlendirme çeşitliliğine bir katkı olarak yorumlanabilir.

²⁸ Mim K. Öke, "Açmazları ve Açılımları ile Türk Dünyasında Dinsellik Üzerine Satırbaşları", **Yeni Türkiye: Türk Dünyası Özel Sayısı**, C.IX, No:53, Temmuz-Ağustos 2013, s.559.

²⁹ Taha Akyol, " 'Türk dünyası' ne demek?", **Milliyet Gazetesi**, 10 Temmuz 2009, (Çevrimiçi) <http://www.milliyet.com.tr/Yazar.aspx?aType=YazarDetay&ArticleID=1116027&AuthorID=62&Date=10.07.2009&ver=63>, 5 Aralık 2014.

³⁰ Nadir Devlet, a.g.e., s. X.

³¹ Kemal H. Karpat, a.g.e., s.319.

Durmuş ve Yılmaz, **Türk Dünyası** kavramını Türk Cumhuriyetlerindeki muhatapların ulusal kimlik algılarını zayıflatan dolayısıyla soğuk bakılan ve gerçekleştirilebilirliği yeterince tartışılmamış bir Türkiye hayali olarak nitelendirmektedir.³² Bu açıdan bakıldığında kavram bünyesinde bir takım tartışmaları barındırmakla birlikte, belli ölçüde olgusal gerçekliği de ifade eden bir kavram olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Türk Dünyası kavramı üzerinde tartışılıyor olsa da belli müşterekleri paylaşan bir coğrafyayı betimlemesi bakımından bir gerçeklik temeline sahiptir. Ancak bu gerçekliğin nasıl ifade edileceği, **Türk Dünyası** mı yoksa **Türki Dünya** mı ya da başka ifadeler mi kullanılacağı ayrı ve ikincil bir meseledir. En azından Türkiye açısından bakıldığında kavramın bir kullanım değerine sahip olduğunu görmek mümkündür.*

Aslında Türk Dünyası hem bir kavram olarak hem de bir gerçeklik iddiası olarak uluslararası ilişkiler çerçevesinde, dünya siyasetinin temel oyuncularından istenilmeyecek bir durum olarak algılanacağı tespitini yapmak yanlış olmayacaktır. Bu anlamda Türkiye açısından üretilecek politikalarda bu durumun iki türlü etkisi olabilir. Birincisi Türk Dünyası kavramının kullanılmasında siyaseten çekimserlik görüntüsü verilmesi, ikincisi de gerçekten bu kavram çerçevesinde gerçekleşmesi muhtemel düşünce ve eylemlerden bilinçli olarak vazgeçilme durumudur. Şüphesiz dünya siyasetinin karar vericileri, her ülkenin her tezi – gerçeklik temeli çok sağlam olsa bile- istediği gibi işlemesine fırsat vermemektedir. Bu aslında doğal bir durumdur. Çünkü siyaset özellikle uluslararası siyaset hakikat temelinde yürümekten çok çıkarlar temelinde yürümektedir. Bu yüzden herhangi bir ülkenin veya toplumun belirli bir amacı dillendirmede çekimser davranması akla yatkın olabilir. Ancak bu amaçları belli ölçüde ve belirli bir tonda ifade etmek de gereklidir. Çünkü söylem oluşturmak için gereken gücün oluşmasını beklemek, bir mazeretler psikolojisi de oluşturabilir.

³²Mustafa Durmuş, Harun Yılmaz, a.g.e., s.132-133.

* Türk Dünyası kavramı yukarıda değinildiği gibi bazı tartışmaları bünyesinde barındırmaktadır. Türkçe literatürde nadiren “Türki Dünya” ifadesine rastlanılmaktadır. İngilizce literatürde ise “Turkic World” ifadesinin daha yaygın olduğu görülmektedir. Bununla birlikte Türkiye’den yazarların İngilizce olarak yayınladığı bazı çalışmalarda “Turkish World”, “Turkish Republics” gibi ifadelere de rastlanmaktadır. Bunun için bkz. TİKA-Avrasya Etüdüleri

Türk Dünyası kavramı dışında özellikle Türk Cumhuriyetlerinde belli bir tartışma yoğunluğuna sahip kavramlardan biri de Orta Asya ifadesidir. Orta Asya ifadesine karşı Türkistan ifadesinin daha doğru olduğunu ileri süren görüşler bulunmaktadır. Bu tartışmanın Türkiye'deki yansımalarına bakmadan önce bir konunun altını çimekte fayda vardır. Orta Asya kavramını Türk dünyası kavramı yerine ikame etmek ne mantıksal olarak ne de coğrafi olarak mümkün değildir. Çünkü Türk Dünyası kavramı daha öncede vurgulandığı gibi bölge aşırı bütün Türklerin yaşadığı coğrafyaları ifade etmektedir. Bu nokta da Türk Cumhuriyetlerini Orta Asya kavramı ile nitelemek Azerbaycan'ın konumunu sorunlu hale getirmektedir.

Karasar, **Orta** ve **Merkezi** Asya kavramlarının erken Bolşevik literatüründeki farklı metinlerde bazen birbirlerinin yerine de kullanıldığını ancak Orta Asya kavramının Eski Çarlık dönemindeki Buhara ve Hive Hanlığı boyunca uzanan Türkistan Valiliği için, Büyük Merkezi Asya kavramının da Çarlık bozkırı, Türkistan Genel Valiliği hatta bazen Sibiry'a'nın güney bölgeleri, Moğolistan ve Çin kontrolündeki Doğu Türkistan için kullanıldığını ifade etmektedir. Karasar, her iki terimin kullanılmasında da Rus yazarlarındaki temel motivasyonun, bölgenin tarihi adı olan Türkistan'ın daha az etnopolitik çağrışımı olan kavramla değiştirmek olduğunu belirtmektedir.³³

Demir, Rus kimliklendirme politikalarına değinerek, bölgenin gerçek isminin Türkistan olduğunu vurgulamakta, ancak kritik ve stratejik bir bölge olması nedeniyle, Türkistan ismini unutmamak kaydıyla Orta Asya ifadesini kullanmanın – en azından kendi eserinde- gerekliliğini açıklamaktadır.³⁴ Bu yaklaşımda da kavramların tercihinde doğru bilgi ve siyasi zorunluluklar arasında bir seçim olduğu görülmektedir. Bu da siyasi zorunlulukların da en az doğrular kadar dikkate alınması gereken unsurlar olduğunu göstermektedir.

Karasar, Türkiye'deki strateji kültüründe terminoloji konusunda bir olgunlaşmanın tamamlanmadığını ifade eder. Bu anlamda Merkezi Asya için örneğin

³³ Hasan A. Karasar, "The Partition of Khorezm and the Positions of Turkistanis on Razmezhevanie", **Europe-Asia Studies**, C. LX, No:7, Eylül 2008, s. 1247.

³⁴ Abdullah Demir, **Tarihten Günümüze Rus Yayılmacılığı ve Yeni Kurulan Cumhuriyetler**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1998, s.14.

ASAM’da kullanılan Türkistan Masası ifadesinden vazgeçildiğini, bunun da bölgeyi dünya literatürüne, özellikle İngilizce literatüre, **Orta Asya** olarak tanıtan Rus yaklaşımı karşısında bölgeyi Türkiye merkezli olarak ifadelendirme amacına hizmet etmediğini vurgular. Karasar, bu noktada isimlendirme tercihlerinde siyasi ve bilimsel yaklaşımdan söz etmektedir. Örneğin Bolşevik politikalarının siyasi bir tercih ve algıyla Orta Asya kavramını kullandığını, buna karşılık ASAM örneğinde Türkistan ifadesinin hem siyasi tercihe hem de bilimsel gerçekliğe dayandığını ifade etmektedir.³⁵ Burada göz önünde bulundurulması gereken nokta, ülkeler arası ilişkilerin yapılandırılmasında, kurgulanmasında, hatta isimlendirilmesinde gerçekliğin yanında her ülkenin bir de siyasi tercihlerinin olduğu gerçeğidir. Gücü nispetinde her ülke belli sorunların, coğrafyaların, süreçlerin isimlendirilmesinde siyasi tercihlerini de içine alan tezlerle hareket etmekte, terminolojiyi bu şekilde belirlemeye çalışmaktadır.

Öke, Türkiye açısından Orta Asya ifadesinin renksiz, ruhsuz bir ifade olduğunu, Türkiye tarafından bölgeye ilişkin bu ifadenin kullanılmasını, bölgeyi Antarktika buzulları veya Brezilya kumsalları gibi algılamak olacağı şeklinde bir benzetme yaparak, Türkistan ve Türk Dünyası kavramlarını vurgulamaktadır. Yani Türkiye bu bölgeyle ilişkilerinde, Türklüğü isimlendirme konusunda da milli bir gayret göstermelidir.³⁶ Ülke politikalarının dışında, toplumsal ve entelektüel beklentilerin ve algıların da meselenin bir başka boyutu olduğu gözlenmektedir. Türkiye’de Türk Dünyası kavramını ısrarla ve bilinçli bir şekilde kullanan bir toplumsal kesit olduğunu söylemek yanlış olmaz.

Yerbolayeva gerçekleştirdiği mülakatta, Ahat Andican, Fahri Solak, Fethi Gedikli, Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun, Hasan Ali Karasar ve Konuralp Ercilasun gibi bölgeyle ilgilenen uzmanların **Türkistan** kavramının bölgeyi en doğru şekilde tanımlayan kavram olduğu konusunda birleştiklerini ifade etmektedir. Ancak

³⁵ Hasan A. Karasar, “Türkiye’de “Uzman” Sıkıntısı ve Stratejik Düşünce Kültürü”, **Türkiye’de Stratejik Düşünce Kültürü ve Stratejik Araştırma Merkezleri: Başlangıcından Bugüne Türk Düşünce Kuruluşları**, Ed. Hasan Kanbolat, Hasan A. Karasar, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2009, s. 362.

³⁶ Mim K. Öke, **Tarihin Süzgecinden Türk Dünyası**, 2. bsk, İstanbul, İrfan Yayıncılık, 1998, s.18-19.

yine mülakat gerçekleştirdiği Pınar Akçalı'nın en yaygın kullanım olan Orta Asya kavramını tercih ettiğini belirtmektedir.³⁷

Bu noktaya kadar yapılan izahlarda Türkiye'de ilgili kavramlar açısından farklı görüşler yer aldığı ancak ilgili kavramlarda **Türk**, **Türk Dünyası** ve **Türkistan** gibi kavramların Türki, Türki Dünya ve Orta Asya kavramına göre daha fazla kullanım yaygınlığına sahip olduğu ve benimsendiği söylenebilir.

İsimlendirme konusundaki siyasal tercihlere ilişkin olarak Kösoğlu, Türk Dünyasının tarihi ve kültürel gerçekliğinin ortaya konulmasından sonra isimlendirmenin çok da önemli olmadığını, isimlendirmenin, arkasındaki sivil veya politik yapıların siyasi istek ve tercihlerinin ürünü olduğunu belirtmektedir. Türk Dünyası özelinde, Rusya'nın siyasi tercihlerine ve şekillendirici politikalarına değinen Kösoğlu, Rusya'nın Türk Dünyasının sosyal, kültürel ve siyasi bağlarını parçalayıcı, milleti, dili, alfabeyi ayıran isimlendirmeleri tercih ettiğini ifade etmektedir.³⁸ İsimlendirmenin aynı zamanda bir kurgulama olduğu da düşünülebilir. Siyasal özneler, belli bir kitleyi, belli bir bölgeyi kendi algı dünyalarına ve siyasal hedeflerine göre kimliklendirmeye çalışabilir. Sovyet tecrübesi gibi bunun örnekleri vardır. Bu anlamda önemli olan, söz konusu olan yapının nasıl isimlendirileceğinden önce o şeyin belirli bir gerçeklik temeline ne kadar oturup oturmadığı sorunudur. Bu anlamda Türk Dünyasının bileşenlerinin, böyle bir gerçekliği, dünyadaki diğer ortaklık hikayelerine göre çok daha fazla biçimde bünyesinde barındırdığı öne sürülebilir. Bu çerçevede Türk Dünyası olarak nitelendirilen küçük ya da büyük toplulukların nasıl isimlendirileceğinden daha öncelikli olan konu, bu toplulukların arasında tarihsel, kültürel ve sosyal anlamda ne kadar ortaklıkların olduğu ve bu ortaklıkların işlevsel olabilmesi için neler yapılabileceğidir. Gerçi isimlendirme de bu temel meselenin bir parçasıdır ama işlevsel ilişkilerin öncülü değildir. Meşruiyeti anlatılabilmiş, sürdürülebilir ve etkin bir ilişki düzeyinin yakalanması zaten isimlendirme konusunda en azından Rus, Amerikan vs. gibi dışsal tezlerin önemini azaltacaktır. Bundan sonrası Türk topluluklarının kendini nasıl adlandıracağıdır ki bu belki de verili düzen açısından düşünülürse estetik bir sorun düzeyinde kalacaktır.

³⁷ Ainur Yerbolayeva, a.g.e., s. 82-84.

³⁸ Nevzat Kösoğlu, **Türk Kimliği ve Türk Dünyası**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1996, s.207.

1.1.2. TÜRKİYE DIŞINDAKİ ALGILAR

Türk Dünyası söyleminin Türkiye dışındaki Türkler açısından özellikle de Bağımsız Türk Cumhuriyetleri açısından değerlendirmek de meselenin bir başka boyutu, madalyonun diğer yüzüdür. Dışsal belirlemelerin dışında daha önce de ifade edildiği gibi bu yapının ismi, yapının bileşenleri tarafından uzlaşa içinde belirlenmesi beklenebilir. Ancak tüm bu muhasebelerin yapılması sırasında, farklılıkların veya ortaklıkların doğru bir biçimde algılanması gerekmektedir. Şöyle ki, zaten Türk tezleri dışında dünyanın bu yapıyı belirlemede farklılıkları daha çok irdeleyeceğini düşünmek gerekir. Zaten tarihsel tecrübe, Sovyet örneğinde olduğu gibi farklılıklar üzerinden kurgulama yapılması ve politika üretilmesi gerçeğini göstermektedir. Bu bağlamda, Türk dünyasının bütün aktörlerinin verimli ilişkiler kurabilme ihtimali, yine bu aktörlerin kararlılığına, niyetlerine ve güçlerine bağlıdır. Bu sürecin küresel aktörler tarafından desteklenmesini ve iyi niyetle karşılanmasını beklemek çok mantıklı görünmemektedir. Küresel aktörlerin Türk Dünyasına ilişkin çok kompleks düşüncelerinin, politikalarının olduğu zaten bilinmektedir. Bu yüzden isimlendirme konusunda Türk Dünyası taraflarının tarihsel, kültürel ve politik gerçeklerin farkında olarak ortaklıklardan hareket edilmesi gerekmektedir. Bu beklenti ne bir hüsnü tahlile, ne de bir inşacı yaklaşıma dayanmaktadır.

Türkiye dışında ilgili kavramlara ilişkin algıları değerlendirmeden önce tartışmanın zeminini oluşturan Türk Cumhuriyetlerinin anayasalarında kimlikle ilgili tanımlamalara değinmek de faydalı olacaktır.

Alfabetik sıraya göre gidilirse, Azerbaycan Anayasası'nda hakimiyetinkaynağı Azerbaycan Halkına atfedilmekte ve devletin dilinin Azerbaycan Dili olduğu belirtilmektedir. Kazakistan Anayasası'nın takdiminde **ortak tarihi kaderle birleşmiş Kazakistan Halkı** ve **Ezeli Kazak toprakları** gibi ifadeler yer almakta ve devletin dili Kazakça olarak gösterilmektedir. Kazakistan Anayasası'nda Rusça da devlet kurumlarında ve yerel yönetim birimlerinde Kazakçayla birlikte resmi olarak eşit şartlarda kullanıldığı ifade edilmektedir. Kırgızistan Anayasası'nda Kırgızistan halkı, Kırgız Cumhuriyeti egemenliğinin taşıyıcısı ve devlet hakimiyetinin tek kaynağı olarak sunulmaktadır. Devletin dili Kırgızca olmakla birlikte Rusça'nın da resmi dil olarak kullanıldığı belirtilmektedir. Özbekistan

Anayasası'nın başlangıç bölümünde anayasayı kabul eden özne olarak Özbekistan Halkı yer almaktadır. Devlet dili olarak Özbek Dili gösterilmektedir. Son olarak Türkmenistan Anayasası'nın takdiminde anayasayı kabul eden özne Türkmenistan Halkı olarak tanımlanmakta ve devletin dilinin Türkmence olduğu ifade edilmektedir.³⁹Sözü edilen Anayasalar incelendiğinde Türklükle ilgili herhangi bir ifadenin bulunmadığı görülmektedir.

Burada dikkate değer bir husus, Azerbaycan'ın 22 Aralık 1992'de Elçibey döneminde **Azerbaycan Dili** olarak tanımlanan dilin **Türk Dili** olarak değiştirilmesi ve daha sonra Haydar Aliyev iktidara geldiğinde dil tanımlamasının tekrar **Azerbaycan Dili** olarak değiştirilmesidir.⁴⁰

Her ne kadar anayasalarda Türklükle ilgili ifade bulunmasa da, bu durum pratikte söz konusu ülkelerin Türklük olgusuna tamamen kapalı olduğu anlamına gelmemektedir. Daha sonra ele alınacak olan Türk zirveleri bunun açık kanıtı olarak görülebilir. Ancak problemin temelinde genel bir Türklük kabulü ile bu ülkelerin kendi uluslaşma çabaları arasında bir gerilim olduğu ifade edilebilir.

Kavram tartışmasının ilk ayağında Türkiye'deki tartışmalara uygun biçimde Türk adına ilişkin tartışmalara değinerek başlanılabilir. Baharlı, Sovyetlerin dağılmasından sonra bağımsızlığını kazanan beş Türk devletinin Türki diye adlandırıldığını bunun ardında Türk kökenli ulusların Türkiye Cumhuriyet'indeki ulustan farklı olduğunu gösterme arzusuna bağlamaktadır. Bu hatayı açığa kavuşturmak için tarihe bakıldığında Bengü Taşlarda, Divan_1 Lügat-it Türk'te, Nevai'de ve ortaçağda Türkçe, Farsça ve Arapça yazılanlarda Türklerin Türki diye değil, Türk diye adlandırıldığını belirtmektedir. Çünkü "Türki" ifadesindeki -i ekinin Türkçe değil Farsça olduğunu ve Türkçe gramerle uyumlu olmadığını en nihayetinde sonradan Türk olmak anlamına geldiğini ifade etmektedir.⁴¹

³⁹ Abdurrahman Eren, Alesker Aleskerli, **Yeni Anayasalar**, Ankara, TİKA Yayınları, 2005, s. b.a.

⁴⁰ Ceylan Tokluoğlu, "Azerbaycan", **Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Azerbaycan, Gürcistan ve Ukrayna: Türk Dilli Halklar-Türkiye ile İlişkiler**, Ed. İsmail Aydınğün, Çiğdem Balım, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2012, s. 72.

⁴¹ Orazpolat Eke Baharlı, "Is "Turkic" a Barbed Allusion Against Turkism?", **Eurasian Studies**, No:17, İlkbahar-Yaz 2000, s. 3.

Kazak yazar Koyşığara Salğarin, eskiden sadece Türk teriminin olduğunu, 1926'da Bakü'de gerçekleşen Sovyet Türkologları toplantısında Sovyetlerde yaşayan Türklere "Türki", Türkiye'de yaşayanlara ise "Türk" denmesi kararının alındığını, böylece Sovyetlerin bir harfle meseleyi ortadan kaldırdığını, bugün "Türki" teriminin Çağdaş Türkiye Türkçesine bile girdiğini ifade etmektedir. Kazak siyaset uzmanı Aydos Sarım ise Kazak şairin dizelerine atıfta bulunarak mantıklı kullanımın Türk olduğunu ileri sürerek, bunun Kazak kimliğinden vazgeçmek anlamına gelmediğini ileri sürmektedir.⁴²

Garibova, kimlik biçimlerinin farklı formatlarda da olabileceğini ileri sürerek, ulusal kimlik biçimlerinin yanında ulusüstü kimliklerinde var olabileceğini ifade etmektedir. Bu çerçevede başlangıçta romantik özellik gösteren ancak daha sonra toplumsal, ekonomik ve kültürel birlik motiflerine dayanan Türklük veya Doğululuk konseptinin de bir ulus üstü ya da başka bir deyişle korporatif kimlik oluşturduğunu öne sürmektedir.⁴³ Bu noktadan da anlaşılacağı gibi Türklük bir korporatif kimlik biçimi olarak Türk Cumhuriyetlerinin özel uluslaşma süreçlerine tezat değil tamamlayıcı olarak görülmesi gerekir.

Özbek tarihçi Hayit, Türkistan'daki bağımsız üç cumhuriyet olan Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'da bulunduğu zaman "Biz de Türkistanlı Türk'üz ve Türklüğün bir parçasıyız" diyen çok az aydın gördüğünü belirterek, söz konusu ülkelerde Rus/Sovyet siyasetinin sonucu bu ülkelerdeki insanların kimlik bağlamında ruhen etkilendiklerini ifade etmektedir.⁴⁴ Hayit'in ifadelerinden Türki kavramının bir alternatif olarak görülemeyeceği tespiti rahatlıkla yapılabilir.

Hayit benzer şekilde Türk Cumhuriyetleri Devlet Başkanlarının Taşkent Zirvesi'nin dünyaya "Türk Dilli Devlet Başkanlarının Taşkent Zirvesi" olarak tanıtılmasını da Rus etkisine bağlayarak, devlet başkanlarının konuşmalarını Rusça yapmalarına anlam veremeyen bir Avrupalı gazetecinin gazetesinde "Rus Dilli Türk Devlet Başkanları Zirvesi" şeklinde başlık atmasını ilginç bir ayrıntı olarak

⁴² Akt. Canat Mominkulov, "Kazakhstan Between Turkic World and Eurasianism", (Çevrimiçi) <http://eurasianri.org/main/turk-dunyasi-ve-avasyaciligini-ortasinda-kazakistan/>, 17 Ağustos 2014.

⁴³ Jale Garibova, **Sovyet Sonrası Dönemde Türk Dilli Halklar: Dil Sorunu-Yeniden Biçimlenen Kimlikler**, Ed. Sema Aslan-Rena Salehova, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2012, s. 22-25.

⁴⁴ Baymirza Hayit, **Sovyetlerde Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri**, 2.bsk, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2000, s.78.

aktarmaktadır.⁴⁵ Hayit bu noktada devlet başkanlarının Türk olarak değil, Türk dilli olarak nitelendirilmesine bir eleştiri getirmektedir. Hayit'in tespitlerini özellikle İngilizce literatüre girmiş olan söz konusu ülkelerde kimlik ile ilgili çalışmalarda görmek mümkündür.*

Yerbolayeva, **Türki** teriminin beş Türk Cumhuriyeti ile ortak dil ve kültür bağlarını ifade etmekte daha anlamlı ve sorunsuz bir kavram olduğunu, bu kavramın bir tür şemsiye kimlik görevi ifa ettiğini belirtmektedir. Ayrıca bölge halklarının kendisini Türk olarak tanımlamadıklarını ve konuştukları dili Türkiye'de olduğu gibi Kazak Türkçesi, Kırgız Türkçesi vb. şekilde değil, Kazakça, Kırgızca vb. şekilde tanımladıklarını dile getirmektedir. Yerbolayeva, bu algının altında Sovyet tecrübesinin oluşturduğu psikolojik durumun olduğu ve anlayışla karşılanması gerektiğini ve tüm bunlara rağmen Türkiye ile söz konusu ülkelerin soy ve dil bağının bir gerçeklik olduğunu vurgulamaktadır.⁴⁶ Burada Türkiye'den beklenen hassasiyetin makul gerekçeleri olduğu anlaşılırken, bir gerçeklik olarak sunulan dil ve soy ortaklığının hak ettiği bir adın olduğunu da her türlü politik mülahazadan bağımsız olarak bir mantık gerekliliği olarak düşünmek gerekir. Ancak bütün bu belirtilen anlayış gerekliliği ve mantık gerekliliğinin bir noktada örtüşebilmesi için ılımlı bir bakış açısının daha tercih edilmesi gereken yaklaşım olduğu da nettir.

Yerbolayeva, Türklük ve Türk Dünyasına ilişkin kavram farklılıklarını analiz etmek için gerçekleştirdiği görüşmelerde, görüşmeye Türkiye'den katılan uzmanların söz konusu ülkeler arasındaki ortaklık vurgusunu öne çıkaran kavramlarını tercih ettiğini ancak görüşmeye Türkiye dışındaki ülkelere katılan uzmanların bu ortaklık vurgusunu dikkate almadıklarını ileri sürmektedir.⁴⁷

⁴⁵ A.e., s. 77.

* Bu tür çalışmalarda genelde "Türki konuşan/ Türki Halklar" gibi atıflar bulunmakla birlikte, söz konusu ülkelerin ulus inşası sürecindeki sorunlar ele alınmakta ve Genel Türklüğe ilişkin analiz bulunmamaktadır. Bu çalışmalara örnek için Bkz. A. İlkhmov, "Archeology of Uzbek Identity", **Anthropology & Archeology of Eurasia**, C. XXXIV, No: 4, İlkbahar 2006, s. 10–36.; S.S. Gubaeva, "Ethnic Consolidation Is a Natural-Historical Process", **Anthropology & Archeology of Eurasia**, C. XXXIV, No: 4, İlkbahar, 2006, s. 37–41.; İlkhmov'un makalesinde Özbek kimliğinin yapaylığı ve oluşmasındaki Rus etkisi öne sürülmekte, ayrıca Özbekistan'ın sadece Türki unsurlarla da açıklanmadığı görülmektedir. Buna karşın Guabeva Özbek kimliğinin başarılı ve doğal bir kimlik olduğu öne sürmektedir.

⁴⁶ Ainur Yerbolayeva, a.g.e., s. 11.

⁴⁷ A.e., s. 81.

Türk Cumhuriyetlerinde Türk ve Türki kavramlarından hangisinin tercih edilmesi gerektiğine ilişkin yukarıda ele alınan bazıları doğrudan bazıları dolaylı bu açıklamalardan anlaşılmaktadır ki, Türk Cumhuriyetlerinde de Türkiye'dekine benzer biçim de farklı görüşler mevcuttur. Ancak Türkiye'de Türk sözüne ortaklık anlamında fazlaca biçilen değer, Türk Cumhuriyetlerinde yerini daha çok müstakil uluslaşma sürecindeki ilgilere bıraktığı görülmektedir. Yukarıda vurgulandığı gibi bunun belli gerekçeleri olmakla birlikte Türkiye'de güçlü bir biçimde savunulan tezinde belli bir anlamının ve geçerliliğinin de olduğu da bir gerçektir.

Bir diğer kavram olan Türk dünyası kavramı bağlamında bakıldığında Erol, Türk Cumhuriyetlerindeki geniş halk tabakalarında Türk dünyası fikrinin gelişemediğini, bunda okul kitaplarında Türkiye ile algıyı etkileyen Rus tesirinin etkili olduğunu ifade etmektedir. Bu sorunun çözülebilmesi için yani Türk Dünyası fikrinin gelişebilmesi için okul kitaplarına Türk Dünyası ve Türkistan bilincini önemseyen yazarların fikirlerinin yansıtılmasının sağlanması gerektiğini ifade etmektedir.⁴⁸ Türk Dünyasına ilişkin algıya yönelik bu tespit de Türk ve Türki kavramlarına ilişkin yapılan tespitlerle uyumlu olduğu ifade edilebilir.

Özbek gazeteci Ruzaliyev, her ne kadar "Turkic World" yani Türkiye Türkçesine bazı örneklerinde "Türki Dünya" diye çevrilen kavramı tercih etse de, ortak bir Türk kimliğinin ve ideolojisinin oluşmasının gerekliliğini savunmaktadır. Ruzaliyev, bugün Türklerin bir araya gelmelerinin önündeki en büyük engel olarak bireylerin isteksizliğini değil, Türk devletlerinde birlik olmaya yönelik politik istencin olmayışını göstermektedir. Ayrıca bugün Türk olmayan devletlerde yaşayan Türk topluluklarının gelecekteki bir bütünleşmeyi daha güçlü bir şekilde arzuladıklarını ifade etmektedir.⁴⁹ Ruzaliyev'in ifadeleri ortak ve etkin bir kimliğin gerekliliği noktasında önemli görünmektedir. Zaten daha önce de vurgulandığı gibi etkin bir ortak kimlik oluşmasından sonra adlandırma tartışmaları önemini önemli ölçüde kaybedeceği düşünülebilir.

⁴⁸ M. Seyfeddin Erol, "Türkiye'nin Orta Asya Politikasına Rusya Federasyonu ve Bölge Ülkelerinden Genel Bir Bakış", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, C.XII, No:1, Yaz 2012, s.13.

⁴⁹ Odil Ruzaliev, "In Search of Turkic Identity", **Turkish Policy Quarterly**, C.V, No: 4, Kış 2006/07, s. 43.

Özellikle Türk Cumhuriyetleri cephesinde üzerinde biraz daha yoğunlaşılın kavram tartışmalarından biri de Türkistan ve Orta Asya kavramlarına ilişkin tartışmadır. Hayit, her ne kadar tarihte Türkistan isimli bir devlet kurulmasa da Türkistan isminin bölgenin tabii adı ve toplayıcı bir yurt ismi olduğunu, devlet adı olmamasının bu terimin geçersiz olduğu anlamına gelmediğini ifade etmektedir.⁵⁰

Karasar ve Kuşkumbayev, Sovyetlerin, geçmişin Türkistanını bölmesiyle ortaya çıkan ve bu anlamda uluslaşmış olan dört Orta Asya Türk Cumhuriyeti için, Sovyet sonrası bağımsızlığın ilk yıllarından itibaren birbirleri arasında liderlere göre değişen bir ton farkıyla bir Türkistan ruhu oluşturma konusunun gündeme geldiğini belirtmektedir. Bu anlamda Özbek Devlet Başkanı Kerimov, Türkistan'ı bir "ortak ev" olarak tanımlamakta ve sürekli **ağabey** korkusuyla bastırılan kardeşlik ve birlik duygularının daha fazla ertelenmemesini önerir.⁵¹ Karasar ve Kuşkumbayev'in eserinde anlatılan Türkistan bütünleşmesi çabaları, özellikle bu ülkelerinin kendi aralarında bir ortaklık algısının güçlü olduğunu göstermektedir. Dünya siyasetinin ve bölgenin stratejik konjonktürünün etkisiyle bu birlik algısında müspet veya menfi tutumlar görülmektedir. Türkistan'da Türkmen yönetimi bölgesel ortaklıklara, ulusüstü yapılanmalara sıcak bakmazken, Kazak ve Kırgız yönetimlerinde Türkistanlılık bilinci olmasına rağmen Rusya'yı da kapsayıcı siyaset üretme çabaları gözlenmektedir. Özbek yönetimi ise Türkistanlılık nosyonuna hararetle sahip çıkmaktadır.⁵² Görülmektedir ki, böyle bir projenin hayata geçmesi veya etkin bir Türkistan algılamasının oluşması, içsel veya dışsal pek çok etkene bağımlıdır. Ama önemli olan böyle bir projeye girişmeyi ve ortaklık algısını oluşturacak bir altyapının var olması ve bunun farkında olunmasıdır. Bu ortaklık algısının Türk Dünyasının diğer bağımsız devletlerini de kapsamaları için yeteri kadar farkındalık mevcuttur. Başarılacak her türlü projenin öncesinde önemli olan husus, Türk Dünyası aktörlerinin, bu dünyanın varlığına ve önemine inanmaları ve bunu toplumsal bir kamuoyu algısına da döndürebilmeleridir.

⁵⁰ Baymirza Hayit, a.g.e., s.194.

⁵¹ Hasan A. Karasar, Sanat K. Kuşkumbayev, **Türkistan Bütünleşmesi: Merkezi Asya'da Birlik Arayışları 1991-2001**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2009, s.71.

⁵² A.e.

Daha önce Karasar'ın belirttiği gibi* Bolşevikler bölgeyi Türkistan gibi etnopolitik çağrışım yapan bir kavramla tanımlamak yerine, Orta veya Merkezi Asya kavramlarını tercih etmekteydiler. Bu anlamda Orta Asya ifadesinin Türkistan ifadesine ikame edilmesinin oluşturduğu tartışmalara yönelik olarak Özbek sosyolog Kamilcan Kolonov **Orta Asya** kavramını kullanmanın daha doğru olacağını söylerken, Kırgız Talant Asan Ulu ve Kazakistanlı akademisyenler Klara Makasheva, Svetlana Shakirova ve Dosım Satpayev **Merkezi Asya** kavramının daha doğru olduğunu ileri sürmektedirler.⁵³ Merkezi Asya ve Orta Asya arasında bölge ülkelerindeki uzmanların yaptığı bu ayırım, önceki Sovyet belirlenmelerine karşın bölgeyi daha iç dinamikleri ile tanımlama çabası olarak görülebilir.

Tıpkı Türkiye'deki bakış farklarında olduğu gibi Türk Cumhuriyetlerinde de farklı algılar ve düşünceler vardır. Bu farklı düşüncelerin temelinde bölge ülkelerinin uluslaşma süreçlerinde farklı adlandırmaların Rus politikaları çerçevesinde eleştirilmesine rağmen, belli ölçüde de benimsenmesi yatmaktadır. Roy, Sovyetlerin hiç de ulus-devlet oluşturmak için yapmadığı ulus kurgulama projesinin, Orta Asya coğrafyasında kabullenilmiş bir ulusal kimlikler dizgesini ortaya çıkardığını ifade etmektedir.⁵⁴ Roy, Sovyetlerin Orta Asya coğrafyasındaki tarihi devlet yapılanmalarında belirleyici olmayan boy farklılıklarından hareketle, yeni uluslar kurguladığını ve bu kurgunun bugün için gerçeğe dönüştüğünü kastetmektedir.

Sovyetlerin ulus kurgulama projesi ile ilgili olarak Karasar ve Kuşkumbayev, Sovyetlerin devlet oluşturma ile ilgili olarak daha önce aktif olmayan etnik prensibi getirerek çağdaş anlamdaki beş Orta Asya Cumhuriyetinin temellerini attığını, böylece bölgede ulus kurgulamasından çok daha fazla sayıda olan etnik grupların milli pasaportsuz kaldığını söylemektedirler.⁵⁵ Roy da, Karasar ve Kuşkumbayev de Sovyet politikasından hareketle bugünkü ulusların temelini nasıl atıldığını izah etmektedirler. Buna Azerbaycan da dahil olmak üzere, Sovyet sonrası Cumhuriyetlerin, bugün birer özgün ulus olarak ortaya çıkmaları, kurgu da olsa

* Bkz. s. 25.

⁵³ Ainur Yerbolayeva, a.g.e., s. 81.

⁵⁴ Olivier Roy, **Yeni Orta Asya: Ya da Ulusların İmal Edilişi**, İstanbul, Metis Yayınları, 2000,s.11.

⁵⁵ Hasan A. Karasar, Sanat K. Kuşkumbayev, a.g.e., s.270-271.

gerçek de olsa belirleyici bir durumdur.Soya ya da boya ilişkin spekülâtif bir durum olsa da Türk soylu olmak bugün bütün Türk devletlerinde kabul edilen bir durumdur. Ulusal isim tartışmaları bir yana bırakılırsa Türk dünyası olarak nitelendirilen üst kavram bugün için belirli bir kullanım seviyesine ulaşmıştır.

1.1.3. KAVRAMLARA İLİŞKİN GENEL DEĞERLENDİRME

Herhangi bir uluslararası projenin muhtemel zorlukları veya sakıncaları ya da tek tek cumhuriyetlerinin nasıl adlandırılacağı tartışmaları, **Türk dünyası** kavramıyla ilgili olmadığı, buraya kadar gözden geçirilen argümanlarla da nettir.Yani Türk dünyasını uluslararası bir proje olarak görmenin ve buna karşılık olarak bunun zorluklarını veya dünya düzeninde diğer devletler nazarında oluşturacağı tepkileri hesap ederek Türk dünyası olgusuna uzak durmanın, ayrıca tek tek Türk cumhuriyetlerindeki ulus projelerinden hareket ederek bu topluluklarının ortak adlandırılmalarına ilişkin itirazların **Türk Dünyası** kavramı ile ilgisi yoktur. Türk dünyası eğer var ise bütün uluslararası düzenin karşı çıkışlarına ve Türk topluluklarının politik spekülasyonlarına rağmen var olabilmelidir. Kısacası bir şeyin var olması ayrı şeydir, onun tehlikeleri, sakıncaları, imkanları, benimsenmesi veya benimsenmemesi ayrı şeydir. Bu tez çalışması öncelikli olarak Türk dünyasının varlığının nesnellğine değer vermekte ve bu nesnelliği sosyolojik olarak ortaya koymaya çalışmaktadır. Türk dünyasının hem içsel hem de dışsal sorunlarının oluşu, tez çalışmasının diğer boyutu olan dünya düzeninin bu meseleye olan müspet veya daha çok menfi etkileri ile alakalıdır. Yani politik değerlendirmelerden önce Türk dünyası denilen kavramın varlığı, bu kavramın bir gerçekliğe tekabül ettiği ortaya konmak zorundadır.

Türk dünyası kavramını genel olarak değerlendirmek, onun Türkiye ve Türk Cumhuriyetlerinde nasıl değerlendirildiğinin dışında, kavramı uluslararası siyasetin dilinde değerlendirmek ve onu dünyadaki muhtemel emsalleriyle karşılaştırmaktır. Daha öncede ifade edildiği gibi, **dünya** şeklinde nitelendirmek aslında Türk topluluklarının çok geniş bir coğrafyaya yayılmaları ile alakalıdır. Bu yayılış, Türk topluluklarının tarihsel serüveni, bir noktada tarihsel kaderi ile alakalıdır. Buna benzer bir nitelendirme Arap toplulukları ve devletleri için geçerlidir.

22 Mart 1945'te Kahire'de Suriye, Ürdün, Irak, Lübnan, Yemen, Mısır ve Suudi Arabistan'ın katılımıyla imzalanan **Arap Ligi** sözleşmesinin ilk maddesinde, Arap liginin sözleşmeyi imzalayan bağımsız Arap devletlerinden oluştuğu ifade edilir.⁵⁶ Yani Arap ligi bölgesel veya uluslararası bir örgüt olmaktan ziyade Arap ülkelerinin bir örgütüdür.

Khadduri, Arap liginin milletler cemiyeti ya da birleşmiş milletler gibi bir organizasyon olmadığını, onun sınırlı bir coğrafyada ve fark edilebilir milli karakteri olan bir topluluğa hitap ettiğini, açıkça Arap liginin bir bölgesel oluşum olmadığını, Arap olmayan devletlere açık olmadığını vurgulamaktadır.⁵⁷ Yani Arap ligi, sadece Arap ülkelerinin üye olabildiği, etnik karakter taşıyan bir örgüt olarak kurulmuştur. Bu anlamda aynı bölgede olan İran veya Türkiye gibi bölge ülkelerinin bu örgüte girmesi veya alınması söz konusu olmamaktadır.

Türk dünyası kavramı ile kritik edilebilecek bir diğer örnek de İngiliz Milletler Topluluğu(The British Commonwealth of Nations) örneğidir. Hall, topluluğun eşsizliğini değerlendirdiği makalesinde, bu eşsizliğin nedeni olarak topluluğun devamlılığını, üyelerin birbirine bağlılığını, topluluğu ilgilendiren sorunlarda gösterilen dayanışmayı göstermektedir. Devamlılığın nedeni ise topluluk için değişime açık olan İngiliz politik formülleridir.⁵⁸ Sömürge zamanlarından bugüne ulaşan bu yapı, İngiltere'nin önderliğinde eşsiz olarak nitelendirilen bir ruha sahip olmaktadır. Görüldüğü gibi sömürge mirasına, demokratik ve değişimci bir politika ile milletler topluluğu adı altında yeni bir boyut kazandırılmaya çalışılmıştır.

Richmond, eskiden İngiliz İmparatorluğu olarak bilinen şimdinin milletler topluluğunun bağlarının üç yüz yıldan fazla bir sürece dayandığını ifade ederken, bu topluluğun üyelerinin aralarındaki etnik, dilsel, inançsal farklılıklara rağmen İngiliz demokratik siyasal uygulamalarından ortaya çıkan bir takım temel değerleri paylaşageldiklerini vurgulamaktadır.⁵⁹ Sömürge tarihine dayanan bu yapı, pek çok

⁵⁶ "Pact of the League of Arab States", **Arab Law Quarterly**, C.VII, No:2, 1992, s.148.

⁵⁷ Majid Khadduri, "The Arab League as a Regional Arrangement", **The American Journal of International Law**, C.XL, No: 4, Ekim 1946, s. 769-770.

⁵⁸ H. Duncan Hall, "The British Commonwealth of Nations", **The American Political Science Review**, C. XLVII, No: 4, Aralık 1953, s. 997.

⁵⁹ Anthony H. Richmond, "Origins and Nature of the Commonwealth: A Sociological Interpretation", **The Phylon Quarterly**, C.XIX, No:4, Kış 1958, s. 351.

milletin ortak bir siyaset üretebilmek adına daha çağdaş ve demokratik enstrümanlar kullanılarak bir arada tutulması hedeflenmiş, sömürge yıllarının tahribatlarının üzerine bir de müştereksiz/ayrık olmanın üzeri de, kökleri İngiliz politikalarına dayandırılan ortak temel değerler ile örtülmek istenmiştir.

Şüphesiz İngiliz Milletler topluluğunun, Arap liginin ya da getirilebilecek başka örneklerin nihai sonuçlarının bir muhasebesini yapmak, bu tez çalışmasının ne görevi, ne de konusudur. Bu örneklerin Türk dünyası tartışmaları ile ilgisi, dünyada olup biten, gerçekleşen uluslararası örgütler, birlikler veya kategoriler bağlamında Türk dünyasının gerçekliğini, meşruiyetini tartışırken evrensel bir tartışma zemini aramakla alakalıdır. Yine şüphesiz ki, Arap veya İngiliz örnekleri Türk dünyasına meşruiyet atfetmekte olumlu ya da olumsuz referans noktaları olmayabilir. Ancak dünya siyasetindeki trendler, arayışlar ve de bunlar arasında yapılabilecek karşılaştırmalar, makul bir düşünce oluşturmak adına kıymetli veriler olacaktır.

Bu anlamda Arap liginin uluslararası siyaset sahnesinde ne şekilde bir fonksiyon icra ettiği sorusu gündeme gelebilir. Yani Türk Dünyası'nı Arap ligi ile meşrulaştırmanın değersizliği ileri sürülebilir. Zaten Arap ve Türk toplulukları gibi dünya üzerinde farklı ulus devletler çatısı altında ayrılmış çok fazla etnisite olmadığı düşünülürse, Arap liginin başarısı veya başarısızlığının, Arap ülkelerinin bir araya gelmelerinin önemsizliğine işaret edebileceği gibi, başarı ya da başarısızlığın bambaşka sebeplerden kaynaklanabileceği de göz önünde tutmak gerekir. Yani Türk dünyası veya Arap dünyasının dünya üzerinde önemli bir siyaset geliştirememiş olması onların bir arada olmasının ya da ileride bir arada olmalarının önemsizliğine işaret etmez. Bu açıdan en azından Arap ligi ülkelerine neden bir araya geldikleri sorulamaz ya da Türk dünyası ülkelerine neden bir araya gelemedikleri sorulabilir. Sorular bu halleri ile daha anlamlıdır.

İngiliz milletler topluluğu örneğine bakılacak olursa, bir ülkenin hiçbir müşterek olmamasına ve de tecrübe edilmiş sömürge ilişkilerine rağmen, bugün için elli üç⁶⁰ ülke ile en azından aynı platformu paylaşıyor ve ona liderlik ediyor olması manidar bir durumdur. İngiltere'nin böyle hareket etmek için yeterli politik güce

⁶⁰ Commonwealth'e güncel üye sayısı için bakınız. (Çevrimiçi)
<http://thecommonwealth.org/member-countries>,6 Aralık 2014.

sahip olduğu düşünülebilir. Bu düşünce doğrudur. Güç, müştereksiz yapıları biraya getirebilir, aynı şekilde güçsüzlük de çok müşterekli yapıları dağıtabilir. Güçlü olmanın uluslararası siyasetteki anlamı yadsınamaz. Yadsınacak tek şey vardır ki, o da müşterekli yapıların, toplumların, toplulukların –ortak siyaset üretememeleri değil- bunun istencini bile taşıyamıyor olmalarıdır.

Tüm bu kritikler üzerine denilebilir ki, Türk dünyası kavramı, geniş bir coğrafyada, uzun bir tarihsel süreç içinde bilinebilen, etnik, dilsel, inançsal anlamda ciddi müşterekler paylaşan toplumları/toplulukları ifade etme iddiasında olan bir kavramdır. Bu gerçekliğin nasıl ifade edileceği ya da edilmesi gerektiği buraya kadar verilen örneklerle de tartışmalı olduğu görülmektedir. İsimlendirme/terminolojinin belli zorlukları vardır. Önemli olan husus, ilgililerinin -toplum,siyaset,birey vs.-, bu gerçekliğin farkında olması ve en masum biçimiyle istençlerini oluşturmaları ve muhafaza etmeleridir.

1.2. TÜRK DÜNYASINDA ORTAKLIĞIN TEMEL UNSURLARINA İLİŞKİN DEĞERLENDİRMELER

Terminoloji ile ilgili tartışmaları geçtikten sonra, Türk dünyası topluluklarının neden “Türk dünyası” ya da farklı diğer adlandırılmalar çerçevesinde bir ortaklık olarak görülebileceğinin temel parametreleri ele alınmalıdır. Yani Türk Dünyası denilen ortaklığın, hangi alanlarda ne derecede ortaklıklara tekabül ettiği ortaya konulmaya çalışılacaktır. Türk dünyasına ilişkin yüzeysel değerlendirmeler, çok ciddi müştereklerin var olduğunu belirtmesine rağmen, bunun bilimsel bir hassasiyetle, farklılıkların da göz önüne alındığı bir çerçeveye sunulması anlamlı olacaktır. Bu anlamda, bu başlık altında zaman ve mekan olarak sınırlarının çizilmesi zor olan Türk dünyası bileşenlerinin belli başlı temel alanlardaki -soy, dil ve inanç- ortaklıkları ve farklılıkları kritik edilecektir.

1.2.1. SOY ORTAKLIĞI

Uzun bir tarih ve geniş bir coğrafya bağlamında kompleks hale gelmiş Türk olgusunu etnik anlamda değerlendirmek son derece güç bir iştir. “Tarih boyunca farklı isimler taşıyan, ama Türkçe konuşan pek çok halka rastlanmaktadır: Hiongnular, Hunlar, Uygurlar, Selçuklular, Memluklular, Kıpçaklar, Timuroğulları, Büyük Moğollar, Osmanlılar. Bugün de farklı biçimde adlandırılmaktalar ve bu konuda

bilgisiz biri bu halkların ortak kaynağını adlarına bakarak tahmin etmede yetersiz kalır: Türkler, Türkmenler, Kırgızlar, Özbekler, Tatarlar, Azeriler, Kazaklar, Yakutlar, Çuvaşlar, Başkırtlar...”⁶¹ Tarihsel hikayeleri ve coğrafi konumlanmaları bu kadar çeşitlenmiş Türk topluluklarını sadece etnik değil, diğer perspektiflerden de değerlendirebilmek, interdisipliner çerçevede yapılacak araştırmalarla üretilen geniş bilgilerin ardılı olabilir.

Roux, Türklerin Tarihi adlı eserinde, tarihi ve etnolojik çalışmaları sonucunda, dünyada saf ırk bulunmadığı ancak buna karşılık Türklerin karma ırk olarak bile adlandırılmayacağını, Türklerin hiçbir ırksal özelliği bulunmadığını ifade eder. Bunun sebebi olarak da, Türklerin dış evliliğe karşı dirençli olmaması, rastlaştıkları her kavimle karışmış olmaları, ayrıca büyük çekim gücüne sahip olan Türkçenin farklı topluluklarca da kullanılması olarak göstermektedir.⁶²

Roux’un Türklerin karma bir ırk bile olmadığı şeklindeki görüşünün tersine Kafesoğlu, irki karışımlara vurgu yaparak, yabancıların dışarıdan gözlemlerinin hayret verici olmadığını, buna rağmen Türklüğün antropolojik olarak tasvir edilebildiğini belirtmektedir. Buna göre Türklerin, beyaz ırkın europid grubunun turanid tipinin brekisefal özelliği ile başta Moğollar olmak üzere diğer kavimlerden ayırıcı antropolojik çizgileri taşıdıklarını ifade etmektedir.⁶³

Benzer bir yaklaşımla Turan, tarihsel süreç içinde, coğrafi genişleme, iklim değişiklikleri, kavimler arası karışma gibi nedenlerle Türkler arasında farklılıkların oluştuğunu, bu anlamda Uzak-şarktan, Orta Avrupa’ya, Balkanlara, Yakın-Şarka ve Anadolu’ya kadar Türk milletinin şubeleri arasındaki bu farkın doğal karşılanması gerektiğini ifade eder. Türklerin diğer kavimlerle karıştığı tezlerine karşı olarak, Türklerin karışırken, diğer kavimleri de karıştırdığı imasında bulunarak, Anadolu Türklerinin antropolojik olarak Oğuzların ana hatlarını muhafaza ettiğini ifade eder.⁶⁴

⁶¹Jean-Paul Roux, **Türklerin Tarihi**, Çev. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan-Özcan, 7.bs., İstanbul, Kabalıcı Yayınevi, 2007, s.17-18.

⁶² A.g.e. s.29.

⁶³ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 26. bs., İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2005, s.46-47.

⁶⁴ Osman Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi: Türk Dünya Nizamının Milli, İslami ve İnsani Esasları**, 16.bs., İstanbul Ötüken Neşriyat, 2006, s.57.

Görölmektedir ki, Türk dünyasını etnik anlamda tasvir etmek hayli güç iştir. Coğrafi yayılma bu güçlüğün temel nedenidir. Yani geniş bir coğrafyaya yayılan Türkler, diğerk kavimlerle de ilişki noktasında çekimser olmamış, bu nedenle etnik anlamda farklılıklar ortaya koymuştur. Tüm bunlara rağmen, derecesi ne olursa olsun –belki de derece konuşmak her etnisite için anlamsızdır- bugün Türk ya da Türki denilen toplulukların belli etnik ortaklıkları da paylaştığı ifade edilebilir. Türklerin hiçbir etnik ortaklığa sahip olmadıklarını iddia etmek, Türklerin saf bir etnisiteyi temsil ettiklerini iddia etmek kadar marjinal ve bir o kadar anlamsız olacaktır. Aynı şekilde, etnik ortaklığı irdelemenin anlamsızlığını ifade etmek de, etnik ortaklığı anlamların en yücesi gibi sunmak kadar marjinal olacaktır. Bu bağlamda etnik olarak Türklük, bu zıt ve radikal olarak algılanabilecek tavırların arasında bilimsel olarak değerlendirilmelidir.

Sosyolojik bağlamda, bugün, soya ya da etnik kökene ilişkin tartışmalar, kimlik kavramı çerçevesinde odaklanmaktadır. Herhangi bir kişinin ya da topluluğun kimliği bağlamında tartışmalar, etnik ya da kültürel aidiyetlere yönelmektedir. Bu anlamda kimliğin bir parçası olarak etnik ya da kültürel aidiyet, bu aidiyetin oluşumu, bu aidiyetin gerçeklik temeli, bu aidiyetin kurgusallığı veya bu aidiyete yönelik kimlik siyasetleri bütün dünyada tartışılan bir husustur.

Smith, millet modelini ikiye ayırmaktadır. Bunlardan birincisi, sivil model yani Batıda ortaya çıkan mekansal ya da teritoryal modelidir. Bu model belirli bir toprak üzerinde yaşayan, yasa ve kurumları ile o toprağı vatan edinmiş siyasi iradeye sahip bir topluluğa tekabül etmektedir. İkinci model ise etnik modeldir. Bu model ise yaratılış ortaklığına dayanan millet modelidir. Smith, bu modelin kökeni olarak Doğu Avrupa ve Asya'yı göstermektedir.⁶⁵ Bu yaklaşıma göre Batıdaki millet daha çok belli bir mekanda siyasallaşmış topluluğı ifade ederken, batının dışındaki özellikle Asya'daki millet ise etnik birlikteliğe göre oluşmaktadır. Yasalar önünde eşit, siyasallaşmış bir topluluk fikri batı modeline uygun düşse de, etnik temelli millet fikrini sadece Asya'da veya Doğu Avrupa'da temellendirmek, tarihi verileri görmezden gelen bir yaklaşım gibi görünmektedir.

⁶⁵ Anthony D. Smith, **Milli Kimlik**, Çev. Bahadır Sina Şener, 4.bsk., İstanbul, İletişim Yayınları, 2007, s.25.

Millet kavramındaki bu ikili tasnife benzer bir tasnifi Larrain, kültürel kimlik için yapmıştır. Ona göre özcü algı, kültürel kimliği, tarihin dışında tamamlanmış, topluluğun tamamınca paylaşılan, etnik, dini, dilsel vs. bir öz olarak görmektedir.⁶⁶Özcü algı, tıpkı Smith'in etnik millet modeli tanımlaması gibi kültürel kimliği, etnik ve kültürel anlamda ortak bir geçmişe refere etmektedir. Bunun karşıtı olarak Larrain, daha makul bir kültürel kimlik tanımlaması olarak, Stuart Hall'un kültürel kimliği bir olma sorunu kadar oluşma sorunu olduğu yönündeki düşüncesini gösterir.⁶⁷Bu görüşe göre kültürel kimlik tarih dışında orada öylece duran bir özden gelmez, bunun yerine sürekli yeni oluşlar ile kendi kendini yeniden üretir. Bu anlamda kültürel kimlik, geçmişin ortaklıklarından çok her an oluşan, değişen ortaklıklara vurgu yapar.

Kimlik konusunda önemli bir tartışma alanı da modernitenin ya da modernleşmenin⁶⁸ kimlik üzerindeki etkilerine ilişkindir. Modernite/modernleşme ulusların siyasal bir özne olduğu bir süreç olması bakımından ulusal kimliklerin oluşması çerçevesinde tartışılmaktadır. Buradaki temel ve en yaygın argüman, ulusların modernite/modernleşme ile inşa edildiği ve önceki dönemlere göre farklılıkları ortak bir kimlikte erittiği şeklindedir.

Ulusal kimlik, bir içirme ve dışlama süreci olarak, ulus içiyle ulus dışı arasında bir sınır oluşturur ve içerdiklerini biyolojik özelliklerine bakmaksızın, biyolojik bir vurguyla ortaklaştırır.⁶⁹Ulusal kimliğe ilişkin en yaygın sosyolojik görüşleri dile getiren bu düşünce, ulusu farklılıkların eritildiği bir modern bir olgu olarak değerlendirir. Bu anlamda hem moderniteyi yaşayan Batı ulusları, hem de modernleşmeye çalışan ya da modernleştirilmeye çalışılan Batı dışı uluslar, içlerinde farklılık iddiasında bulunan alt kimlik/alt kültür iddialarıyla karşı karşıya kalırlar.

⁶⁶ Jorge Larrain, **İdeoloji ve Kültürel Kimlik: Üçüncü Dünya Gerçeği**, Çev. Neşe Nur Domaniç, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1995, s.217.

⁶⁷ Akt. Jorge Larrain, a.g.e. s.223..

⁶⁸ Ahmad ve Landau, modernite ve modernleşme kavramlarının çoğu zaman birbiri yerine kullanılmalarına dikkat çekerek, modernitenin ekonomik, teknolojik, siyasi ve kültürel anlamda çok boyutlu bir süreç olduğunu, buna karşılık modernleşmenin batı dışındaki ülkelerde Batının maddi kazanımlarının almaya yönelik çaba olduğunu dile getirirler. Bu anlamda moderniteye ulaşmadan modernleşmek şeklinde bir vurgu yaparlar. Bkz. Feroz Ahmad, Jacop M. Landau, "Sonuç: Ulustan Kopuş", **Orta Asya ve İslam Dünyasında Kimlik Politikaları**, Der: Willem van Schendel, Eric J. Zürcher, Çev. Selda Somuncuoğlu, 2. bsk., İstanbul, İletişim Yayınları, 2010, s.291.

⁶⁹ Cevat Özyurt, **Küreselleşme Sürecinde Kimlik ve Farklılaşma**, İstanbul, Açılım Kitap, 2005, s.123.

Özel olarak Türk toplumu bağlamında düşünüldüğünde, Türkiye’de de farklılıkları eriten bir ulus inşa sürecinin yaşandığı tespitleri yapılmaktadır. Zürcher, Türkiye’nin etnisiteden soyut bir kültürel algıyla uluslaştığı tezine karşı çıkarak, Türkiye’nin Türklük vurgusu ile uluslaştığını ifade eder. Bu anlamda seküler ve Türkçü cumhuriyet projesinin, etnik ve dinsel itirazlara rağmen modern ve Türklüğe dayalı bir ulus inşa ettiğini vurgular.⁷⁰

Ulus ve kimlik tartışmalarının Türkiye özeline ilişkin yukarıdaki bakış açılarından farklı bakış açıları da mevcuttur. İnsanların toplum halinde yaşadıkları, kültür oluşturdukları her dönemde kimlik var olmuştur. Tıpkı insanın kişilik oluşumunda “ben ve başkası” ayrımını yapması gibi, toplumsal kimliğin de farkına varılması da çatışmacı bir algı ya da kavga gerektirmez. Çatışma sadece kültürel kimliğin siyasi kimliği belirlediği noktada gerçekleşmektedir. Kimlikler, eski olmasına rağmen kavramsallaşmamış, bugün olduğu gibi çekişme konusu olmamıştır.⁷¹ Kösoğlu, yaygın tespitlerin aksine kimliği, modern zamanların bir gerçekliği olarak görmek yerine onu modern öncesi zamanlara götürmekte, kimliğin kavramsallaştırma olarak yeni ve spekülative bir husus olduğunu vurgulamaktadır.

Kimliği modern öncesine götüren bu açıklama biçiminde, ulusların farklı etnik unsurları/alt kimlikleri/alt kültürleri aynileştirdiği iddiaları da farklı değerlendirmelere tabi olmaktadır. Bu anlamda Kösoğlu her kültürel özelliğin ya da farklılığın etnik grubu oluşturmadığını, eğer böyle olursa alt kültür kavramlaştırması yerine en küçük birimlere -aile- kadar farklılığın izlerinin sürülmesi gerektiğini ifade eder. Bu anlamda farklı bir kimlik oluşturmak, sadece etnik bir grup aidiyeti bilinci ve dil farklılığı üzerinden gerçekleştirilemez.⁷² Bu çerçeveden bakıldığında kimlik, farklılıkları da bünyesinde barındıran bir oluşumdur.

Sonuç olarak Türk dünyasının soy bağlamında değerlendirildiği bu alt başlıkta, ulus, ulus-devlet, kimlik, milli kimlik, kültürel kimlik gibi tartışmalara girilmesinin nedeni, kimlik, millet ya da ulus gibi kavramların spekülative boyutlarının Türk dünyasıyla ilgisini aydınlatmaktır. Bu kavramlar çerçevesindeki tartışmaların

⁷⁰ Erik J. Zürcher, “ ‘Fundamentalizm’ (İrtica): Kemalist Türk Milliyetçiliği’nin Dışlama Aracı”, **Orta Asya ve İslam Dünyasında Kimlik Politikaları**, Der: Willem van Schendel, Eric J. Zürcher, Çev. Selda Somuncuoğlu, 2. bsk., İstanbul, İletişim Yayınları, 2010, s.264.

⁷¹ Nevzat Kösoğlu, a.g.e., s.86.

⁷² A.e., s. 95.

temel eksenini, kimliklendirmeye ötekilerin oluşturulması ve dışlanmasına yönelik itirazlar olarak görülmektedir. Türk dünyası özelinde bu tartışmanın amacı, herhangi bir kimlik algısı veya tartışması dışında, kimlik-merkezci söylemlerle Türk dünyasının ortaklıklarının muğlaklaştırılması yönündeki muhtemel politikalara dikkat çekmek, bir başka deyişle Türk dünyasında Türk ve Türk kültürü ifadelerini anlaşılabilir, belirlenemez, meşruiyeti şüpheli gibi gösteren dışsal tavırlara karşı itiraz etmektir.

Geçen yüzyılda etnik kimlik siyasetinin önemli bir eylem alanı haline gelmiş Türkistan'daki ya da Sovyetlerdeki kimlik politikalarına daha sonra ele alınacak olan tarihsel süreç içinde yer verilecektir. Sadece etnik kimlik değil, dil ve alfabe konusu da tıpkı etnik kimlik gibi, Türk dünyasının ortaklıklarının parçalanması sürecinde önemli alanlar haline gelmiştir. Ortaklıkların betimlenmeye çalışıldığı bu bölümde ve bundan sonraki dil gibi alanlarda metod olarak sadece ortaklıklar vurgulanmaya çalışılacaktır. Az önce ifade edildiği gibi, farklılaştırılmaya yönelik politikalar Türk dünyasının tarihsel sürecini açıklamaya yönelecek olan bir diğer temel başlıkta ele alınacaktır.

1.2.2. DİL ORTAKLIĞI

Dilin insan ve toplum hayatındaki önemi üzerine söz etmeye en azından bu çalışmada gerek yoktur. Dilin, anlamı yayan bir araç olduğu gibi, anlamı belirleyen bir süreç olduğu da artık sosyolojik olarak dile getirilen bir hakikattir. Yani insanların veya toplumların anlam dünyası, konuştukları dil ile sınırlıdır. Timurtaş, dilin bir vasıta olmaktan çok, kendi kanunları olan içtimai bir varlık olduğunu belirtir.⁷³ Yani dil seslerden oluşan basit, müdahalelere açık bir araç olmaktan ziyade, bireyin üzerinde olan toplumsal bir varlıktır.

Türkçe, bugün Türk dünyası olarak nitelendirilen coğrafyada yaşayan devletlerin ve toplulukların en önemli ortaklıklarından biridir. Öyle ki, söz konusu ülkeler, biraz da siyasi bir manevrayla “Türkçe konuşan ülkeler” deyimini sıklıkla kullanmaktadırlar. Bu durumdan, soya dayalı olmaya karşı gelecek itirazlardan bir çekinme hali sezilebilir. Ama her ne olursa olsun, zaten dil başlı başına hatta önemi diğer unsurlardan hafife alınamayacak kadar önemli bir ortaklık unsurudur. Şöyle ki,

⁷³ Faruk K. Timurtaş, **Diller ve Türkçemiz**, Haz. Mustafa Özkan, İstanbul, Alfa Yayınevi, 1996, s. 6.

dil ortaklığına dayanmayan bir ortaklığın anlamından, faydasından ve gerçekliğinden bahsetmek de çok anlamlı olmayacaktır.Şimdi bir lisan olarak Türkçe'nin, Türk dünyasının ortak dili olmasının bilimsel olarak betimlenebilen ayrıntılarını ele almak gerekmektedir.

Bilindiği gibi dünyada bütün dilleri kapsayan üç türlü dil sınıflaması bulunmaktadır. Bunlar tek heceli, çekimli ve eklemeli dillerdir. Tek heceli dillerde kelimeler tek heceden oluşmaktadır. Bunun örneği Çince'dir. Diğerleri ise çekimli dillerdir. Bunlarda herhangi bir kelime ek aldığı zaman kökleri de değişmektedir. Bu tür dillerin örneği ise Hint-Avrupa ve Sami dilleridir. Üçüncü ve nispeten tez konusu ile alakalı olan grup Türkçenin de içinde yer aldığı eklemeli Ural-Altay dil grubudur.Türkçe bu grup içinde Moğolca, Korece ve bazı görüşlere göre Japonca ile birlikte Altay alt grubu içinde yer almaktadır.⁷⁴

Timurtaş, Türkçenin tarihi gelişimini açıklarken, vesika bulunmayan dönemi farazi olan **Ana Türkçe** ve Çin kaynaklarından bilgi edinilebilen **İlk Türkçe** olarak ifade etmektedir. Belgelerin ortaya çıktığı dönemi ise üç kategoride ele almaktadır. Bunlardan birincisi, **Eski Türkçe**'dir. Eski Türkçe, Göktürkçe ve Uygurca'yı kapsamakta olup, Orhun yazıtlarının ait olduğu döneme ilişkindir. İkinci kategori olan **Orta Türkçe** ise, Türklerin İslamiyet'i kabulü gibi önemli değişimlerin olduğu dönemdir. Bu dönem yazı dillerinin artma eğiliminde olduğu bir dönem olarak, devrin önemli devleti olan **Karahan Türkçesi** ya da **Hakaniye Türkçesi** olarak bilinir. Bu dönem 13. yy.'da Doğu Batı ve Kuzey Türklerinin yeni yazı dilleri ortaya koyduğu döneme kadardır. 13. yy.'dan sonra yeni yazı dillerinin ortaya çıktığı ve bir anlamda bugünkü farkların da oluşmaya başladığı **Yeni Türkçe** dönemidir. Bu dönemde Doğu ve Batı Türklerinde farklı yazı dilleri meydana gelmiştir. Doğu Türkçesi Orta Asya ortak Türkçesi olarak Karahan Türkçesinin devamı iken, Batı Türkçesi kabaca 15. yy.'dan itibaren Osmanlı ve Azeri Türkçesi olarak farklılaşan Oğuz Türkçesidir. Kuzey Türkçesi, Doğu Türkçesi ile ilişkili olup, Kıpçakların kullandığı Türkçedir. Kıpçaklar daha sonra Batı Türkçesiyle birleşmiştir. Bunun dışında Çağatay Türkçesi, daha sonra Öbek Türkçesi olarak devam etmiştir. Kuzey Türkçesi ise Kazan ve Kırım Türkçesi ile devam etmiştir. Yani topluca tekrar

⁷⁴ A.e., s. 7.

edilecek olursa, Yeni Türkçe devri, Osmanlı ve Azeri Türkçesi, Çağatay öncesi ve Çağatayca, Kazan ve Kıpçak Türkçeleri olarak bugüne ulaşmıştır.⁷⁵

Caferoğlu Türk Dlini şu şekilde tasnif etmiştir:

“Türk dili grubu: 1) Yakut ve 2) Çuvaş lehçeleri, 3) Cenubi Sibiry Türkleri: a)Karagas, b)Kamasin, 4) Abakan Türkleri: a) Kızıl, b)Kaç, c) Koybal, d) Sagay, e)Beltir, 5) Çulum Türkleri, 6) Şimali Altay Türkleri, a) Kumandı yahut Kumandı Kişi, b) Lebed, c) Tuba yahut Kara Orman Türkleri, ç) Şor, 7) Asıl Altay Türkleri, a) Altaylılar, b) Dvoyedanlılar, c)Teleüt, d) Altay Dağ Kalmukları, 8) Moğolistan Garbındaki Türkler: a) Uryanhay, b) Baraba, 9) İrtiş ve Tobol Türkleri: a) Tara Türkleri, b) Tobol Türkleri, c) Tümen ve Tobol’sk Türkleri, 10) Kara Kırgız, 11) Kazak Kırgız, 12) Şarki Türkistan Türkleri: a) Tarançı, b) Kaşgarlık, c) Hami Türkleri, 13) Garbi Türkistan Türkleri: a) Özbek, b) Kurama, c) Karakalpak, ç) Türkmen, 14) Volga Türkleri: a) Başkırt, b) Kazan Türkleri, c) Mişer, d) Tepter, 15) Şimali Kafkasya Türkleri: a) Nogay b) Kundur, c) Kumuk, ç) Karaçay, d) Balkar, 16) Garp Türkleri: Türkiye Türkleri, b) Azeri’ler, 17) Kırım Türkleri: a) Kırım Karaimleri, 18) Litvanya ve Lehistan Karaimleri, 19) Gagauz, 20) Balkan Türkleri, 21) Suriye ve Irak Türkleri”⁷⁶

Bu noktada yukarıda tarihi gelişimine ve kollarına ilişkin bazı bilgiler verilen Türkçenin farklılıklarının ve ortaklıklarının aydınlatılması gerekmektedir. Yani bu çalışmada Türk devlet ve topluluklarının en önemli ortaklığı olarak vurgulanan dilin, yani Türkçenin, Türk dünyası için ortaklığı ne anlam ifade etmektedir? Bu gerçekten bir ortaklık mıdır yoksa işin doğasından uzakta bir iddia mıdır? Bugün Türk dünyasının farklı bölgelerinde konuşulan Türkçenin farkı, bir dil farkı mı, bir lehçe farkı mı yoksa bir şive farkı mı olduğu anlamlı ve aydınlatılması gereken bir husustur.

Tekin, Türkiye’de Türkçenin farklı kolları arasındaki farklılıkların açıklanması hususunda üç farklı görüşün yer aldığını ifade eder. Bunlar farklılığı dil farkı olarak gören Hacettepe Üniversitesi çevresi, Dünya Türklük bilimi çevreleri ve Türk Dil Kurumu, farklılığı lehçe farkı olarak değerlendiren Ankara Üniversitesi çevresi ve farklılığı şive farkı olarak değerlendiren İstanbul Üniversitesi çevresidir. Tekin farklılığın dil farkı olduğunu belirterek, bunun sebebi olarak da bugün Türk dünyasındaki muhtelif toplulukların birbirlerini anlayamamalarını gösterir.⁷⁷ Tekin her ne kadar Türk Dil Kurumu’nu Türkçenin kolları arasındaki farkı dil farkı olarak

⁷⁵ A.e., 10-12.

⁷⁶ Ahmet Caferoğlu, **Türk Dili Tarihi**, 4. Bsk., İstanbul, Alfa Yayınları, 2001, s. 21.

⁷⁷ Talat Tekin, **Türk Dilleri Ailesi**, (Çevrimiçi) <http://www.dilimiz.com/dil/turkdililailesi.htm>, 24 Nisan 2011

gören grubun içinde gösterse de, Türk Dil Kurumu Türkçenin farklı kollarına ilişkin oluşturduğu sözlüğe Türk Lehçeleri sözlüğü adını koymuştur.⁷⁸

Aksan, lehçenin bir dilin değişik ülkelerde ve bölgelerde konuşulan farklı biçimleri olduğunu ifade eder. Buna göre Anadolu’da konuşulan dilin Türkçenin bir lehçesi olduğunu, aynı şekilde Azericenin, Türkmencenin, Kazakçanın, Kırgızcanın ve Özbekçenin birer lehçe olduğunu ifade eder.⁷⁹

Özönder, diyalekt yani lehçenin şive/ağızdan farklı olarak sözcük ve gramer farklılığına dayandığını belirterek, Türkçenin kollarına ilişkin, özellikle Batı Türkolojisi ve Sovyet mirasına dayalı olarak farklı diller mi yoksa farklı lehçeler mi şeklindeki tartışmanın bilimsel derinlikten uzak ve artık bir o kadar ideolojik bir tartışma olduğunu ifade eder. Özönder, Türkçenin pek çok dilden farklı olarak geniş bir coğrafyaya yayılmasının kendi içinde farklılaşmalara yol açtığını söyler.⁸⁰

Caferoğlu, Türk Dili içine giren kolların her birinin, Avrupalı Türkologlar tarafından farklı birer dilmiş gibi gösterilmesine karşı çıkarak, Çuvaşça ve Yakutçanın geniş morfolojik ve sözlük hususları bakımından lehçe sayılacağını, ancak diğerlerinin müstakil bir kullanım ve kelime servetine sahip olmadığını birbirlerini anlayamayacak kadar ayırmadıklarını ifade eder.⁸¹ Yani Caferoğlu, Yakutça ve Çuvaşça hariç diğer kolların birbirine olan ayrılığını şive farkı olarak değerlendirmektedir.

Benzer şekilde Ergin, bir dilin içindeki farklılıkları lehçe, şive ve ağız olarak sınıflandırır. Buna göre lehçe, bir dilin bilinen tarihinden önceki dönemlerdeki ayrılıklarına tekabül eder. Şive de ise dilin bilinen dönemlerdeki ayrışmalar söz konusudur. Ağız ise herhangi bir dilde o an için mevcut olan ve örneğin şehirlere göre var olan farklar söz konusudur. Buna göre ağızda söyleyiş farkı, şivede hem söyleyiş hem şekil farkı, lehçe de ise bu farklara ek olarak kelime farkları söz konusudur. Ergin, Türkçenin bilinmeyen dönemlerinde meydana gelen farkıyla

⁷⁸ Türk Dil Kurumu Türk Lehçeleri Sözlüğü, (Çevrimiçi)

<http://www.tdk.gov.tr/TR/Genel/BelgeGoster.aspx?F6E10F8892433CFFAAF6AA849816B2EF17D2D5A69F8BEE91>, 25.04.2011.

⁷⁹ Doğan Aksan, **Her Yönüyle Dil**, 5. bsk, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009, s.141.

⁸⁰ F. Sema Barutçu Özönder, “Türk Diyalektolojisinin Araştırma Yöntem ve Tekniklerine Dair Birkaç Söz: Bakışlar ve Hedefler”, **Hacettepe Üniversitesi I. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri**, Ankara, 2006, s. 63.

⁸¹ Ahmet Caferoğlu, a.g.e., s. 21.

Çuvaşça ve Yakutçanın lehçe farkı, Osmanlı Türkçesi, Azeri Türkçesi, Kırgızca, Kazakça ve Özbekçenin ise şive farkı olduğunu vurgular.⁸²

“Dilde, Fikirde, İşte Birlik” sözü ile bilinen Gaspıralı İsmail, bir benzetme yaparak Bahçesaraylı bir kişi ile Kaşgarlı birinin anlaşabileceğini ifade ederek, farkın şive farkı olduğunu, dilin tek olduğunu belirtmektedir. Hatta konuşmadaki farkın yazıda hiç noktasına geldiğini ifade etmektedir.⁸³ Burada iki farklı görüş ortaya çıkmaktadır. Gaspıralı İsmail, bugün Ankara ve İstanbul Üniversitelerinin savunduğu görüşü ifade etmiştir. Tekin Türkçenin kolları arasındaki farkın dil farkı olduğunu belirtirken, bu kollardan her hangi birini konuşan kişinin diğer kolları yani dilleri öğrenebilmek için nasıl İngilizce konuşabilmek için eğitim görmesi gerekiyorsa, bu kolları konuşabilmesi içinde eğitim alması gerektiğini savunmaktadır. Bu durum Türkiye Türkçesi ve Azeri Türkçesi arasındaki ilişki içinde geçerlidir.⁸⁴

Gülsevin, Hacettepe Üniversitesinden Talat Tekin ve Selçuk Üniversitesinden Rıdvan Öztürk’ün ayrı ayrı yaptıkları deneylerde Türkiye Türkçesi ile Kazakça arasındaki anlaşılabilirlik oranını test etmeye çalıştıklarını, Tekin’in bu oranı %6, Öztürk’ün ise %86 olarak bulduğunu belirtmektedir. Gürsevin, Öztürk’ün araştırmasına göre iki gündür Türkiye’de bulunan, bir haftadır Türkçe eğitimi gören, iki haftadır Türkçe eğitimi gören ve üç haftadır Türkçe eğitimi gören Kazak deneklerde anlaşılabilirlik oranının % 27’den %86’ya çıktığını belirtmektedir.⁸⁵

Yukarıdaki tartışmada anlaşılabilirlik üzerine verilen hüküm doğru olsa bile, bu açıklamaya göre kollar arasındaki benzerliği ifade edebilmesi açısından dilden farklı bir kavramlaştırmanın gerektiği de açıktır. Yani Türkiye Türkçesini konuşan bir kişi için Azeri Türkçesi ve İngilizce veya Almanca’nın aynı hükme tabi olması izahata mahkum bir iddiadır. Elbette hiçbir farkın olmadığı savunulmaz ama farkın herhangi bir yabancı dil seviyesinde açıklanması da gerçekliğe aykırı bir durumdur. Ölçünün sadece iki kişinin anlaşabilmesi, noktasında koyulması durumunda bugün ağız olarak nitelendirilen farkın bile yerine göre dil farkı gibi ele alınabileceği

⁸² Muharrem Ergin, **Türk Dil Bilgisi**, İstanbul, Bayrak Basın Yayımları Dağıtım, 2008, s.10.

⁸³ Gaspıralı İsmail, **Seçilmiş Eserleri: 3 Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları**, Haz. Yavuz Akpınar, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2008, s.27.

⁸⁴ Talat Tekin, a.e.

⁸⁵ Güler Gülsevin, “Çağdaş Türk Lehçeleri Üzerine Bazı Notlar”, **Yeni Türkiye: Türk Dünyası Özel Sayısı**, C.IX, No:53, Temmuz-Ağustos 2013, s.416.

tecrübeler görülebilir. Yani aynı dilin farklı ağızları arasında da az da olsa anlaşılama durumu söz konusu olabilir.

Ayrıca Tekin'in açıklamalarına şu şekilde bir mantık itirazı yapılabilir. Şöyle ki, mademki Türkçenin kolları arasındaki anlaşılamazlık dil farkı ise, ayrıca ağızlar birbirini anlayabiliyorsa, o halde lehçenin anlaşılabilirlik veya anlaşılamazlık bakımından hükmü ne olacaktır? Gülsevin, Tekin'in aynı dil olması için anlaşılabilirliği temel şart gören tanımına itirazını şu örnekle dile getirmektedir: “ “Ben konuştuğum zaman kardeşim beni anlıyor, komşum beni anlıyor; o halde biz aynı dili konuşuyoruz. Ama ben konuşunca bir Fransız, bir İtalyan, Bir Kazak, bir Hakas vs. beni anlamıyor; o halde biz farklı dilleri konuşuyoruz.” Burada konumuzla ilgili bir eksiklik, mantıksızlık vardır. Çünkü eğer anlaşılabilirlik oranları temel alınıp “aynı dil midir başka başka diller midir?” sorusu etrafında dönüp durulursa; ortada “lehçe” kavramı kaybolmuş olur. Anlaşırsa “aynı dil”, anlaşılmıyorsa “farklı dil” söz konusu ise, neye lehçe denilecektir.”⁸⁶ Denilebilir ki, lehçenin anlaşılabilirlik derecesi dil farkına göre daha fazladır. O zaman Türkçenin kollarının birbirlerini anlayabilmelerinin zor da olsa mümkün olduğu zımni olarak kabul edilmiş olur. Ancak bu kolların birbirinden farkının bu kadar fazla olmadığına yönelik pek çok delil getirilebilir, pek çok tecrübe gösterilebilir.

Gülsevin, Tekin'in “bunlar birbirini anlamıyor yani ayrı ayrı dillerdir” şeklinde bir önyargıyı doğrulayabilmek için bu yöndeki verileri bulmakla yetindiğini öne sürmektedir.⁸⁷ Görüldüğü gibi bu tartışmaların temelinde, dil, lehçe ve şive gibi kavramların dilbilimsel olarak izahatından kaynaklanan bir görüş farklılığı vardır ve bu görüş ayrılığının ortada kalkması için ideolojik tutumlardan arınarak daha fazla daha derinlemesine araştırma yapılması gerekir.

Meseleyi farklı bir çerçeveden ele alan Aksan, devlet gücünün zayıflamasının lehçe farklarını artırdığını, devlet gücünün arttığında ise lehçe farklarının azaldığını vurgulamaktadır. Buna örnek olarak da, Almanya'nın birliğinden önceki derebeylik durumunda lehçe farklarının aşırılık noktasında olduğunu göstermektedir. Bugünün dünyasındaki iletişimin sıklığı lehçeler arasındaki farkları azaltmaktadır. Bunun yanında coğrafi uzaklıklar, dağlık ya da düzlük bölgelerde mekan tutmak, siyasal

⁸⁶ A.e, s.417.

⁸⁷ a.e., s 416.

sınırların kesiştiği yerlerde bulunmak da lehçeler ya da ağızlar arasındaki farkları etkilemektedir.⁸⁸ Devlet gücünün artışı ya da zayıflığı Türk dünyası tarihi ve coğrafyası için fazlasıyla söz konusu olan gelişmeler olarak, meselenin bu bakış açısıyla değerlendirilmesi de önem arz etmektedir.

Daha sonra Türk dünyasının tarihi bağıllık ya da kopukluklarının ayrıntılı olarak ele alınacağı bölümde de görüleceği gibi, Türkçenin bu sayılan faktörlerden belki de en çok etkilenen dil olduğunu söylemek pek de yanlış olmayacaktır. Ercilasun, siyasal etkiye örnek olabilecek bir husus olarak, 19.yy.'da Kuzey doğu Türklüğünün Rus hakimiyetine girmesi, Doğu Türkistan'ın Çin hakimiyeti altına girmesi yine Batı'da Azerilerin Rus hakimiyeti altına girmesi ile az sayıda olan yazı dilinin neredeyse her boya göre farklılaştığını, bunun da dil anlamındaki farklılığı artırdığını ifade eder.⁸⁹ Gerçektende Türk dünyasının maruz kaldığı bu etkiler, dildeki ayrışmaları besleyen süreçleri beraberinde getirmiştir. Bu yüzden, anlaşılabilirliğin tartışılmasında bu menfi etkilerin göz ardı edilmemesi gerekir. Bu duruma tersinden bakıldığında, menfi etkilerin ortadan kaldırılmasının sağlanması, bir anlamda farklılaşmayı getiren bu sürecin tersine çevrilerek benzeşme sürecinin- Gaspıralı'nın İsmail'in öngördüğü- başlaması anlamına gelecektir.

Ancak yine yukarıda belirtildiği gibi iletişim çağı bu farklılıkların azalması noktasında, Türkçenin kollarını da birbirine benzeşme sürecine sokacağı tahmin edilebilir. Pope, alfabe ortaklığı ve iletişim kanallarının artmasının Türk dilleri olarak tanımladığı Türkçenin kolları arasında yakınlaşma yarattığını ifade etmektedir.⁹⁰ Buraya kadar ele alınan tartışmalar incelendiğinde Türkçenin kolları arasında belli farklılıkların olduğu doğrudur. Ancak yine belli veriler ışığı altında denilebilir ki Türkçenin kolları arasında önemli ortaklıklar da vardır. Geniş coğrafya ve karmaşık siyasal olaylar Türkçenin kolları arasında ayrıştırıcı değişim deneyimleri yaşatmıştır. Buna karşılık mekanın uzaklıklarını önemsizleştiren bu çağ, daha olumlu siyasal gelişmelerin de etkisiyle -adına dil/lehçe/şive ne denirse densin- Türkçenin kollarını birbirine yakınlaştıracaktır.

⁸⁸ Doğan Aksan, a.g.e., s. 145-146.

⁸⁹ Ahmet Bican Ercilasun, a.g.e., s.172.

⁹⁰ Hüge Pope, **Evladı Fatihan Türki Dünyanın Yükselişi**, Çev. Özge Baykan, İstanbul, Vatan Kültür Hizmetleri Yayını, 2005, s.399.

Türkçenin kolları arasında yakınlaşma olabilir mi, olamaz mı, bu da dilbilimsel bir tartışmanın konusudur. Ancak buraya kadar ele alınan argümanlara bakıldığında, böyle bir yakınlaşma olacaksa bunun en önemli araçlarından biri de ortak alfabe olacağı görülmektedir. Ancak geçmişte ortak alfabe kullanımına ilişkin tartışmaların ve sorunların, tarihsel bağıntı ve kopukluğu ele alan başlık altında ele alınacağını bir kez daha belirtilmiş olsun.

Bugün Türk dünyasında ortak alfabe kullanılmasına ilişkin bir gündem vardır. 8-10 Mart 1993 tarihinde Ankara’da gerçekleştirilen Alfabe ve İmla Konferansında 34 harften oluşan bir çerçeve alfabe kabul edilmiştir. Ancak Türkiye’nin söz verdiği matbaa yardımını gerçekleştirilememesi yüzünden süreç aksamıştır. Azerbaycan ve Türkmenistan Latin alfabesine geçmiş, Özbekistan ise Latin alfabesini kabul etmiş ancak kararını uygulamaya koymamıştır. Kazakistan ve Kırgızistan ise Rusya’nın baskıları ile Latin alfabesine geçme konusunda bir adım atmamıştır. Sürecin bu şekilde belirsizlik kazanması Rusya’yı ve Türk Cumhuriyetlerinin Arap alfabesine geçmesi yönünde kampanya yapan İran ve Suudi Arabistan’ı sevindirmiştir.⁹¹ Geniş bir coğrafya ve karmaşık bir tarih sürecinin adı olan Türk dünyası tarihte pek çok alfabe kullanmak durumunda olmuş, bugün de ortak bir alfabe kullanılması, görüldüğü gibi pek çok siyasal etkene bağlıdır.

Elbette ortak alfabenin kullanılmasına ilişkin Türk dünyasının dışından kaynaklanan siyasal etkenler vardır. Ama bunun yanında Türk dünyasının içinden – Türk Cumhuriyetlerinden- de bir takım farklı eğilimler de vardır. Öner, farkçı ve bütüncü davranış olarak nitelendirdiği bir ayrım yapmaktadır. Buna göre farkçı davranış, geçen yüzyılı kimlik ve dil konusunda Türkleri enternasyonalize etmeye çalışan Sovyet idaresi altında geçiren cumhuriyetlerde dil, şive farklarıyla birlikte bir tutunma noktası hale gelmiş, farklı farklı uluslaşan her bir cumhuriyet geçmiş ortaklıklarına rağmen, ulus olmalarını ve şive farkı taşıyan dillerini korumaya yönelmişlerdir. Bu anlamda bugün Türk dünyasını ilgilendiren ortaklık söylemlerinde nispeten ve anlaşılabilir farkçı tavır sergilemektedirler. Diğer taraftan yabancı egemenliğine girmemiş Türkiye Türkleri ise, farklılıkların yaşadığı büyük devletlerinde, farklılıklara rağmen ortaklıklara yönelme eğilimi göstermektedirler.

⁹¹ Mehmet Saray, **Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği**, İstanbul, Çantay Kitabevi, 2003, s. 126-127.

Bu ise bütüncü davranıştır. Ortak alfabe hususunda da bu bütüncü ve farkçı eğilimlerin karşılaşması söz konusu olmuştur. Türk cumhuriyetlerinin benlik koruma notasında önemli gördükleri mahalli dil ve alfabe karşısında, ortaklıkları vurgulama ve bunun meşruiyetine ikna etme görevi Türkiye'ye düşmektedir.⁹²

1.2.3. DİN ORTAKLIĞI

Türk dünyasının benzerliklerinden bahsedilirken çoğu zaman vurgulanan bağ ve benzerlik unsurlarından biri de dindir. Dini inançlardaki bağlar, bireyler arası olduğu gibi toplumlar arasında da verimli bir iletişim kurma noktasında önemli bir referanstır. Bugün inanç birliğinin yanında dinin herhangi bir toplumda nasıl algılandığı ve yorumlandığı da, sözü edilen iletişimin verimliliğini daha da artıran bir faktördür. Şöyle ki, aynı dinden olmasına rağmen yorum farkından dolayı çelişen, mezhepsel ayrılık hatta çatışma gösteren ülkeler/toplumlar bugün için bir vakiadır. O halde Türk dünyası için sözü edilen din birliğinin ya da bağının önemi ve derecesi nedir? Kastedilen bu bağ romantik ve yüzeysel bir ifade mi, yoksa önemli bir benzeşmeyi ifade eden bir hakikat midir? Önemli olan soru budur. Ayrıca Türk dünyasının her ögesinde farklı dini inanç veya aynı dini inanç içinde farklı yorumlar bulunabilir. Önemli olan ötekileştirici bir tavırdan uzak kalarak, özellikle İslam inancı içinde yoğun olduğu öngörülen inanç ve yorum benzerliğinin barışçıl bir şekilde vurgulanmasıdır. Özetlemek gerekirse, Türklerin nasıl Müslüman olduğunu izah etmeksizin veya bugünkü Türk dünyasının inanç haritasını çıkarmaksızın, Türkler arasındaki dini ortaklığın ne ifade ettiğine yönelik birkaç vurgu yapmak yerinde olacaktır.

Türkler İslam kültür çevresinde İran'la daha yakın olmalarına rağmen, kendi kodlarına uygun olarak daha akli olan Sünniliği kabullenmişlerdir. Türklerin, Sünniliğin dört mezhebinden biri olan Hanefiliği seçmesinin sebebi ise, daha akli ve insana irade tanınması olarak nitelendirilmektedir. Ayrıca Türk asıllı olduğu düşünülen İmam Maturidi de bu yönde bir dini algıyı Maverünnehir Türk çevresinde işlemiştir.⁹³ Kafesoğlu'nun da paylaştığı ve geniş kabul gören bu bilgiye

⁹² Mustafa Öner, "Ortak Türk Alfabesi Hakkında Bazı Notlar", *Avrasya Etüdlere*, No:13, İlbahar 1998, s.74.

⁹³ İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s.377.

göre Türkler, diğer İslam topluluklarına nazaran daha çok akli ve insan iradesini önemseyen Hanefilik adındaki yorumu benimsemişlerdir.

Türkler, peygamber sülalesine eziyet eden Emevi iktidarına karşı Abbasilerin üstün gelmesinde rol oynamışlar ama buna rağmen, istisnalar dışına Şii ve Batını yorumları benimsememişlerdir.⁹⁴ Daha öncede ifade edildiği gibi aynı din dairesi içinde, bugün de bakıldığına İslam'ın bu türlü yorumu Türk dünyasında yaygın olarak görülmektedir.

Türk dünyasındaki büyük ve köklü inanç değişimi, onuncu yüzyılla birlikte gerçekleşmiş, Türkler o zamana kadar getirdikleri maddi ve manevi birikimin etkisiyle diğer İslam topluluklarından farklı bir algı ve yorumla İslam dairesinin içine girmişlerdir. Bu özgün yorum ve algıda Hoca Ahmed Yesevi'nin büyük rolü olmuştur. Bütün Türk dünyasının kültürel hayatı bu kökten beslenerek gelişmiştir.⁹⁵ İstisnaları olsa bile, Türk dünyasına özgün, yaygın bir din algısından ve yorumundan söz etmenin mümkün olduğu açıktır. Bu gerçek, Türklerin geniş coğrafyalara yayılmasıyla da temel özelliklerini kaybetmemiştir. İşte bu durum, Türk dünyasında ortaklıklar anlamında dini önemli bir etken haline getirmektedir.

Dini önderler tipolojisinden hareketle Türk dünyasındaki din olgusunu analiz etmeye çalıştığı makalesinde Günay, Türklerin göçebe ve savaşçı olmaları, ayrıca ticaret yollarının üzerindeki bir coğrafyada yaşamaları nedeniyle çok eski dönemlerden itibaren misyoner faaliyetlere maruz kaldıklarını ifade eder. Bunun sonucu olarak çok farklı dinlerin etkisi bu coğrafyada görülse de, hiç biri yaygın ve derin etki bırakmamıştır. Ta ki dinamik ve yayılcı yapısıyla İslam'ın, sadece kentlere değil, göçebelere de ulaşmasıyla, tedrici olarak başlayan Türk dünyasının İslamlaşması, onuncu yüzyıldan itibaren kitlesel bir boyut kazanmıştır. Günay, kitlesel olarak inanç değiştirmenin köklü bir değişim olduğuna vurgu yaparak, Türk dünyasının kitleler halinde İslamlaşmasına dayanan bu köklü değişimin, modern zamanlardaki etkenlere rağmen öyle kaldığını ifade eder.⁹⁶ Tüm bu argümanlar, Türklerin İslam'a geçişinin kitlesel olduğu, bu özelliğin Türk dünyasının önemli bir kısmını kapsadığını ve bu etkinin bugün bile sürdüğünü göstermektedir. Yine buraya

⁹⁴ Erol Güngör, **Tarihte Türkler**, 13. Bsk., İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2006, s.176.

⁹⁵ Nevzat Kösoğlu, a.g.e., 196.

⁹⁶ Ünver Günay, "Türk Dünyasının Din Önderleri Tipolojisi", **Avrasya Etüdüleri**, No:21, Kış 2002, s.126-127.

kadar olan tartışmalarda dikkati çeken bir husus da, Türklerin İslam dairesinde yer almalarına rağmen, diğer İslam topluluklarından onları ayıran bir dini algı ve yorum fakına yapılan vurgudur. Söz konusu yorum ve algı özgünlüğü, aslında bir anlamda benzerliğin derece olarak yoğunluğuna da işaret etmektedir. Bu noktada dini anlamda Türk dünyasının bileşenlerini daha anlamlı bir biçimde benzerliğini temsil eden bu algı ve yorum farkını açmakta fayda vardır.

Türk dünyasında yaygın olarak görüldüğü sabit olan İslam anlayışının, diğer İslam toplumlarından farklı olan yanı tasavvuf üzerine olan özgün gelişmedir. Kafesoğlu, İslam dogmatizmine uymakta güçlük çeken bozkırlı göçebelerin daha ruhani bir havayı öngören sufiliğe meğillendiklerini ifade eder. O dönemki bilginler, kitabi olan bilgilerle, sufilik arasındaki gerilimi yumuşatmaya çalışmışlardır. Bunu başaran düşünür olan Gazali, İslam'daki Sufiliğin temellerini atmıştır. Sünnilik çizgisinde olan bu sufiliğin önemli örneklerinden biri olan Yesevilik tarikatı, hem Türk dünyasında yaygınlaşmış, hem de Nakşibendilik ve Bektaşilik olarak Anadolu'da da etkili olmaya başlamıştır. Ancak Türk Sufiliği, İran Sufiliğinin tersine, inzivacı bir hayat tarzı yerine, Türk kültürel kodlarına da yatkın bir biçimde fütuhatçı ve hareketli bir özelliğe sahiptir.⁹⁷

Türklerin İslam'a getirdikleri özgün yorumun bir diğer özelliği de, mistik dindarlıkla rasyonel dindarlığın bir arada oluşudur. Gökalp ve Köprülü bu durumu "sezgisel mistik dindarlık" veya "sırrı dindarlık" ile "rasyonel dindarlık" arasındaki bir anlamda sentez olarak görmektedirler.⁹⁸ Yani Türkler İslam anlayışında, dinin temel metinlerine sadık kalırken, diğer yandan daha romantik ve mistik olan vurguya da sahip olmuşlardır. Bu durum Türklerin, salt tasavvufi yorumlar ile selefi yorumlar arasındaki özgün konumunu belirlemektedir. Çoğu kez Türklerin İslami yaşantısına refere edilen hoşgörü ile aynı zamanda akli ve ahlaki konulardaki hassasiyet de bu özgünlükten kaynaklanıyor olsa gerektir. Çünkü bu yorum, hem inzivayı öngören, toplumdan soyutlanmayı salık veren tasavvufi yaklaşımlarla hem de kitabi İslam'ı kendi doğasından bile daha radikal yorumlayan selefi yorumlardan farklılaşmaktadır.

Bugün tarihe bakıldığında önemli bir tespit şudur. Ruzaliyev, Selçuklu, Osmanlı, Timur İmparatorluğu gibi devletlerin egemen olduğu coğrafyalarda Türk

⁹⁷ İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s.381-382.

⁹⁸ Akt. Ünver Günay, a.g.m., s.128.

olmayanların ve Müslüman olmayanların dini ve etnik kimliklerini rahatlıkla koruyabildiğini ifade etmektedir. Ayrıca bugünün dünyasında Türk halklarının hiç birinin radikal İslami kategoride yer almadığı ve hiç birinin terörizmi barındırmak eğitmek ve finanse etmekle suçlanmadığını ifade etmektedir.⁹⁹ Bu durum da Türk dünyasında benzer bir İslami algının olduğuna kanıt olarak gösterilebilir.

Türk dünyasının başat dini inancı olan İslam'ın Türk dünyasına özgü yorumları bu şekilde değerlendirildikten sonra inanç anlamında Türk dünyasındaki din kardeşliğini ortaya koyan bazı hususlara dikkat çekmekte fayda vardır. Örneğin Osmanlı döneminde Orta Asya ile ilişkilere bakıldığında, İstanbul'un hacca giden Orta Asyalı Müslümanların uğrak yeri olduğu görülmektedir. Hacca giden her Orta Asyalı Müslüman, önce İstanbul'a gelerek yazılı bir kural olmadığı halde Halifenin iznini almış, Eyüp Sultanı ziyaret etmişlerdir. Bu ritüel sonucu İstanbul'da Buhara Tekkesi, Eyüp Tekkesi, Afgan Tekkesi ve Sultantepe Özbekler tekkesi gibi tekkeler açılmıştır. Bu tekkeler Taşkent, Hokand, Semerkant, Buhara, Kaşgar, Margilan, Andican, Karakol, Oş gibi merkezlerden gelenlerin toplanma yeri olmuş ve aynı zamanda kültürel elçilik mekanı haline gelmiştir.¹⁰⁰ Bu örnek Türk dünyasında bağlantıların dini yönünü göstermektedir. Kopukluk dönemlerinden önce var olan bu ilişki, Türk halklarının kardeşlik duygularında dini etkenin önemini de göstermektedir.

Buraya kadar yapılan izahatlar, Türk dünyasında bir din bağının var olup olmadığını, var ise bunun ne derece öneme ve güce haiz olduğu ele alınmıştır. Görüldüğü gibi İslam, Türk dünyası coğrafyasında mezhep ve yorum farkı olmaksızın özgün bir şekilde benimsenmiştir ve bu durum önemli bir ortaklık unsuru olarak gelişmiştir. Ancak daha önce belirtildiği gibi, Türk dünyasının inanç haritasında farklılıklar da görülebilir. Fakat bu İslam'ın verili ve önemli ölçüde bağdaştırıcı karakteristiğini ortadan kaldırmaz.

Bunun dışında daha önce kimlik ve dil alanında da bahsedildiği gibi kopukluk döneminde, özellikle Sovyetler dönemindeki dönüştürücü politikaları din ve inanç alanında da görmek mümkündür. Bu meseleyi de dil ve kimlik

⁹⁹Odil Ruzaliev, a.g.e., s. 48.

¹⁰⁰Ali Merthan Dündar, **Panislamizm'den Büyük Asyacılaşma: Osmanlı İmparatorluğu, Japonya ve Orta Asya**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2006, s.31.

mesellerinde olduğu gibi bir sonraki başlıktaki tarihsel kopukluğun ele alındığı bölümde incelenecektir.

1.3. TÜRK DÜNYASI TARİHİNİN YAKINLIK VE KOPUKLUK DÖNEMLERİ

Bu başlık altında Türk dünyası olarak nitelendirilen coğrafyanın tarihsel süreç içindeki durumuna ilişkin temel bilgiler ele alınacak, ancak uzun uzadıya tarihsel betimlemelerden kaçınılacaktır. Türk dünyası tarihinin bütün siyasi gelişmeleri zaten bu tez çalışmasının kapsamı dışında olup, sosyolojik izahatlar açısından daha değerli olan Türk dünyasının kendi içindeki yakınlaşma ve kopukluğa neden olan gelişmeleri tespit edilecek ve değerlendirilecektir. Bu bağlamda Türkiye'nin ve Orta Asya Türklüğünün ya da diğer bir ifadeyle Doğu ve Batı Türklüğünün yakınlaşma ve kopukluk dönemleri, bunlara sebep olan faktörler çerçevesinde ele alınacaktır. Bu değerlendirmelerden önce Türk dünyasının genel tarihi seyrini kısaca ele almak yararlı olacaktır.

“Bilinen tarihle birlikte ortaya çıkan ve varlığını günümüze kadar sürdüren sayılı milletlerden biri de Türklerdir. M.Ö. VI. Binden itibaren Asya'daki ilk yurtlarını büyük ölçüde muhafaza ederek 21. Yüzyıla kadar geçen sürede üç kıtada hükümler olmuşlardır. Türkler, bugün yedi bağımsız ve pek çok özerk devlete sahip, çeşitli devletlerde azınlık statüsüne veya yeni bir kabule çifte vatandaş konumunda beş kıtada yaşamaktadırlar. Tarih sahnesine çıktıkları M.Ö. IV.binden itibaren Türkler, ilk yurtlarını muhafaza ederek, yeni yeni yurtlar edinmiş, pek çok farklı medeniyet ve din dairelerine girmiş, yeni kültür sentezleri üretmiş, 16 imparatorluk kurmuş, yüzlerce devlet kurmuşlardır. Türklerin kurdukları devletlerin bir bölümü Tabgaç/Tobalarda Çinlilere, Hazarlarda Musevilere, Bulgarlarda Slavlara devredilirken büyük bir bölümü kendi iç çatışmaları sonucunda yabancılar tarafından yıkılmıştır. Türkler kendi içlerinde çeşitlenerek bölünmüş ve her seferinde yeniden doğuşu ve kuruluşu sağlamışlardır. Yabancıardan çok birbirleriyle çatışan Türklerin, medeniyet seviyeleri ve lehçeleri de birbirlerinden farklılaşmıştır.”¹⁰¹

Yukarıda, tarihin bilinen ilk dönemlerinden bugüne gelişini kısaca izah edilen Türklüğün, ilk ortak çıkış noktasından bugünkü coğrafi, siyasi ve kültürel çeşitliliğe erişme sürecindeki merhalelere değinmek gerekir. Her ne kadar Türk tarihini zaman ve mekan bağlamında kısa bir özetini oluşturmak, Türk tarihinin komplike olmasından dolayı zor ise de, bugünün vasatına nasıl gelindiğini gösteren ve tarihin

¹⁰¹ Umay Türkeş-Günay, **Türklerin Tarihi: Geçmişten Geleceğe**, 3. bsk., Ankara, Akçağ Yayınevi, 2010, s.19.

önemli noktalarına değinen bir kısa değerlendirme, bağlantı ve kopukluk dönemlerinin daha rahat kavranması için yararlı olacaktır. Bu tez çalışmasının bugünün coğrafi anlamda çeşitlenmiş Türk dünyasını ele alması nedeniyle, bağlantı ve kopukluğun ele alınması daha çok önem taşımaktadır. Dolayısıyla coğrafyanın ortak olduğu dönemlerdeki Türk devlet ya da imparatorluklarından ziyade, coğrafyanın genişlediği ve farklılaşmanın söz konusu olduğu dönemlerdeki tarihsel durumu ortaya koymak gerekmektedir. Sözelimi, Anadolu Türklüğünün Osmanlı dönemini yaşadığı yüzyıllarda Orta Asya'daki durumu aydınlatmak, aktör devletleri tespit etmek bugünün çıkarımları için çok daha önemlidir.

Türk tarihinin kökleri, arkeolojik kazılarla bulunan bazı kültür çevrelerine dayanarak M.Ö. 4000'li yıllara kadar götürülmektedir. Bunlar; Anav(M.Ö.4000-1000- Aşabat yakınları), Afanaseyev(M.Ö.3000-1700-Abakan bozkırlarındaki Afanaseyev bölgesi), Kelteminar(M.Ö. 3000-Aral gölü çevresindeki Kelteminar yöresi), Andronovo(M.Ö.1700-1200-Altay dağları ile Ural nehri arasındaki tüm bölge), Karasuk(M.Ö. 1200-700-Yenisey ırmağının kollarından olan Karasuk ırmağının çevresi), Tagar ve Taştık(M.Ö.700-100-Abakan ve Yukarı Yenisey çevresi) kültürleridir.¹⁰² Bu altı bölge, bugün Türk dünyası olarak adlandırılan coğrafyanın önemli bir bölümünü kapsamaktadır.

Tarihte bilinen ilk Türk varlığı konusu tartışmalı bir konudur. Bazı kaynaklarda Türk tarihi İskitlerle başlarken, bazı kaynaklarda da Hunlarla başlamaktadır. Örneğin Türkeş Günay¹⁰³ Türk tarihinin ilk bilgilerini Kimmerler ve İskitlere götürmektedir. Roux¹⁰⁴ ise Hunlardan önce net bir bilginin olmadığını ifade eder. Aynı şekilde Barthold¹⁰⁵ de yazılı kaynak olarak Çin kaynaklarına referans ederek ilk tarihsel belgenin tarafı olarak Hunları ele alır.

İlk devleti ele almak hususundaki belirsizlik aslında arkeolojik çalışmalardaki itilaflarla alakalı olabilir. Ancak arkeolojik, antropolojik ve tarih bilgilerinin ortaya çıkmasıyla, ayrıca zaman ve mekandaki çeşitlilik artmasıyla, kısa özetini almanın

¹⁰² Umay Türkeş-Günay, a.g.e.,37.

¹⁰³ A.e., s.48.

¹⁰⁴ Jean Paul Roux, a.g.e, s.55.

¹⁰⁵ Wilhelm Barthold, **Tarihte Türk Dünyası**, Çev. M. A. Yalman, T. Andaç, N. Uğurlu, İstanbul, Örgün Yayınevi, 2008, s.11.

güçleştiği Türk tarihini coğrafi tasnifle ele almak daha kolay daha anlaşılabilir olmaktadır. Bu bağlamda Türklerin bugünün bilimsel verilerine göre anayurdu olarak nitelendirilen Orta Asya'da yukarıda sözü edilen Hunlardan Başka Göktürkler, Uygurlar gibi önemli devletler kurulmuştur. Göç nedeni ile bazı gruplar Avrupa'ya uzanan devletler kurmuşlardır. İslamiyet'in kabulü ve yaygınlaşması ile İran coğrafyası, Arap coğrafyası hatta Afrika'da yönetimi Türklerden oluşan devletler kurulmuştur. Batı Türkistan ve İran'da kurulan Selçukluların Anadolu'ya uzanması ile Anadolu Selçukluları ve Osmanlı imparatorluğu kurulmuştur. İşte bu noktada devlet olarak Osmanlının Orta Asya'daki çağdaşlarının tarihini açmakta fayda vardır.

1196'da Cengiz Han tarafından kurulan Moğol devleti, 1227'de Cengiz Han'ın öldüğünde Çin Denizi'nden Orta Avrupa'ya, Sibiryadan Himalaya dağlarına kadar uzanıyordu. Cengiz Han'dan sonra Moğol imparatorluğu parçalandı Altın Orda, İlhanlılar, Çağataylılar ve Kubilay Hanlıkları kuruldu.¹⁰⁶ Altın Orda devleti Hazar Denizinin kuzeyinde kuruldu. Azerbaycan'a hakim oldu. Moskova ve Kiev'i aldı. 1395'te Timur'a karşı yenilgisiyle Kırım, Ejderhan, Kazan, Kasım, Küçüm ve Nogay hanlıkları olarak bölündü.¹⁰⁷ Kubilay hanlığı Doğu Türkistan üzerinde, İlhanlılar ise Horasan, İran, Irak ve Azerbaycan üzerinde hakim oldular. Çağatay hanlığı ise, 1227'de Maverâünehir üzerinde kuruldu ve Horasan'dan Moğolistan'a kadar büyük bir devlet haline geldi. 1369'da Timur tarafından yıkıldı ve Timurlular devletine katıldı.¹⁰⁸ 1369'da kurulan Timur devleti, 36 yıl içinde Doğu Türkistan, Harzem, Horasan, İran Irak, Kafkaslar, Hindistan, Afganistan ve Anadolu'ya egemen oldu. Timur da tıpkı Cengiz Han gibi imparatorluğu oğulları arasında paylaştırdı ve sonuç olarak pek çok hanlığa bölünerek yıkılmış oldu.¹⁰⁹

Daha sonraki süreçte Kırım'da Kırım Hanlığı, Volga ırmağı çevresinde Ejderhan Hanlığı, Kazan şehri civarında Kazan hanlığı, Batı Sibiryada Küçüm Hanlığı, Yine Kırım bölgesinde Nogay hanlığı kuruldu. Maverâünehir'e, Horasan'a ve Fergana'ya hakim olan Şeybaniler devletinde yaşayanlar Özbekler adını alarak daha sonra Buhara Hive, Hokand hanlıklarını kurdular. Kırgız ve Özbeklerin

¹⁰⁶ Wilhelm Barthold, a.g.e., s.16.

¹⁰⁷ A.e., s.21-22.

¹⁰⁸ A.e., s.24.

¹⁰⁹ A.e., s.33.

karışımıyla oluşan Kazaklar, Kazak hanlığını kurdular. Doğu Türkistan’da ise Kaşgar hanlığı kuruldu. Azerbaycan’da ise pek çok hanlık kuruldu.¹¹⁰

Görüldüğü gibi Anadolu Selçuklu ve Osmanlı tarihi boyunca Anadolu dışındaki Türk dünyası, özellikle Moğol ve Timur imparatorluğuna dahil olmuş ve bunların dışında hanlıklar olarak idare edilmiştir. Baş döndürücü bir değişim gösteren siyasi idare, en sonunda temel olarak Rus ve Çin emperyalizmine devrolmuştur.

Kydyrali, Türk boyları için 13. yüzyıla kadar ortak bir coğrafyadan bahsedilebildiğini ifade etmektedir.¹¹¹ Ortak coğrafya, siyaseten ve kültürel daha henüz ayrışmamış boylar hatta devletler anlamına gelmekte ve bu anlamda aralarındaki ilişki sınanacak kadar farklılıklar oluşturmamış bir Türk coğrafyasından bahsetmenin mümkün olduğu anlamına gelmektedir. Demek ki Doğu ve Batı Türklüğü arasında bir ilişki varsaymak ve bu ilişkiyi kopukluk veya bağlantılılık olarak tanımlayabilmek için en makul veya erken zaman 13. yy. gibi görünmektedir. Bu tarihten öncesi yukarıda da ifade edildiği gibi coğrafi olarak ortaklık dönemi olarak ele alınabilir.

Bundan sonrası için özellikle Türkiye açısından değerlendirildiğinde Türkiye ile Türkistan arasında, bir başka deyişle Doğu ve Batı Türklüğü arasındaki ilişki kopukluk olarak nitelenebilir mi? Bu sorunun cevabını bulabilmek için Osmanlı döneminde Osmanlı ile Orta Asya arasındaki ilişkilere bakmak gerekmektedir. Osmanlı ile Orta Asya Türklüğü arasındaki ilişkileri genel özellikleri ile tasvir etmek gerekirse; ilişkilerin kopukluk olarak nitelendirilemese bile yoğunluk ya da biraradalık olarak nitelendirilemeyeceği de kesindir. Eğribel, Türklerin Yakın Doğu’ya gelerek güçlü bir imparatorluk kurmak suretiyle köklü bir kimlik değişimine uğradığını ve bunun sonucunda Anadolu Türklüğü olarak Orta Asya Türk tarihimize ve kimliğimize olan ilginin azaldığını ifade etmektedir.¹¹² Kılıç-Schubel, köklerini ve temel kültürel özelliklerini Orta Asya’dan alan Osmanlı’nın bir dünya

¹¹⁰ A.e.,s.35-64.

¹¹¹ Darhan Kydyrali, “Ortak Tarih Bilincine Doğru”, **Yeni Türkiye: Türk Dünyası Özel Sayısı**, C.IX, No:53, Temmuz-Ağustos 2013, s.303.

¹¹² Ertan Eğribel, “Türk Toplum ve Tarihinin Modelleştirilmesi: Dünya Tarihi Açısından Orta Asya ve Anadolu Türk Toplum Tarihi İlişkisi”, **Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları**, İstanbul, Kitabevi, 2011, s. XXXVIII.

imparatorluğu haline geldikten sonra yönünü Batıya doğru çevirdiğini ifade ederken, Togan da Osmanlı'nın doğuya yönelik planlı ve sürekliliği olan bir politika takip etmediğini ileri sürmektedir.¹¹³

Osmanlı ile Orta Asya Türklüğünün ilişkilerinde önemli hususlardan biri Ankara savaşı ile meydana gelen gelişmelerdir. Gündoğdu, Osmanlı tarihçiliğinde Oğuz Kağan'ın yurdu olması nedeni ile Osmanlı hanedanının kökü olarak bilinen Türkistan'ın, Timur sorunundan sonra uzun bir süre hatırlanmak istenmediğini ifade etmektedir.¹¹⁴

Timur'la birlikte oluşan bu duruma rağmen, Orta Asya ve Osmanlı arasındaki ilişkiler Osmanlı'nın evrensel bir güç haline gelmesi ile birlikte doğu sınırlarında İran Safevi devleti ve Çarlık Rusyasının yükselişe geçmesiyle yeni bir boyut kazanmıştır. Bu yeni durumda Türkistan hanlıkları, sünni bloklar arasında kalan İran'a karşı yürütülen mücadelenin Orta Asya cephesini oluşturmuşlar ve Osmanlı'nın doğu politikasının önemli unsurları haline gelmişlerdir.¹¹⁵ Bu noktada söylenebilir ki en azından devlet siyasetleri bakımından Osmanlı için Türkistan bölgesi odaklanılan hedeflenen bir bölge olmamıştır. Devlet politikaları daha çok kendine yönelen Rus ve İran tehditlerine göre şekillenmiştir.

Elbette bu durumun bir takım istisnaları da söz konusudur. Örneğin Uzunçarşılı, miladi 1567 yılında Harezmi hükümdarı Hacı Mehmed Han'ın İranlıların Orta Asya hacılarına yol vermemesi gerekçesiyle Osmanlı'nın Ejderhan'ı (Astrahan) zapt etmesine yönelik teklifine binaen Sokullu Mehmed Paşa'nın Don-Volga kanalı ile de ilgili olan hareketinden bahsetmektedir.¹¹⁶ Her ne kadar hareket amacına ulaşmasa da bu olay Orta Asya ile siyasi ilişkilerin sıfır noktasında olmadığını göstermesi açısından önemlidir.

Siyasi ilişkilerin dışında meselenin önemli bir boyutu da kültürel ilişkiler veya haklar arası ilişkiler boyutudur. Gündoğdu, yukarıda dile getirilen Hacı

¹¹³ Akt. Ali Merthan Dünder, a.g.e., s.31.

¹¹⁴ Abdullah Gündoğdu, "Türkiye ve Türk Dünyasının İlişkilerinin Dayandığı Tarihsel Temeller", **Yeni Türkiye: Türk Dünyası Özel Sayısı**, C.IX, No:53, Temmuz-Ağustos 2013, s.319.

¹¹⁵ A. Ahat Andican, **Osmanlıdan Günümüze Türkiye ve Orta Asya**, İstanbul, Doğan Kitap, 2009, s.22.

¹¹⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Büyük Osmanlı Tarihi**, C. III, 6. bsk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, y.y., 1995, s.34.

seyahatleri ile ilgili olarak, Osmanlı sultanlarının Sünni İslam dünyasının halifeleri haline gelmesi nedeni ile Türkistan'daki hükümdarların, alimlerin ve halkın nazarında Osmanlı sultanlarının büyük saygınlık kazandığını bu sayede Osmanlı Türklerinin bilincinde de Türkistan'ın canlı kaldığını ifade etmektedir.¹¹⁷Gündoğdu tarafından kültürel ilişkilerin durumuna ilişkin bir başka vurgu da, siyasi alandaki kopukluğa rağmen kültür bağlamında ilişkilerin daha canlı oluşu yönündedir. Balkanlardaki Üsküp'ten Doğu Türkistan'daki Kaşgar'a, Güney Batı Anadolu'daki Dalaman Çayı'ndan Batı Sibiry'a'daki Tobol boylarına kadar Türkçenin hakim olduğu sahalarda Köroğlu, Nasreddin Hoca vb. folklorik değerlerin yaygınlığı kültürel ilişkilerdeki canlılığın göstergesi durumundadır.¹¹⁸

Bütün bu izahatlara göre, Anadolu Türklüğü kendi köklerinin yer aldığı Türkistan ile toplumsal veya folklorik ilişkilerin canlılığını korumuştur. Ancak Anadolu Türklüğünün cihanşümul organizasyonu olan Osmanlı'nın bu bölgeyle kurduğu siyasal ilişki, devletin asıl eğilimi haline gelen batıya doğru yayılma çerçevesinde ya İran/Rus etkisini dengelemeye yönelik olarak ya da Türkistan'da Halife kimliğinden beklenen yardım talebine kayıtsız kalmamak, yardımı gerçekleştirmek şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu sürecin, ta ki Rus yayılmacılığı kendini gösterene kadar ve sonrasında esaret ve esarete bağlı kopukluk döneminin başlamasına kadar bu şekilde gittiği anlaşılmaktadır.

20.yy'da Türkistan ve Anadolu'yu birbirinden keskin bir şekilde ayıran sürecin temelinde Orta Asya'da Rus egemenliğinin yavaş yavaş ilerlemesiyle başlayan gelişmeler yer almaktadır. Ziyayev, Rus knezliklerinin bağımsızlığını kazanma yolunda en önemli olaylardan birinin Timur'un Altın Orda devletine vurduğu darbe olarak göstermektedir. Bu sayede 15.yy.'da hem Rus knezlikleri Altın-Orda egemenliğinden bağımsızlaşmış, hem de süreç içinde birleşik merkezi bir Rus devletinin oluşması için gerekli vasat oluşmaya başlamıştır. 16. yy.'da ise Rus devleti yerini sağlamlaştırdıkça Türkistan'da egemen olmak için gerekli adımları atmaya başlamıştır.¹¹⁹1556 'da Astarhan'ın işgal edilmesiyle başlayan süreç yaklaşık

¹¹⁷Abdullah Gündoğdu, a.g.e., s.319.

¹¹⁸A.e.,324.

¹¹⁹Hamid Ziyayev, **Türkistan'da Rus Hakimiyetine Karşı Mücadele**, Çev. Ayhan Çelikkbay, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007, s.42.

300 yıl içinde Asya'daki Türk halklarının Asya'daki topraklarının neredeyse tamamının Çarlık Rusyasına katılması ile neticelenmiştir.¹²⁰

Devam eden süreçte Çarlık yönetiminde Türkistan ve Bokır/Step Genel valilikleri oluşturulmuş, 1917 Şubat ve Ekim devrimleri ile Çarlık Rusyasının Romanov hanedanı iktidarını kaybetmiştir. Bu süreçte Türkistan'ın geleceği ve Rusya ile bağlantının geleceğine ilişkin tartışmalar hatta bağımsızlık hareketleri meydana gelse de Sovyetlerin de çarlıktan farklı olmayan biçimde politikaları sonucu milliyetler politikası vasıtasıyla Sovyet cumhuriyetleri kurulmuştur.¹²¹

Bademci 1975 yılında kaleme aldığı çalışmasında, 16. asırda küçük bir knezlik olan Rusya'nın Sovyetler döneminde 22 milyon kilometrekarelik bir alana genişlemesinden hareketle, Sovyetlerin emperyalizm aleyhtarlığı bayrağını taşımasını eleştirmektedir.¹²² Rus ve Sovyet devamlılığında Türkistan'daki Rus egemenliği bu şekilde sürmüş ancak belli ölçüde direniş görmüştür.

Direnişin önemli figürlerinden biri Korbaşılar/Basmacılar hareketidir. Togan Basmacı hareketini: "...Türkistan Milli Hareketleri, fırkaları, Başkurdistan, Buhara ve Hıyve hükümet azaları, Kırgız ve Kazak münevverleri, nihayet Türkiyeli zabıtlar, Enver Paşa, bazı Afganlılar ve Kaşgarlılar iştirak ettiler(...) 16. Asırdan Türkistan ve Orta Asya Türk İlleri tarihinde, yerli ahalinin tüm sınıflarını, hatta Garb Türkleri'ni bir araya toplayan ve bu kadar yıl süren bir halk hareketi vaki olmamıştır. ”¹²³ diye tasvir etmektedir.

Bu noktada denilebilir ki, Sovyet öncesi dönemden önce her ne kadar farklı siyasi düzlemler içinde yer alınsa da ve gerekçesi ne olursa olsun, Türkiye ile Türkistan arasında hem devlet katında hem de sosyal ve kültürel çerçevede belli bir ilişki düzeyi var olmuştur. Belli istisnalar hariç daha çok kopukluk dönemi olarak nitelendirilen Sovyet dönemi ve bu dönemin bir takım politikaları –milliyet,

¹²⁰ Ali Merthan Dündar, a.g.e., s.32.

¹²¹ Ayrıntılar için bkz. Baymirza Hayit, **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi**, 3. bsk, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004.

¹²² Ali Bademci, **1917-1934 Türkistan Milli istiklal Hareketi Korbaşılar ve Enver Paşa(1)**, İstanbul, 2008, s.112.

¹²³ Akt. Ali Bademci, **1917-1934 Türkistan Milli istiklal Hareketi Korbaşılar ve Enver Paşa(2)**, İstanbul, 2008, s.314.

dil,alfabe ve din politikaları- kopukluğu ve kopukluğun bugün için ayrıştırıcı olan bir takım etkilerini açıklamak bakımından daha önemli görünmektedir.

Sovyet dönemi milliyetler politikası bağlamında, Roy bugünkü bağımsız cumhuriyetlerinin gerçek doğumunun ulusal bölünmenin gerçekleştiği 1924 yılı olduğunu ifade ederek, bu yılda alınan kararla Rus İmparatorluğunun Rusya Sovyet Federalist Sosyalist Cumhuriyeti ile diğer Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerine dönüşmesinin onaylandığını belirtmektedir.¹²⁴ Bu ulusal bölünmenin en temel amaçlarından biri Panislamist ve Pantürkist kadroları parçalayarak, tıpkı Çarlık dönemindeki etnikleştirme mantığında olduğu gibi etnik grupları birbirinden farklılaştırarak uluslar haline getirmeye çalışmaktı. Moskova, bunun için istediği etnik grubu milliyet seviyesine getirmiş, örneğin yazı dili olarak Tatarcaı kullanan Başkurtları özerk cumhuriyet statüsüne yükseltmiş, buna karşın öncü roller üstlenmek isteyen Tatarları da topluluk seviyesine indirgemıştır. Buna benzer uygulamalardaki temel güdü, Moskova'nın Türkistan fikrini yok etmek istemesiydi.¹²⁵

Çarlık rejimi ile Sovyet politikaları arasındaki bu görünür devamlılık sebebinin bir tür Ruslaştırma ya da Rus emperyalizmi olduğuna yönelik de bir tartışma mevcuttur. Bu bağlamda Seton-Watson temelde iki sorunun yanıtını aramaktadır. Bu sorulardan ilki Sovyetlerde bir Ruslaştırma politikasının olup olmadığı sorusu, diğeri ise Ruslaştırmanın Sovyet Milliyetler Politikası'nın itici gücü mü olduğu yoksa, bu politika için bir araç mı olduğu sorusudur? Yani amaç Ruslaştırma mı yoksa ideolojik nedenlerle Ruslaştırma bir araç mıdır sorusu. Seton-Watson ilk soruya ilişkin olarak bir Ruslaştırmanın var olduğunu ancak birliğin farklı bölümlerinde bu açıdan büyük farklılıklar olduğunu, örneğin Ermenistan ve Gürcistan'da 50'li yıllar itibariyle Ruslaştırma olmadığı ancak örneğin Azerbaycan ve Ukrayna için durumun karmaşık olduğunu ifade etmektedir. İkinci sorunun yanıtını ise, her ne kadar Çarlık Rusyası ile Sovyetlerin Ruslaştırma eğilimleri arasında çarpıcı benzerlikler olsa da bunun gerçek amacının Rus milliyetçiliğinin çıkarları ile ilgili olmadığını ifade etmektedir. Yani temel çatışma Ruslarla diğer

¹²⁴Olivier Roy, a.g.e., s.100.

¹²⁵a.e, s.107.

milletler arasında değil, diğer milletlerle sınırsız güç arzulayan merkezi totaliter rejim arasında olduğunu öne sürmektedir. Seton-Watson Ruslaştırmanın bir araç olarak tercihinin nedenini ise rejimi hayal kırıklığına uğratma ihtimali en düşük olan grubun Ruslar olduğu düşüncesi ile gerekçelendirmektedir.¹²⁶ Araç ya da amaç olması bir yana Ruslaştırma politikasının bir vaka olması tek başına önemli bir olgudur. Zira yaşanan kopuklukta gerçekleşen bu tür etkiler, bağlantının tekrar kurulduğu dönemlerde etkileşimi, iletişimi hatta karşılıklı ünsiyeti belli ölçüde sorunlu hale getiren faktörler olarak ortaya çıkmıştır.

Yalnız bir noktanın da aydınlatılması gerekir ki, tüm bu milliyetler politikasının muhasebesi için yeni bilgilerinde göz ardı edilmemesi gerekir. Karasar, özellikle Batılı araştırmacıların gözünde böl ve yönet şeklinde değerlendirilen milliyetler politikasıyla ilgili olarak ortaya çıkan bazı arşiv belgelerinin bu klasik algıyı zorladığını belirtmektedir. Karasar, söz konusu belgeler sayesinde, Kırgız ve Kazakların birleşik federal bir Orta Asya çözümünün savunuculuğunu yaparken, -en azından bazı Bolşeviklerin gözünde- Özbek ve Türkmenlerin Sovyetlerin 1924'te çizdikleri sınırları destekledikleri yönünde bir tartışmanın mümkün olduğunu ifade etmektedir.¹²⁷ Bu tür bilgiler, söz konusu gelişmelerin her ne kadar önemli bir kısmının Rus-Sovyet inisiyatifinde gerçekleştiği yönünde yaygın bir kabul varsa da, gelişmelerde Türkistanlı talepkarların da etkisinin olabileceği ihtimalinin göz önünde bulundurulması gerektiğini vurgulamaktadır.

Dil ve alfabe konusu da Sovyet tarihinin Türkistan'la ilgili önemli bir bağlamını oluşturmaktadır. Yukarıda Roy'un bahsettiği Türkistanlılık fikrinin yok edilmesi ve toplulukların farklılaştırılması politikalarında, dilin kimlik politikalarında bir araç olarak kullanılması ve alfabe uygulamaları önemli bir yer teşkil etmektedir.

1926'da Bakü Türkoloji Kurultay'ında Latin alfabesine geçme kararı alan Sovyet Türklerinin ardından Türkiye'de 1928 yılında Latin alfabesinin kabul edilmesiyle birlikte Türk halklarını ayırıştırıcı politikalar izleyen Sovyet yönetim çevreleri ve özellikle Stalin, alfabe ortaklığının Türk dünyasında oluşturacağı sonucu

¹²⁶ Hugh Seton-Watson, "Soviet Nationality Policy", **Russian Review**, C.XV, No:1, Ocak 1956, s..6-9.

¹²⁷ Hasan A. Karasar, "The Partition of Khorezm and the Positions of Turkistanis on Razmezhevanie", s. 1258.

fark ederek Sovyetlerdeki Türk tarafların Kiril alfabetesine kullanmalarını sağlar.¹²⁸ Tüfekçioğlu Orta Asya ve Türkiye arasındaki güçlü bağlara dikkat çekerek, bu bağın farkına varanların bu toplumları ayırıştırmak için özel çaba içine girdiklerini, bunun örneği olarak Sovyetlerde Türklerin Latin alfabetesine geçmesini takiben Türkiye'nin de Latin alfabetesine geçmesiyle Sovyetlerin bu kez Kiril alfabetesine geçmesine vurgu yaparak, acaba Türkiye de Kiril alfabetesine geçseydi, Sovyetlerin bir defa daha mı alfabe değişikliğine gideceği sorusunu yöneltmektedir.¹²⁹

Çarlık-Sovyet sürekliliğinde Rusların Türk halklarının dil ve alfabe konusundaki politikalarında önemli bir isim İlminskiy'dir. Kutalmış daha çok misyonerliği ile tanınan İlminskiy'nin sadece Ortodoks Hıristiyanlaştırma değil, aynı zamanda Ruslaştırma içinde önemli bir çaba gösterdiğini, kültürel yönden henüz gelişmemiş ve yazı dili bulunmayan Türk halklarının bağımsız birer yazı dili geliştirmeleri ve Kiril alfabeti kullanmaları için gayret gösterdiğini ifade etmektedir.¹³⁰ İlminskiy'in misyonerlik faaliyetlerindeki yönteminin özelliği, Ortodoks ve Ruslaştırma için grupların ana dillerinde eğitilmesini önermesi bu sayede Hıristiyanlığın ve Rusluğun kalplere işleyeceğini savunmasıdır. Onun sisteminin Ruslar açısından asıl faydası, 20. asırda yine İlminskiy'nin düzenlediği farklı karakterlerdeki harflere sahip Kiril alfabeleri ile Türk lehçelerinin birbirinden uzaklaşması ve aralarındaki birliğin temelden sarsılmış olmasıdır.¹³¹ Kutalmış bu durumu, İlminskiy'nin planının bir asır içinde gerçekleştiğini (1857-1940), Çarlık ve Sovyetler coğrafyasında yirmiye yakın yazı dili çıktığını ve bugün Azerbaycan, Türkmenistan ve Özbekistan hariç bütün Türk devlet ve topluluklarının Kiril alfabetesini kullanmasıyla delillendirmektedir.¹³²

Ercilasun, İlminskiy'nin faaliyet gösterdiği yıllarda Kıımlı İsmail Gaspıralı'nın da İstanbul ağzına dayanan ortak bir yazı dili geliştirmeye çalıştığını

¹²⁸ Erdal Şahin, "Türk Dünyasında Yazı Birliği: Latin Alfabeti Temelinde Yeni Türk Alfabeleri", **Yeni Türkiye: Türk Dünyası Özel Sayısı**, C.IX, No:53, Temmuz-Ağustos 2013, s.449.

¹²⁹ Hayati Tüfekçioğlu, "Küreselleşme Önünde Türk Dünyası", **I. Türk Dünyası Sosyologlar Kurultayı**, Ed. Abulfez Süleymanov, Kocaeli, 25-27 Kasım 2005, s. 140.

¹³⁰ Mehmet Kutalmış, "Türkolog İlminskiy: Eğitimi, Misyonu ve Akademik Mirası", **Akademik Araştırmalar Dergisi**, No:32, 2007, s.172.

¹³¹ İlyas Topsakal, **Rus Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler 1552-1917**, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2009, s.467-468.

¹³² Mehmet Kutalmış, a.g.e., s.172.

ifade ederek, Türkistan'ın Çin ve Rus hakimiyetine girmesi ile Çağatay yazı dili yavaş yavaş parçalanarak, boyların mahalli ağızlarının yazı dili haline getirildiği tespitini yapmaktadır.¹³³ Buradaki önemli husus, bugünden bakıldığında zorlama ya da ütopyik gibi algılanabilecek olan ortak dil veya alfabe gibi tartışmalar çerçevesinde denilebilir ki ortaklık geçmişte bir vaka iken Gaspıralı İsmail'in projesi ile Doğu ve Batı Türklüğünün arasında bir dil ve alfabe etkileşimi hayal edilmişken, devrin şartları gereği İlminskiy'nin projesi ve Ruslaştırma gayretleri etkin olmuştur. Bugün bu tartışmalar tekrar edilirken, Rusçanın Türkistan dillerini bu denli etkileyişi karşısında söz konusu tarihsel bilgilerin de göz önünde bulundurularak, en azından ortak Türk alfabesi için daha ümitli olunması gerekmektedir.

Dil ve alfabe konusundaki tartışmalara Ruslaştırma açısından bakıldığında Togan, Lenin'in fikirlerin tatbiki için gayret gösterilen Komintern ve Bakü'de toplanılan Şark Milletleri Kongresi'nde, Rusya'nın esiri olan veya komşu olan ülkelerde edebi dil, tiyatro, dini fikirler ve milli tarih söyleminin istikrarını kaybetmemiş olmasından faydalanarak, mahalli şiveler arasında arasından edebi diller meydana getirilmesi yönünde bir eğilim olduğunu belirtir. Mutlaka istikrarlı olması şart olan Rusçada edebi dil ve yazı üzerinde hiçbir değişiklik yapılmamış, Rus istila planlarına göre gelecekte kendilerinden istifade edilecek olan Ermeni ve Gürcü edebî dil ve yazılarına dokunulmamış hatta bunların dini edebiyatlarının ve kilise arşivlerinin basılmasına geniş imkanlar tanınmıştır. Ancak buna karşın, Türk kavimleri için edebî tarihle ilgili ve dinle ilgili eserlerin basımı tamamen engellenmiştir.¹³⁴ Buradan, milliyetler politikasındaki hedefe benzer olarak edebî dil ve alfabe üzerinde de ortak bir Türkistan veya Türk fikrinin oluşmasını engellemek üzere, dil ve alfabenin de politik kurguların nesnesi olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Ermeni ve Gürcü edebî dil ve alfabesine dokunulmaması, Ruslaştırma bağlamındaki çifte standardı ortaya koymaktadır. Yukarıda Seton-Watson, her ne kadar Ruslaştırmanın merkezi otoriter devletin bir argümanı veya aracı olduğunu dile getirirse de, Ermeni ve Gürcü gruplarının bu siyasetten muaf tutulmaları, Ruslaştırma siyasetinin bir araçtan daha fazlası olduğunu düşündürmektedir.

¹³³ Ahmet Bican Ercilasun, "Türk Dili: Geçmiş Hal ve Gelecek", **Yeni Türkiye: Türk Dünyası Özel Sayısı**, C.IX, No:53, Temmuz-Ağustos 2013, s.387.

¹³⁴ A.Zeki Velidi Togan, **Türklüğün Mukadderatı Üzerine**, Kayı Yayınları, İstanbul, 1970, s. 93.

Dil ve alfabe tartışmaları göstermektedir ki, daha önceden ortak yazı dili kullanan ama belli ağız veya lehçe farklılıkları bulunan Türk dünyasında yerel ağızlardan yazı dilleri oluşturulmaya çalışılması, Türk dünyasının maruz kaldığı ayrıştırıcı siyasetleri gözler önüne sermektedir. Bu ayrıştırıcı etkilerin bugünkü vasatı da etkilediği muhakkaktır. Ancak geçmişte parçalanmaya zorlanan ortaklıkların bugün eğer irade gösterilirse ortak alfabe gibi girişimlerle telafi edilebileceği de bir o kadar kesindir.

Milliyet ve dil politikalarında sergilenen ayrıştırıcı etkinin izlerini, yine belli ölçüde ortak değer olarak ifade edilebilecek olan din konusunda da aramak yerinde olacaktır. Hayit, Çarlığın Hıristiyanlaştırmak maksadıyla, Sovyetlerin ise komünist rejimi sağlama almak için ateizmi yaymak maksadıyla İslam'ı bertaraf etmeye çalıştıklarını ifade etmektedir. Özellikle Sovyetler, İslam karşıtı tavrın bir belgesi olarak 1929'da her Müslüman'ın adını ve adresini içişleri bakanlığına bildirme zorunluluğu getiren bir yasa çıkarmıştır. Bununla birlikte Kuran baskılarının toplatılıp yakılması, dini eğitim merkezlerinin kapatılması, kişilerin kendi evlerinde bile dini törenler düzenlemesinin yasaklanması, dini bayramların, dini nikahların, oruç ibadetinin ve hacca gitmenin yasaklanması gibi uygulamalar da gerçekleşmiştir. Camilerin kapatılması hatta yıkılması gibi uygulamalar, İslam'ın maddi biçimlerden ve tüm dış görünüşlerinden feragat etmesine ve bunları kaybetmesine neden olmuştur.¹³⁵

Dugin, bu durumu Çarlık Rusyası ve Sovyet imparatorluğuna getirdiği eleştirilerde, hakim olunan unsurların dini özelliklerinin hesaba katılmaması, bastırılmasına değinerek Çarlık-Sovyetler devamlılığındaki İslam karşıtı politikaların varlığını ve bunların yanlışlığını kabullenmektedir.¹³⁶ Dugin bir anlamda hem çarlığın hem de Sovyetlerin kendi devamlılıklarını sağlamak amacıyla geliştirdikleri politikaların kendi sonlarını hazırladıklarını da ima etmiş olmaktadır.

1982 yılında yayınlanan, İran devriminin, egemenliği altındaki Müslümanlar kanalıyla Sovyetlere bir tehdit oluşturup oluşturmayacağını tartıştığı makalesinde

¹³⁵ Baymirza Hayit, a.g.e., s.308-309.

¹³⁶ Aleksandr Dugin, **Rus Jeopolitiği Avrasyacı Yaklaşım**, Çev. Vügar İmanov, 3. bsk., İstanbul, Küre Yayınları, 2004, s. 48-49.

Olcott, 60 yıllık Sovyet yönetimi altında Sovyetler Birliğindeki Müslüman bölgelerin hepsinde İslam'ın doğasının ve uygulandığının değişim gösterdiğini, –bir başka deyişle anlamda zayıfladığını- bunun sebebinin ise 20'li ve 30'lu yıllarda uygulanan sert ve baskıcı politikalar olduğunu belirtmektedir. Olcott, istisnalar dışında Sovyet yönetiminin Müslüman bölgelerde dinin etkisini sistematik olarak bitirmeye çok fazla ilgi göstermediğini, bir noktadan sonra İslamı yok etme düşüncesine çok fazla öncelik vermediğini, çünkü bunu denediğinde -Basmacı örneğinde olduğu gibi- uzun süren isyanlarla baş etmek zorunda kaldığını ifade etmektedir.¹³⁷ Resmi İslam Kurumu kontrolden kaçabilecek şekilde tasarlanmış binlerce cami yapmıştır ancak halkın gündelik yaşantısında dinselliğin korunmasını başaran asıl mekanizma Sufi İslamıdır. Ancak sufiler de eğitimsiz olmaları nedeni ile rejim için tehlike oluşturmayacak düzeydedir. Olcott, Sovyet rejimin, kendilerine tabi olan Müslümanların kültürel olarak farklı ama politik bilinç olarak farklı olmadıklarını düşündükleri sürece, yukarıda tasvir edilen şekliyle bir İslami yaşantıya müsamaha göstermeye gönüllü göründüklerini belirtmektedir.¹³⁸

Olcott ayrıca yukarıda ele aldığı tartışmadan hareketle İslami köktendinciliğin Sovyet Müslümanları için çok ilgi çekici olmadığı çünkü bu insanların gerçekten dindar olmadıklarını, ateist propagandanın fazlaca rahatsız olmadıklarını bir başka deyişle dini pratikler açısından Müslüman olmalarına rağmen inanç noktasında daha basit bir yaklaşım içinde olduklarını ifade etmektedir.¹³⁹ Bu noktada Erşahin'in açıklamaları meselenin daha iyi anlaşılmasına yardım etmektedir. Şöyle ki Erşahin, Sovyet rejimine karşı bir denge unsuru olarak gelişen Sovyet resmi irşad geleneğinin bir takım kazançlarının olduğunu, Hanefi-Maturidi çizgisinde gelişen bu gelenek sayesinde bugünkü Türk Cumhuriyetlerinde köktendinciliğin gelişme imkanının zayıf olduğunu ifade etmektedir.¹⁴⁰ Olcott'un ateist propagandanın rahatsız olmayış ya da inanç bazında basit tavır olarak tasvir ettiği durumun nedenini zayıf bir İslami

¹³⁷Martha Brill Olcott, "Soviet Islam and World Revolution", **World Politics**, C. XXXIV, No: 4, Temmuz 1982, s.494.

¹³⁸ a.e., s.497.

¹³⁹ A.e., s.498.

¹⁴⁰ Seyfeddin Erşahin, "Günümüz Türkistan'ında Sovyet Dini Mirası: Resmi İslam İrşadı", **Yeni Türkiye: Türk Dünyası Özel Sayısı**, C.IX, No:53, Temmuz-Ağustos 2013, s.558.

alakadan ziyade Erşahin'in de dile getirdiği gibi köktendinciliği dışlayan Hanefi-Maturidi gelenekte aramak daha doğru olacaktır.

Sovyetlerin İslam üzerindeki baskının azaldığı dönemler olduğuna yönelik tespitlerde bulunmaktadır. Örneğin 40'larda ve 50'lerin başında bir uzlaşı dönemi olmuş, bu dönemde İslam'a resmi statü verilmiş ve yukarıda dile getirilen belli kurumsal yapılar ortaya çıkmıştır. Müslümanlar için liseler açılmış ve rejime sadık olan az sayıda kişiye Hacca gitme izni verilmiştir. Ancak normalde din dışındaki diğer alanlarda esnek bir politika izleyen Hruşçyov (Kruşçev) dönemi ile birlikte İslam üzerindeki baskı tekrar artmış, ödün vermez düşmanca bir tavır sergilenmiştir. İslam üzerindeki baskının önemli bir nedeni de Müslümanların milli kimliğini yok ederek onları Ruslaştırma eğilimidir.¹⁴¹

Din, özelde de İslam, hem Sovyetlerdeki ateist algının gereği olarak, hem de Müslüman unsurların kimliklerinin bir bileşeni olması nedeniyle ortak kimliği zayıflatma ve Ruslaştırma politikalarının gereği olarak baskı altında tutulmuştur. Bu politikaların sonucu olarak, baskı altındaki dini yaşam nedeniyle bireylerin dini algıları belli ölçüde zayıflamıştır. Bu durum Türk dünyasında kopukluk olarak nitelendirilen dönemde ortaklıkların aleyhine işleyen bir gelişme olarak nitelendirilebilir. Ancak her ne kadar bu ortaklığın zayıflamasının bir gerçeklik payı varsa da, dini yaşantının şartlar dahilinde korunduğu da yukarıda ele alınan tartışmalarla sabittir. Köktendinci bir özellik taşımayınca inancın zayıf olarak addedilmesi de doğru bir tutum olarak görünmemektedir.

Türk dünyasının coğrafya bazında bugünkü duruma kadar genişlemediği ortaklık ya da bağlantılılık döneminden sonra Türklerin Anadolu'yu fethi ve özelde de Osmanlı imparatorluğunun gelişimi ile siyasal düzlemlerde bir ayrışma görünmesine rağmen belli ölçüde siyasal ve kültürel ilişkiler sürmüştür. Bu dönem yoğun ilişki dönemi olarak nitelendirilemese bile, en azından tam anlamıyla kopukluk olarak da nitelendirilemeyeceği anlaşılmaktadır. Ancak Sovyetler döneminde Türkiye ve bugünkü Türk Cumhuriyetlerinin keskin sınırlarla ayrılması ve yukarıda ele alınan bazı Sovyet politikaları ile hem söz konusu cumhuriyetlerin

¹⁴¹ Birgül Demirtaş Coşkun, "Khrushchev's Policies Toward Religion: Repression in a Period of Reform", Karadeniz Araştırmaları, No: 18, Yaz 2008, s.86.

kendi aralarındaki hem de Türkiye ile aralarındaki ortaklıklara ilişkin yeni durumlar ortaya çıkmıştır. Bu bölümde yapılan tartışmalar göstermektedir ki; kimlik, dil ve din üzerindeki söz konusu ortaklıklar tüm olumsuzluklara rağmen gücünü korumaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE CUMHURİYETİ İLE TÜRK CUMHURİYETLERİNİN İLİŞKİLERİ

Sovyetler birliği dağıldıktan sonra, bağımsız birer ülke olarak uluslararası arenada kendini gösteren bu ülkelerde başarılması gereken hedeflerden biri ülkelerin refah ekonomisi üretebilmeleri için hayatın her alanında çağdaş gelişmelere uygun bir yönetim pratiği oluşturabilmek olmuştur. Çoğu kez hantal olarak nitelendirilen Sovyet yönetim geleneğinden ayrılmanın sonucu olarak ve belki Sovyet sisteminde tam bağımsız bir devlet organizasyonunun yönetme geleneğinden mahrum olan bu ülkeler, hemen hemen bütün dünyanın öykündüğü Batılı siyasi ve kültürel değerlerle bir yakınlık kurmak adına, yeni abi olarak görmeyi çok arzu etmedikleri sonradan anlaşılacak olan Türkiye'yi bu amaçlar uğrunda bir model olarak algılamışlardır.

Aslında model olma konusu epey karmaşık bir mesele olarak görünmektedir. Karpat, model olma durumunun ABD'nin ifade ettiği destekle cesaretlendirildiğini, bu çerçevede modernleşme yanlısı, laik ve ekonomik olarak nispeten kalkınmış, Batı'ya uyumlu serbest pazar ekonomisini uygulayan demokratik bir ülke olarak Türkiye'nin –Rusya'nın da İran köktendinciliği karşısında göz yumması ile-Orta Asya ülkeleri ve Azerbaycan'a model ülke olması gündeme geldiğini ifade etmektedir. Ayrıca ilişkilerin başlangıç yıllarında var olan coşkuyla birlikte çağdaşlaşma yolunda en deneyimli ülke olan Türkiye'nin bir ağabey olarak nitelendirilmesi de gündeme gelmiş, ancak bölge ülkeleri bunu resmi yoldan reddetmişlerdir.¹

Tellal, hem bir sevda hem de bir görev olarak nitelendirdiği model olma olgusunun Türkiye'yi sağlıklı politika oluşturmaktan alıkoyduğu hatta bölge ülkelerinden tepki görmesine neden olduğunu ifade etmektedir. Tellal bu durum için bölge ülkelerinin yeni bir ağabey istememelerini ve Türkiye'nin de model olmak için şans ve yetenekten mahrum oluşunu öne sürmektedir.²Buna karşın Aydın ise konuya ilişkin yapılan değerlendirmelerin genelinde ilişkilerin başlangıç yıllarına dönerek bölge ülkelerinin ağabey istemedikleri tespitlerinin kolaycılık olduğunu, her ne kadar

¹ Kemal H. Karpat, a.g.e., s. 240.

² Erel Tellal, "Türk Dış Politikası'nda Avrasya Seçeneği", **Türkiye'nin Avrasya Macerası 1989-2006: (Avrasya Üçlemesi II)**, Der. Mustafa Aydın, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2007, s.27.

Türkiye bu rolü oynamakta arzulu davransa da, Türkiye'nin bu rol için Batılı ülkeler hatta Rusya ve ilk dönemlerinde Türklük hissini baskınlığıyla bölge ülkeleri tarafından cesaretlendirildiğini ifade etmektedir.³

Birinci bölümde, Türk dünyasına ilişkin terminolojik tartışmalara, Türk dünyasının tarihi ortaklıklarına ve ayrılıklarına değinilmiştir. Bu bölümde Sovyetler Birliğinin dağılması sürecinde ortaya çıkan beş bağımsız Türk Cumhuriyeti ile Türkiye'nin yapmış olduğu anlaşmaların analizine yer verilecektir. Bu analiz, söz konusu cumhuriyetlerin bağımsızlıklarını kazandıktan sonra yeni ilişkilerin geliştirilmesi ve dünyanın geri kalanıyla entegrasyon noktasında Türkiye'nin bir model olarak algılanması nedeniyle çok tartışılan modernlikle ilintilendirilerek yapılacaktır. Bu çerçevede modernleşme arzusunun teknik boyuttaki yansımaları ve ayrıca kültürel ve siyasi boyuttaki yansımaları değerlendirilecektir. Bu amaç için Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığının internet sitesinden⁴, Resmi Gazete, TBMM resmi sitesinden elde edilen anlaşmalar çerçevesinde tartışma yürütülecektir.

Öncelikle tanıltayıcı olması bakımından sözü edilen beş ülkenin yirmi yılı aşkın bağımsız devletlerini kısaca tanıtmak yerinde olacaktır. Alfabetik sırayla gidilirse, 86.600 km² lik yüzölçümü ile Transkafkasya'da yer alan Azerbaycan'ın kuzeyinde Rusya, doğusunda Hazar denizi, güneyinde İran, batısında Ermenistan ve kuzeybatısında Gürcistan yer almaktadır. 5500 km² lik toprağıyla Azerbaycan topraklarından ayrılan Nahcivan Özerk Cumhuriyeti'nin Türkiye ile 11 km'lik sınırı bulunmaktadır.⁵ Başkenti Bakü ve 2009 itibari ile nüfusu 8,2 milyon olan Azerbaycan 1991 Aralık ayında bağımsızlığını ilan etmiş ve ilk tanıyan ülke Türkiye olmuştur.⁶

Kazakistan 2.724.900 km²'lik yüz ölçümü ile dünyanın dokuzuncu büyük ülkesi konumundadır. 2011 itibariyle 16,5 milyonluk nüfusa sahip olan ülkenin komşuları, Kuzey'de Rusya, Güneydoğu'da Çin, Güneybatı'da Kırgızistan,

³Mustafa Aydın, a.g.e, s.109.

⁴ Aksi belirtilmedikçe anlaşmalar T.C. Dış İşleri Bakanlığının resmi web sayfasından alınmıştır:(Çevrimiçi) <http://ua.mfa.gov.tr/>, 27 Nisan 2010.

⁵Abdurrahman Eren, Alesker Aleskerli, a.g.e., s. 43.

⁶ Ceylan Tokluoğlu, a.g.e., s. 30.

Özbekistan ve Türkmenistan'dır⁷. Başkenti Astana olan Kazakistan 16 Aralık 1991'de bağımsızlığını ilan etmiş, ilk tanıyan ülke ise Türkiye olmuştur.⁸

Kırgızistan 199,951 km² alana sahip, 2011 sayım verilerine göre 5.477.600 nüfusa sahip, ülke topraklarının %90'dan fazlası 1500 metreden yüksek olduğu için düşük nüfus yoğunluğuna sahip küçük bir ülkedir. Kuzeyinde Kazakistan'la, batısında Özbekistan'la, güneyinde Tacikistan'la, güneyinde ve güney doğusunda Çin'le komşu olmakla beraber sınırları konusunda bazı belirsizlikler vardır. Kırgızistan idari olarak Bişkek ve yedi vilayete ayrılmıştır.⁹ 21 Ağustos 1991'de bağımsızlığını ilan eden Kırgızistan'ı ilk tanıyan ülke 16 Aralık 1991 tarihinde Türkiye olmuştur. Bağımsız Kırgızistan'ın ilk Cumhurbaşkanı, ilk yurtdışı ziyaretini 23 Aralık 1991'de Türkiye'ye gerçekleştirmiştir.¹⁰

Özbekistan 448,9 bin km²'lik yüzölçümü ve 28 milyonu aşan nüfusu ile Sovyetlerden ayrılan en yüksek nüfuslu Türk Cumhuriyetidir. Önemli bir tarım havzası olan Fergana vadisinin büyük bir kısmını içeren Özbekistan'ın kuzeyinde Kazakistan, güneyinde Türkmenistan, doğusunda Tacikistan ve Kırgızistan, batısında yine Kazakistan topraklarıyla çevrili olup, denize kıyısı bulunmayan bir ülkedir.¹¹ 31 Ağustos 1991'de bağımsızlığını ilan eden Özbekistan'ı ilk tanıyan ülke 16 Aralık 1991 tarihiyle Türkiye olmuştur.¹²

Açık denizlere çıkışı olmayan Türkmenistan 448.100 km²'lik yüz ölçümü ve 2011 tahminlerine göre yaklaşık beş milyon nüfusa sahip bir ülkedir. Ülkenin batısında Hazar Denizi, kuzeyinde Kazakistan, kuzeydoğusunda Özbekistan, doğusunda Afganistan ve güneyinde İran bulunmaktadır. Ülkenin üçte ikisi Karakurum Çölü olmasına rağmen nüfusun yarısı kırsal alanda yaşamakta ve tarım

⁷ Ayşegül Aydıngün, Hayati Tüfekçioğlu, "Avrasya'nın Merkezinden Dünyaya Açılan Ülke: Kazakistan", **Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri: Türk Dilli Halklar-Türkiye ile ilişkiler**, Ed. İsmail Aydıngün, Çiğdem Balım, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2012, s.57.

⁸ A.e., s.117.

⁹ Y.Emre Gürbüz, "Demokrasi ve Otoriterlik Sarkacında: Kırgızistan", **Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri: Türk Dilli Halklar-Türkiye ile ilişkiler**, Ed. İsmail Aydıngün, Çiğdem Balım, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2012, s.136-138.

¹⁰ A.g.e., s.204.

¹¹ Çiğdem Balım, Y. Emre Gürbüz, "Özbekistan Respublikası: 'Özbek Modeli' ", **Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri: Türk Dilli Halklar-Türkiye ile ilişkiler**, Ed. İsmail Aydıngün, Çiğdem Balım, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2012, s.223.

¹² A.e., s.292.

sektöründe çalışmaktadır. Türkmenistan'ın önemli kentleri Aşkabat, Türkmenabat, Daşoğuz, Marı ve Balkanabad'dır.¹³ 27 Ekim 1991'de bağımsızlığını ilan eden Türkmenistan'ı ilk tanıyan ülke 16 Aralık 1991 tarihinde Türkiye olmuştur.

2.1. TEKNİK MODERNLEŞME BAĞLAMINDA İLİŞKİLER

Bu bölümde modernleşme meselelerinin meşhur tartışması olarak öncelikle kalkınma sorununa yönelik olarak ekonomik ilişkiler daha sonra modernleşme tecrübesi son derece yüksek olan Türkiye'nin söz konusu ülkelerle gerçekleştirmiş olduğu teknik alt yapı destekleri, bilgi birikim aktarımı ve mesleki uzman yetiştirme gibi hususlardaki anlaşmalar ele alınacaktır.

2.1.1. EKONOMİK İLİŞKİLER

Türkiye ile Türk cumhuriyetlerinin ekonomik ilişkileri temelde ticaretin hacminin ve çeşitliliğinin artırılması ile enerji konusunda ortaya çıkan gelişmeler ve enerji politikalarının neden olduğu tartışmalar ele alınacaktır. Ayrıca ticari ilişkiler kapsamında, tarım ve hayvancılık, kerdi yardımları, yabancı yatırımlar gibi ülkeler arası ticaretin önemli gündemleri Türk dünyası ülkeleri açısından değerlendirilmeye çalışılacaktır.

2.1.1.1. ARTIRILMAK İSTENEN TİCARET VE YAPISAL YETERSİZLİKLER

Bu başlıkta ülkeler arasındaki ticaretin gelişmesi için yapılan anlaşmalar ele alınacaktır. Bu çerçevede karma ekonomik komisyonu toplantılarından tarım ve hayvancılığa, ticaretin olmazsa olmazı olan ulaştırma alanından vergilendirmeye ilişkin düzenlemelere kadar ticareti geliştirme amacı öncelikli olan anlaşmalar ülkelerin alfabetik sırasıyla ele alınacaktır.

Azerbaycan'la "Gümrük, Ticaret, Ekonomik, Teknik İşbirliği ve Teknik Yardım" konusunda, 10.01.1990 tarihinde Ankara'da protokol, 16.3.1991 tarihinde Bakü'de mutabakat tutanağı, 01.11.1992 tarihinde Ankara'da anlaşma, 09.02.1994 tarihinde Ankara'da 3 protokol, 26.02.1997 tarihinde Ankara'da protokol, 05.05.1997 tarihinde Ankara'da protokol, 31.01.2002 tarihinde Bakü'de protokol, 13.04.2004 tarihinde Ankara'da anlaşma, 14.04.2005 tarihinde İstanbul'da protokol,

¹³ Erdoğan YILDIRIM, "Türkmenistan: Aşiretten Ulusa", **Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri: Türk Dilli Halklar-Türkiye ile ilişkiler**, Ed. İsmail Aydınğün, Çiğdem Balım, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2012, s.399-400.

30.06.2005 tarihinde Bakü’de protokol, 28.07.2006 tarihinde Bakü’de protokol imzalanmıştır. İmzalanan bu anlaşma ve protokollerde, bağımsız Azerbaycan ile Türkiye arasındaki ticari ve ekonomik ilişkilerin artırılması yönünde bilgi deneyim alışverişi, dostluğa ve kardeşliğe bağlı olarak bu tür ilişkilerin nispi olarak en yüksek noktalara taşınma noktasında bir vurgu yapılmıştır. Oluşturulan karma ekonomik komisyonlarda düzenli olarak bu gelişmeler kontrol edilmiştir.

Tablo 1:Türkiye'nin Azerbaycan'la Yaptığı İhracat ve İthalatın Yıllara Göre Dağılımı (Milyon Dolar)

Yıl	İhracat	İthalat	Toplam
1992	103	35	138
1993	68	34	102
1994	132	9	141
1995	161	22	183
1996	240	39	279
1997	320	58	378
1998	327	50	377
1999	248	44	292
2000	230	96	326
2001	225	78	303
2002	231	65	296
2003	315	123	438
2004	404	136	540
2005	528	272	800
2006	695	340	1035
2007	1.048	330	1.378
2008	1.667	928	2.575
2009	1.399	753	2.152
2010	1.550	865	2.415
2011	2.064	262	2.326
2012	2.587	340	2.927
2013	2.960	334	3.294

Yukarıda, Tablo 1’de¹⁴, 1990 yılından 2013 yılına kadar Türkiye ve Azerbaycan’ın ortaya koyduğu ticaret hacmi görülmektedir. Bu tabloya göre, ticaret hacmi doksanlı yıllardan bugüne kadar önemli bir gelişim göstermiştir. Ancak her ne kadar bu rakamlar kendi içinde çok önemli bir artışı gösterse de, rakamların gerçek değerini ve büyüklüğünü anlamak için referans olarak oluşturulmuş tablo 2’e¹⁵ bakmak, meseleyi daha anlaşılır hale getirecektir. Tablo 1 ve Tablo 2 karşılaştırıldığında Türkiye’nin toplam ticaretinde Türk Cumhuriyetleriyle yapılan ticaretin hala, anlaşma metinlerinde vurgulanan noktalara gelmediği görülmektedir.

¹⁴Tablo 1, Türkiye Cumhuriyeti Dış Ticaret Müsteşarlığının “Ülkelere Göre Dış Ticaret” verilerinden yararlanarak oluşturulmuştur: (Çevrimiçi) <http://www.ekonomi.gov.tr/index.cfm?sayfa=7155BE01-D8D3-8566-45208351967592CF>, 7 Eylül 2014.

¹⁵ Tablo 2, Türkiye Cumhuriyeti Dış ticaret Müsteşarlığının “Ülke Gruplarına Göre Dış Ticaret” verilerinden yararlanılarak oluşturulmuştur: (Çevrimiçi) <http://www.ekonomi.gov.tr/index.cfm?sayfa=7145D543-D8D3-8566-4520DFB6CC4A86BA>, 5 Eylül 2014.

Tablo 2:Türkiye'nin Farklı Ülkelerle Yapmış Olduğu Ticareti Gösteren Referans Tablo

Ülke Grupları	2013	2013	Toplam
	ihracat	İthalat	
Milyon dolar			
Kuzey Amerika Ülkeleri	6.580	13.234	19.814
Avrupa Birliği Ülkeleri (27)	63.040	92.458	155.498
Kuzey Afrika Ülkeleri	10.042	3.508	13.550
Karadeniz Ekonomik İşbirliği	20.368	41.271	61.639
Ekonomik İşbirliği Teşkilatı	11.898	14.802	26.700
Bağımsız Devletler Topluluğu	16.924	34.000	50.924
Türk Cumhuriyetleri	6.908	3.600	10.508
İslam Konferansı Teşkilatı	49.371	32.074	81.445

Türkiye'nin Azerbaycan'la yaptığı ticaretin diğer Türk Cumhuriyetleri ile karşılaştırıldığı Tablo 3'e¹⁶ bakıldığında, 2013 yılında Azerbaycan'ın, Türkiye'nin en çok ticaret yaptığı Türk Cumhuriyeti konumunda yer aldığı görülmektedir. Azerbaycan'ın Türkiye ile coğrafi yakınlığına bağlı olarak her anlamdaki yakınlığı ile açıklanabilir. Ancak yine de Azerbaycan'ın petrol ve doğalgaz ihracatçısı bir ülke olduğu düşünülürse, gerçekleşen bu hacmin anlaşma metinlerinde hedeflenen seviyeden uzak olduğu söylenebilir.

Tablo 3:Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile 2013 Yılında Gerçekleşen Ticaret Hacmi

Ülkeler	2013 İhracat	2013 İthalat	Toplam
	milyon dolar		
Azerbaycan	2.960	334	3294
Kazakistan	1.039	1.760	2799
Kırgızistan	388	37	425
Özbekistan	563	815	1378
Türkmenistan	1.957	654	2611

¹⁶ Tablo 3, Türkiye Cumhuriyeti Dış Ticaret Müsteşarlığının "Ülkelere Göre Dış Ticaret" verilerinden yararlanarak oluşturulmuştur: (Çevrimiçi) <http://www.ekonomi.gov.tr/index.cfm?sayfa=7155BE01-D8D3-8566-45208351967592CF>, 7 Eylül 2014.

Meseleye diğ er bir perspektiften yani Azerbaycan'da oluşturulan istatistiki rakamlara bakıld ığında farklı bir durum ortaya çı kmaktadır. Azerbaycan'ın Türkiye'ye ihracatı ya da tersinden söylenirse, Türkiye'nin Azerbaycan'dan ithalatı 2008, 2009, 2010 yılı verileriyle uyuş mamaktadır. Bu durum, Bakü Büyükelçiliğ i müş avirlik raporlarında Azerbaycan'ın gümrük kayıt sisteminden kaynakland ığı ileri sürülmektedir.¹⁷ Ancak her iki ülkenin 2008 yılından önceki yıllara ilişkin yayı nlad ığı veriler birbiriyle örtüş mektedir. Bu da, 2008'den sonraki süreçte meydana gelen bu uyumsuzluğ u daha da belirsiz hale getirmektedir.

Tablo 4'e¹⁸ bakıld ığında, Türkiye Azerbaycan'ın ithalat yaptığ ı ülkeler arasında birinci veya ikinci ülke konumunda iken, ihracat yaptığ ı ülkeler arasında ilk beşte yer almad ığı görülmektedir.

Tablo 4: 2009-2013 Yılları Arasında Azerbaycan'ın İhracatında ve İthalatında İlk Beş Ülke

Sıra Yıl	2009	Pay %	2010	Pay %	2011	Pay %	2012	Pay %	2013	Pay %
Azerbaycan'ın İthalatı										
1	Rusya F.	17,5	Rusya F.	17,4	Rusya	16,82	Türkiye	15,8	Rusya	14,05
2	Türkiye	14,8	Türkiye	11,7	Türkiye	13,35	Rusya	14,3	Türkiye	13,66
3	Almanya	9,0	Almanya	9,2	Almanya	8,66	Almanya	8,1	İngiltere	12,45
4	Ukrayna	8,4	Çin	8,9	ABD	6,46	ABD	7,4	Almanya	7,68
5	Çin	7,9	Ukrayna	7,1	Çin	6,44	Çin	6,6	Ukrayna	5,50
Azerbaycan'ın İhracatı										
1	İtalya	25,8	İtalya	33,3	İtalya	35,16	İtalya	23,21	İtalya	24,98
2	ABD	11,9	Fransa	8,7	Fransa	15,19	Hindistan	7,91	Endonezya	11,56
3	Fransa	9,0	İsrail	8,2	ABD	6,79	Fransa	7,43	Tayland	6,95
4	İsrail	8,4	ABD	7,2	Rusya	4,47	Endonezya	7,35	Almanya	5,66
5	Rusya	5,1	Ukrayna	4,2	Endonezya	3,44	İsrail	6,97	İsrail	5,26

Daha önce dile getirildiğ i gibi petrol ihracatçısı olan Azerbaycan'dan yapılan düşük ithalat iki ülke açısından da var olan potansiyelin kullanılmaması anlamına gelmektedir.

Kazakistan ile “Gümrük, Ticaret, Ekonomik, Teknik İşbirliğ i ve Teknik Yardım” başlığ ı altında 15.03.1991 tarihli ticari ve ekonomik işbirliğ ine dair protokol ile 26.09.1991 tarihli ticari, ekonomik, bilimsel ve teknik işbirliğ ine dair anlaş ma, Kazakistan'ın henüz Sovyet cumhuriyeti hüviyetini bırakmadan imzalanan ticari ilişkileri geliştirmeye yönelik ilk niyetlerin ortaya konduğ u anlaş madır.

¹⁷ T.C. Azerbaycan Büyükelçiliğ i Müş avirlik Raporları-2010 yılı raporu, s.34.

¹⁸ Tablo 4, T.C. Bakü Büyükelçiliğ i'nin “Müş avirlik Raporları” verilerinden yararlanılarak oluşturulmuştur: (Çevrimiçi)

<http://www.musavirlikler.gov.tr/altdetay.cfm?AltAlanID=368&dil=TR&ulke=AZER>, 7 Eylül 2014.

10.09.1997 tarihli ticari ve ekonomik ve teknik işbirliği anlaşması ile taraflar, karşılıklı olarak ithalat ve ihracatta gümrük vergileri ve ödenen harçların aza indirgenmesi açısından en çok kayırılan ülke şeklinde muamele yapmayı kararlaştırmışlardır. Ayrıca ticaretin uzun vadeli olarak artırılması, yaygınlaştırılması ve çeşitlendirilmesi konusunda anlaşmışlardır.

19.03.2002 tarihli program koordinasyon ofisi faaliyetine dair anlaşma ile Türkiye’de, Türk tarafının Kazak tarafına yapacağı yardımları daha koordineli bir hale getirmek için Kazakistan tarafındaki muhatabı ekonomi ve ticaret bakanlığı olan müstakil bir kuruluş olarak proje koordinasyon ofisinin kurulmasını kararlaştırmışlardır. Türkiye bu müstakil ofise, gerçekleştireceği projelerin finansmanı ve ofisin birçok kalemtedeki giderini finanse etme yükümlülüğünü alırken, Kazakistan tarafı ise sırlar hariç ofisin ihtiyaç duyduğu bilgileri sunmakla, ofis çalışmalarını engellememle yükümlü olmuştur. Yine 22.05.2003 tarihli uzun vadeli ticari ve ekonomik işbirliği anlaşması ile taraflar, teferruatlı bir işbirliği programı ve icra planı oluşturulmasını kararlaştırmışlardır. 13.12.2007 tarihinde imzalanan uzun vadeli ekonomik işbirliği programı çerçevesinde sözü edilen program ve icra planı hakkında görüşmeler gerçekleşmiştir. Ticari ilişkilerin güçlendirilmesinden iki ülke arasındaki seyahatlerin kolaylaştırılmasına kadar pek çok alanı kapsayan program çerçevesinde Avrasya Odalar ve Borsalar Birliği’nin kurulmasının desteklenmesi, DTÖ’nün kurallarının benimsenmesi, Kazakistan’ın DTÖ’ye üyeliğın desteklenmesi ve Türkiye tarafından bu konuda teknik destek sağlanması, Kazak petrol ve doğalgazının Aktau’dan Bakü Tiflis Ceyhan hattına eklenmesinde işbirliği yapılması kararlaştırılmıştır.

Ayrıca 02.09.1993 tarihinde imzalanan protokolle hükümetler arasında karma ekonomik işbirliği komisyonu kurulması kararlaştırılmış, ancak komisyon birinci dönem altı yıl sonra 10.09.1999 tarihinde yaparak birinci dönem toplantısı protokolünü imzalamıştır. Bu protokolde, 1992 yılından protokol tarihine kadar olan süreçte ticari ilişkilerin geldiği noktadan duyulan memnuniyet ifade edilmiş ancak daha da ilerletilmesi için pek çok alana ilişkin tedbirler görüşülmüştür. Komisyonun ikinci dönem toplantısı 07.06.2001 tarihinde toplanmış ve imzalanan protokolle, ticaret hacminin geliştirilmesi için ilave tedbirler alınması kararlaştırılmıştır. Yine bu

protokolle pek çok alana ilişkin tedbirler ele alınmıştır. Üçüncü dönem toplantısı 04.05.2004 tarihinde yapılmış, imzalanan protokolle uzun vadeli ekonomik işbirliği programı ve icra planının en kısa zamanda oluşturulmasına karar verilmiştir. Ayrıca ticari ilişkiler çerçevesinde serbest bölgeler kurulması, istatistik kurumları arasında işbirliği, TSE ve Kazakistan'ın standardizasyon kurumu arasında standardizasyon alanında işbirliği yapılması kararlaştırılmıştır. 25.08.2006 tarihinde imzalanan dördüncü dönem protokolü ile ekonomik işbirliği programının 2006 yılına kadar sonuçlandırılması ve imzalanması kararlaştırılmış, üçüncü dönemde alınan kararların büyük ölçüde hayata geçmesinden duyulan memnuniyet ve ticaret hacminden görülen gelişmeden duyulan memnuniyet dile getirilmiştir. Son olarak 06.05.2008'de imzalanan beşinci dönem protokolü ile 2007 yılında imzalanan ekonomik işbirliği program ve icra planının öngörülen sürelerde yerine getirilmesi için gerekli takibin yapılması kararlaştırılmıştır.

Türk Kazak Karma Ekonomik Komisyonunun 8.dönem toplantısı 2014 yılında yapılmıştır.¹⁹ Görüldüğü gibi karma ekonomik komisyon toplantıları süreç içinde ticari ilişkilerin geliştirilmesi için hem hedefleri ortaya koymuş, hem de belirlenen hedeflerin takibini yapmıştır. Yukarıda ele alınan protokollerde sıkça vurgulanan ikili ticaret hacmin artırılması noktasında Kazakistan ile yıllara göre gerçekleşen ticaret hacmine bakmakta fayda vardır.

Tablo 5: Türkiye'nin Kazakistan'la Yaptığı İhracat ve İthalatın Yıllara Göre Dağılımı (Milyon Dolar)

Toplam	İthalat	İhracat	Yıl
30	11	19	1992
112	44	68	1993
164	32	132	1994
238	87	151	1995
265	101	164	1996
376	165	211	1997
468	254	214	1998
393	296	97	1999
465	346	119	2000
210	90	120	2001
364	204	160	2002
501	267	234	2003
798	442	356	2004
1.019	559	460	2005
1.691	994	697	2006
2.364	1.284	1.080	2007
2.752	1.861	891	2008
1.592	959	633	2009
2.212	1.393	819	2010
2.943	1.995	948	2011
3.125	2.056	1.069	2012
2.799	1.760	1.039	2013

¹⁹(Çevrimiçi) <http://blog.ibp.gov.tr/?p=30631>, 15 Eylül 2014

Tablo 5²⁰ 'ye bakıldığında Kazakistan ile de artan bir ticaret hacmi görülmektedir. 90'lı yılların başında 30 milyon gibi küçük rakamlarla başlayan ticaret bugün 3 milyar dolar seviyesindedir. 2013 yılında nispi bir azalış gözlemlenmekle birlikte iki ülke arasındaki ticaretin belli bir ivme kazandığını söylemek yanlış olmayacaktır. Özellikle 2000'li yılların ortalarından itibaren gerçekleşen yüksek artış gözlenmektedir. Kara ve Yeşilot, bu artışı Türkiye'nin bakır ve bakır ürünlerindeki ithalatına bağlamaktadır. Buna karşın Türkiye ithalatına nispeten daha geniş ürün çeşitliliği ile ihracat yapmaktadır.²¹

Gerçekleşen ticaret hacmi bu şekildeyken, Türkiye'nin Kazakistan'ın genel dış ticaretindeki yeri de iki ülkenin ticari ilişkilerde geldiği noktanın anlaşma metinlerindeki hedeflere ulaşıp ulaşılmadığının anlaşılmasında önem taşımaktadır.

Tablo 6: 2006-2012 Yılları Arasında Kazakistan'ın İhracatında ve İthalatında İlk Beş Ülke

Sıra Yılı	2006	Pay %	2007	Pay %	2008	Pay %	2009	Pay %	2012	Pay %
Kazakistan İthalatı										
1	Rusya	20,68	Rusya	35,4	Rusya	36,33	Rusya	31,3	Rusya	38,4
2	İtalya	13,44	Çin	10,7	Çin	12,5	Çin	12,5	Çin	16,8
3	İsviçre	11,01	Almanya	8	Almanya	6,79	Ukrayna	7,5	Ukrayna	6,5
4	ÇHC	8,91	ABD	5	Ukrayna	5,59	Almanya	7,1	Almanya	5
5	Türkiye	1,46	Ukrayna	4,7	ABD	5,09	İtalya	6,7	ABD	4,7
Kazakistan İhracatı										
1	İtalya,	18	İtalya	16,3	İtalya	16,75	İtalya	15,50	Çin	17,8
2	İsviçre	17,6	İsviçre	15,6	ÇHC	10,78	Çin	13,6	İtalya	16,7
3	Rusya	9,8	ÇHC	12	Rusya	8,75	Rusya	8,2	Hollanda	8,1
4	ÇHC	9,4	Rusya	10	Fransa	7,57	Fransa	7,8	Rusya	7,3
5	Fransa	8,8	Fransa	8,4	Hollanda	6,52	İsviçre	6,1	Fransa	6,1

Tablo 6'e²² bakıldığında bir önceki tablonun artan eğilimine rağmen karşılıklı olarak iki ülkenin de diğerinin ticari hayatında hayati öneme sahip olacak noktalara erişmediğini göstermektedir. Bu durum anlaşma metinlerindeki uzun vadeye yayılan hedeflerle uyumlu görünse de nihai hedef olan ikili ticaretin artırılması ve çeşitlendirilmesi amacıyla biraz uzaklara düşmektedir. Yapısal yetersizlikler olarak

²⁰ Tablo 5, Türkiye Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı'nın "Ülkelere Göre Dış Ticaret" verilerinden yararlanarak oluşturulmuştur: (Çevrimiçi) <http://www.ekonomi.gov.tr/index.cfm?sayfa=7155BE01-D8D3-8566-45208351967592CF>

²¹ Abdulvahap Kara, Okan Yeşilot, **Avrasya'nın Yükselen Yıldızı Kazakistan**, İstanbul, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, 2011, s. 271.

²² Tablo 6, T.C. Astana Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği yıllık raporlarından faydalanılarak oluşturulmuştur: (Çevrimiçi) <http://www.musavirlikler.gov.tr/altdetay.cfm?AltAlanID=368&dil=TR&ulke=KAZ>, 7 Eylül 2014.

vurgulanan başlıkta zaten bu ülkelerin –Türkiye ve Türk Cumhuriyetlerinin hepsini- nitelikli mallara erişim de üçüncü ülkelere mecbur olduğunu öngörmektedir. Tabloda bu öngörüü haklı çıkarmaktadır. Ancak tüm bunlara rağmen ticaret hacmin zaman içindeki gelişimi ve ülkelerin ayrı ayrı gelişim eğilimleri gelecekte beklenenleri artırmaktadır.

Anlaşmalarda dile getirilen özel hususlara bakıldığında “Avrasya Odalar ve Borsalar Birliği”ne ilişkin zirve toplantıları gerçekleşse de, TOBB’un üye olduğu uluslararası birlikler içinde böyle bir birlik bulunmamaktadır.²³ Buna karşın TUİK’in beş Türk Cumhuriyetinde istatistik faaliyetlerinin güçlendirilmesi projeleri kapsamında 1994-2003 yılları arasında teknik yardım gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır.²⁴ Yine standardizasyon konusunda TSE’nin dört yut dışı temsilciliğinden üçünün Azerbaycan, Kazakistan ve Özbekistan’da bulunduğu anlaşılmaktadır.²⁵

Kırgızistan ile ticari ve ekonomik ilişkiler çerçevesinde “Gümrük, Ticaret, Ekonomik, Teknik İşbirliği ve Teknik Yardım” başlığı altında elde mevcut olan dokuz anlaşma bulunmaktadır. Bunlardan ilki 29.05.1991 tarihinde imzalanan ekonomik ve ticari işbirliği protokolüdür.²⁶ Bu protokole göre iki ülke arasındaki ticareti ve ekonomik işbirliğini artırmak üzere niyet ifade edilmiş, tarıma dayalı endüstri başta olmak üzere işbirliği yapılması hedeflenen sanayi alanları belirlenmiş ve Kırgızistan’ın piyasa ekonomisine geçişinde Türkiye ile hem devlet kademesinde hem de işadamları gibi sivil mercilerde etkileşimi öngörülmüş ayrıca Türkiye’nin teknik anlamda tecrübe ve uzmanlık yardımı yapması kararlaştırılmıştır. 23.12.1991 tarihinde imzalanan ekonomik ticari işbirliği anlaşmasıyla, taraflar ticaret ve ekonomi alanında işbirliğini ulusal ve uluslararası teamüllere uygun olmak esası ve karşılıklı yarar ilkesine göre geliştirmek için her türlü çabayı gösterme kararını

²³ TOBB’un üyesi olduğu Odalar/Kuruluşlar:(Çevrimiçi)
<http://www.tobb.org.tr/DEID/Sayfalar/Uyelik.php>, 15 Eylül 2014.

²⁴ TUİK Teknik Yardım Programları: (Çevrimiçi)
http://www.tuik.gov.tr/arastirmaveprojeler/uluslararasi/ui/ui_teknik.html, 15 Eylül 2014.

²⁵ TSE Yurtdışı Temsilcilikleri ve Ortaklıkları: (Çevrimiçi) <http://www.tse.org.tr/tse-hakkinda/tse-hizmetleri/yurtdisi-temsilcilikler-ve-ortaklarimiz>, 15 Eylül 2014.

²⁶(Çevrimiçi)
<http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/20941.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/20941.pdf>,25 Aralık 2012.

almışlardır. Aynı tarihte imzalanan ekonomik, ticari, sınai ve kültürel işbirliğine ilişkin mutabakat zaptı uyarınca, bir iş konseyinin kurulması, hammaddeler alanında işbirliği yapmayı, küçük ve orta ölçekli sanayinin kurulması ve gelişmesi için KOSGEB'den bir heyetin Kırgızistan'ı ziyaret etmesi, ayrıca Türkiye'nin Kırgızistan'a buğday ihraç etmesi için durum değerlendirmesi yapması kararlaştırılmıştır.

16.08.1995 tarihinde imzalanan anlaşmayla Türk-Kırgız Karma Ekonomik Komisyonu'nun kurulması kararlaştırılmıştır. Komisyon, ticari ve ekonomik işbirliğinin gözden geçirilmesi ve geliştirme imkanlarının araştırılması, ticari ve ekonomik ilişkilerin güçlenmesi ve çeşitlendirilmesi için iş çevrelerinin teşvik edilmesi ve sorunları tespit etmekle ve çözüm sunmakla görevlendirilmiştir. Komisyonun her yıl Türkiye ve Kırgızistan'da dönüşümlü olarak toplanması kararlaştırılmıştır. Komisyonun her yıl toplanması kararının aksine ikinci dönem toplantısı ve bu toplantıya ilişkin protokol, 13.04.2001 tarihinde imzalanmıştır. Bu toplantıda 2001 yılı itibariyle gerçekleşen karşılıklı dış ticaretin iki ülkenin ekonomi potansiyelinin altında olduğu ve bunun yükseltilmesi için gerekli önlemler gözden geçirilmiştir. 05.08.2006 tarihinde Bişkek'te imzalanan dördüncü dönem protokolünde, üçüncü dönem toplantısından bu yana ikili ticaret hacminde sağlanan gelişmeye ilişkin memnuniyet dile getirilmiş, yine de potansiyele uygun bir ticaret hacminin gerçekleştirilmesi için birtakım kararlar öngörülmüş ve kararlaştırılmıştır. Beşinci dönem toplantı protokolü ise 05.09.2008 tarihinde Ankara'da imzalanmış, dördüncü dönem toplantısında ortaya konulan kısa vadeli hedefin tutturulmasından duyulan memnuniyet ifade edilmiş, ayrıca ikili ticarete tarife dışı engellerin kaldırılması, Türk Kırgız iş konseyinin çalışmalarının etkinleştirilerek 2009 yılında toplantı yapılmasının sağlanması ve gümrük alanında kaçakların önüne geçilmesi için yetkili kurumların görüşmeler yapmalarının sağlanması kararlaştırılmıştır. Nisan 2012'de Ankara'da son gerçekleştirilen toplantı ile altıncı dönem protokolü imzalanmıştır. Bu protokole göre, artan ticaret hacminden duyulan memnuniyet dile getirilmiş, Türkiye ve Kırgızistan kamu kurumlarının katılımı ile "Kalkınma İşbirliği Programı"nın oluşturulması, Türk Konseyi çerçevesinde çalışmalar yapılması, Türkiye'deki ticaret ve sanayi odalarının işbirliğiyle, 2012'de çeşitli illerde

Kırgızistan’da yapılabilecek yatırımlara ilişkin bilgilendirme toplantıları düzenlemesi vs. gibi kararlar alınmıştır.

Bu noktada Türkiye İle Kırgızistan arasında yıllara göre gerçekleşen ticaret hacmine bakmak faydalı olacaktır.

Tablo 7: Türkiye'nin Kırgızistan'la Yaptığı İhracat ve İthalatın Yıllara Göre Dağılımı (Milyon Dolar)

Yıl	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
İhracat	1	3	4	6	6	8	7	3	2	17	24	41	75	90	132	181	191	140	129	180	258	388
İthalat	1	3	4	6	6	8	7	3	2	6	18	11	13	14	27	45	48	31	31	52	45	37
Toplam	2	6	8	12	12	16	14	6	4	23	42	52	88	104	159	226	239	171	160	232	303	425

Tablo 7’te²⁷ görüldüğü gibi 1992 yılından 2013 yılına kadar Türkiye ve Kırgızistan’ın toplam ticaret hacmi 2 milyon dolardan 400 milyon dolar seviyesine gelmiştir. Bu hiç de azımsanmayacak bir gelişme olmakla birlikte, anlaşma metinlerinde vurgulanan seviyeye, arzulanan seviyeye henüz gelinmediği de açıktır. Her ne kadar önemli bir gelişim trendi gözleniyorsa da, bu ülkelerin toplam ticaretleri içinde birbirleriyle yapmış oldukları ticaretin başka ülkeler ve ülke gruplarına nazaran hala nispeten az olduğu söylenebilir.

Azerbaycan ile ilgili tartışmalarda olduğu gibi Kırgızistan hatta diğer cumhuriyetlerle ilgili olarak bu ülkelerin birbirlerini tamamlayıcı ekonomik vasıflara sahip olmamaları söz konusudur. Nitekim Gürbüz Kırgızistan’ın bağımsızlığının ilk yıllarında Türkiye’den büyük beklentileri olduğunu, ancak Türkiye’nin de bu beklentilere cevap verebilecek ekonomik kaynaklardan yoksun olduğunu ifade etmektedir.²⁸ Bu anlamda Türk ve Kırgız ekonomilerin birbirlerini tamamlayıcı olmayan özelliklerinin, yine birbirlerinin gayreti ile tamamlayıcı hale geleceği açıktır.

²⁷ Tablo 7, Türkiye Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığının “Ülkelere Göre Dış Ticaret” verilerinden yararlanarak oluşturulmuştur: (Çevrimiçi) <http://www.ekonomi.gov.tr/index.cfm?sayfa=7155BE01-D8D3-8566-45208351967592CF>, 7 Eylül 2014.

²⁸ Y.Emre Gürbüz, a.g.e., s.207.

Nitekim yıllara göre elde edilen artış trendi, gelecek yıllar için ümit taşımaya bir vasat sağlamaktadır.

Tablo 7’de dikkat çeken bir diğer husus, genel olarak bütün yıllarda artış gözlenirken 2009 ve 2010 yıllarında meydana gelen düşüştür. Bişkek büyükelçiliği ticaret müşavirliğinin 2009 yılı faaliyet raporuna göre, 2009 yılındaki düşüşün sebebi dünya finans krizidir. Bişkek ticaret müşavirliğinin 2010 raporu ise düşüşü 2010 yılı Nisan ayında başlayan iç karışıklıklar olarak göstermektedir.²⁹ Ancak bu gelişmelere rağmen ilerleyen süreçte artış devam etmiştir.

Tablo 8³⁰, Kırgızistan’ın 2011 yılına kadar 5 yıllık periyot içinde gerçekleştirdiği ihracat ve ithalatta ilk beşe giren ülkeleri ve bunların paylarını göstermektedir.

Tablo 8: 2008-2012 Yılları Arasında Kırgızistan’ın İhracatında ve İthalatında İlk Beş Ülke

Sıra Yıl	2008	Pay %	2009	Pay %	2010	Pay %	2011	Pay %	2012	Pay %
Kırgızistan’ın İthalatı										
1	Rusya	36,7	Rusya	35,8	Rusya	33,8	Rusya	33	Rusya	33,2
2	Çin	18	Çin	20,5	Çin	21,9	Çin	21,9	Çin	22,5
3	Kazakistan	9,3	Kazakistan	11	Kazakistan	12,5	Kazakistan	9,8	Kazakistan	9,6
4	Almanya	8,1	Özbekistan	3,7	ABD	5,9	ABD	5,2	ABD	4,3
5	Özbekistan	3,7	ABD	3,3	Özbekistan	3,2	Japonya	3,7	Japonya	4
Kırgızistan’ın İhracatı										
1	İsviçre	26,8	İsviçre	30,9	İsviçre	19,1	İsviçre	44,3	İsviçre	28,8
2	Rusya	19,3	Rusya	12,9	BAE	14,9	Rusya	14,7	Kazakistan	21,3
3	Özbekistan	19,3	Fransa	12,8	Rusya	12,7	Kazakistan	14,7	Rusya	11,5
4	Kazakistan	14,1	Özbekistan	11,6	Kazakistan	9	BAE	8,3	Özbekistan	10
5	BAE	11,2	BAE	11,2	ABD	4,4	Özbekistan	6,5	Çin	3,2

Tablo 8’de görüldüğü gibi Kırgızistan’ın ihracatında İsviçre ve Rusya’nın belirgin bir payı vardır. İthalatında ise Rusya açık arayla kendini gösterirken onu Çin ve Kazakistan izlemektedir. Türkiye ise ne ihracatta ne ithalatta ilk beş arasında görünmemektedir.

Genel ekonomik göstergelerin dışında anlaşma metinlerinde yer alan hususlara bakılacak olursa; Türk Kırgız iş konseyinin 1991’de kurulduğu, faaliyetlerinin Kırgızistan’daki son dönem çalkantılarıyla azaldığı, buna rağmen yatırımcıları Kırgızistan’da yatırım yapmaya teşvik etmeye, bu çerçevede eğitim

²⁹T.C. Bişkek Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği 2009 ve 2010 raporları

³⁰ Tablo 8, T.C. Bişkek Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği raporlarından yararlanılarak oluşturulmuştur: (Çevrimiçi)<http://www.musavirlikler.gov.tr/altdetay.cfm?AltAlanID=368&dil=TR&ulke=KIR,7> Eylül 2014.

programları düzenlemeye gayret ettiği görülmektedir.³¹ Bunun dışında KOSGEB'in öngörülen etkileşimi çerçevesinde, KOSGEB'in 2006 ve 2009 yılı faaliyet raporlarında Kırgızistan heyetine tecrübe aktarımı çerçevesinde etkinlik yapıldığı ifade edilmektedir.³²

Kırgızistan'la imzalanan ticari ve ekonomik çerçevedeki anlaşmalarda vurgulanan personel, uzman değişimi, tecrübe aktarımı gibi hususlarda TİKA'nın faaliyetleri önem kazanmaktadır. TİKA, Kırgızistan'da anlaşma metinlerinde sık sık yer alan hususlarda önemli sayıda etkinlik gerçekleştirmiştir. Yıllık olarak düzenlenen faaliyet raporlarında bu etkinliklerle ilgili teferruatlı bilgi elde etmek mümkündür.³³

24.10.1997 tarihinde imzalanan mutabakat muhtırası ile gümrük ilişkilerinin düzenlenmesine ilişkin ilkeler belirlenmiştir. Buna göre Türk ve Kırgız tarafları, ulusal ve uluslararası mevzuata ters düşmemek, üçüncü ülkeler ile ilgili ilişkileri engellemek, her iki ülkenin kendi kamu yararlarına ters düşmemek kaydıyla, gümrük idareleri arasında doğrudan bağ kurulması için gerekli şartları oluşturmak konusunda anlaşmışlardır.

14.01.1998 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti Sermaye Piyasası Kurulu ve Kırgızistan Cumhuriyeti Devlet Bakanlığı Menkul Kıymetler Piyasası Ulusal Komisyonu arasında işbirliği anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre taraflar, aralarındaki ekonomik ilişkilerin güçlendirilmesi için sermaye piyasası düzenlemelerinde entegrasyon, etkileşim ve iletişim sağlamayı kararlaştırmışlardır. Bunun için ortak forumların düzenlenmesi ve özellikle Türk tarafının tecrübelerini Kırgız tarafına aktarması kararlaştırılmıştır. Bu çerçevede Türkiye Cumhuriyeti Sermaye Piyasası Kurulunun 2011 Şubatında Kırgız Cumhuriyeti Finansal Piyasaları Düzenleme ve Denetleme Kurumu ile ikili mutabakat imzaladığı görünmektedir.³⁴

³¹Türk Kırgız İş Konseyi: (Çevrimiçi)

http://www.deik.org.tr/Konsey/58/T%C3%BCrk_K%C4%B1rg%C4%B1z.html, 4 Mart 2013.

³² KOSGEB 2006 ve 2009 Faaliyet Raporu: (Çevrimiçi)

<http://www.kosgeb.gov.tr/Pages/UI/Baskanligimiz.aspx?ref=23> 4 Mart 2013.

³³ TİKA Faaliyet Raporları: (Çevrimiçi) <http://www.tika.gov.tr/yayinlar/faaliyet-raporlari/23>, 4 Mart 2013.

³⁴ SPK'nın imzaladığı ikili mutabakatlar: (Çevrimiçi)

<http://www.spk.gov.tr/indexpage.aspx?pageid=773&submenuheader=4>, 5 Mart 2013.

Özbekistan ile ticari ve ekonomik ilişkiler çerçevesinde “Gümrük, Ticaret, Ekonomik, Teknik İşbirliği ve Teknik Yardım” başlığı altında elde mevcut olan on anlaşma bulunmaktadır. Bunlardan ilki 19.12.1992 tarihinde imzalanan ekonomik ve ticari işbirliğine dair anlaşmadır. Bu anlaşmayla iki ülke arasında var olan bağları ticari ve ekonomik ilişkilerinde katkısıyla güçlendirmek için; resmi ve mesleki kuruluşlarla işadamlarının karşılıklı ziyaretlerinin desteklenmesi, ticarete uygun şartların oluşturulması ve piyasa ekonomisi düzenlemeleri için tecrübe aktarılması, ticarete konu olan malların çeşitlendirilmesi için iş çevrelerinin temasının desteklenmesi, iki ülke arasındaki ticaretin yetkili bankalar tarafından desteklenmesi, Türk-Özbek iş konseyinin kurulması gibi hususlarda anlaşma sağlanmıştır. Yine aynı tarihte imzalanan ekonomik, ticari, sınai ve kültürel işbirliğine ilişkin mutabakat zaptı uyarınca, ticari ve ekonomik çerçevede, tekstil ve hazır giyim üretiminde, madencilik alanında işbirliği yapılması kararlaştırılmıştır. Ayrıca küçük ve orta ölçekli sanayinin kurulması ve geliştirilmesi amacıyla binaen KOSGEB’den bir heyetin Özbekistan’ı ziyaret etmesi kararlaştırılmıştır.

13.04.1998 tarihinde imzalanan ticaret ve ekonomik işbirliği anlaşması, 1992 yılında imzalanan anlaşmayla benzer hususları içermekle beraber ticari değeri olmayan malların ve fuarlarda sergilenmek üzere giden malların belli vergilerden muaf tutulması konularında anlaşmışlardır.

Tablo 9: Türkiye'nin Özbekistan'la Yaptığı İhracatın ve İthalatın Yıllara Göre Dağılımı(Milyon Dolar)

Toplam	İthalat	İhracat	Yıl
75	21	54	1992
246	32	214	1993
144	79	65	1994
201	62	139	1995
288	58	230	1996
306	95	211	1997
252	96	156	1998
146	47	99	1999
169	86	83	2000
126	36	90	2001
169	75	94	2002
237	99	138	2003
324	179	145	2004
412	261	151	2005
592	416	176	2006
840	614	226	2007
918	581	337	2008
693	413	280	2009
1.144	861	283	2010
1.294	940	354	2011
1.263	813	450	2012
1.378	815	563	2013

Anlaşmaların hükümlerinde bakıldığında geniş yelpazede hedeflenen tedbirlerin ortak amacının iki ülke arasındaki ticareti var olan potansiyele uygun bir biçimde artırmak olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 9'e³⁵ dikkat edildiğinde Türkiye ve Özbekistan'ın dış ticaret hacminin yirmi yıllık süreçte genel olarak artış eğilimi göstermekle birlikte inişli çıkışlı bir seyir gösterdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca dış ticaretteki dengenin 2000li yılların başlarına kadar Türkiye'nin lehine iken sonrasında Özbekistan'ın lehine döndüğü anlaşılmaktadır. Yani Türkiye para değeri olarak Özbekistan'a sattığı mallardan daha fazlasını Özbekistan'dan satın almaktadır. İlgi çekici bir diğer husus, nüfusu dikkate alındığında daha büyük bir pazar olan Özbekistan'la gerçekleşen ticaret hacminin diğer Türk Cumhuriyetleri ile kıyaslandığında daha az olması -ki bir milyar dolar seviyesini daha yakın zamanda görmüştür- iki ülkenin potansiyeline göre ticaretin zayıf olduğunu göstermektedir. Türkiye'nin genelde Türk cumhuriyetleri ile özelden de Özbekistan'la yaptığı ticaretin hala potansiyeli yansıtmadığı ortadadır. Özbekistan'la gerçekleşen ticaret hacmi, beş Türk Cumhuriyetinin içinde dördüncü sıradadır.

Anlaşmalarda iki ülkenin meslek kuruluşları arasında etkileşim çerçevesinde; Türk Özbek İş Konseyi'nin 12 Nisan 1993'te kurulduğu ve ticari işbirliğini geliştirmek için faaliyetlerini sürdürdüğü ifade edilebilir. İlk başlarda nitelik bakımından zayıf üretim yapan küçük işletmeler yerine, İslam Kerimov'un talebi ve Türk-Özbek İş Konseyi'nin de teşvikiyle büyük Türk firmalarının Özbekistan'da yatırım yaptığı görülmektedir.³⁶Anlaşmalarda geçen bir diğer özel husus da KOSGEB'in Özbekistan'la öngörülen ilişkisidir. Yakın dönemlere bakıldığında, KOSGEB'in küçük işletme finansmanı, yatırım fırsatları, tecrübe

³⁵ Tablo 9, Türkiye Cumhuriyeti Dış Ticaret Müsteşarlığının "Ülkelere Göre Dış Ticaret" verilerinden yararlanarak oluşturulmuştur: (Çevrimiçi) <http://www.ekonomi.gov.tr/index.cfm?sayfa=7155BE01-D8D3-8566-45208351967592CF>, 7 Eylül 2014.

³⁶ 2012 DEİK Özbekistan Ülke Bülteni: (Çevrimiçi) http://www.deik.org.tr/Konseylcerik/4079/%C3%96zbekistan_%C3%9Clike_B%C3%BClteni.html, 15. Ocak 2013.

aktarımı gibi hususlarda Özbekistan'dan gelen heyetlere ve uzmanlara bilgilendirme ve tanıtım toplantıları yaptığı görülmektedir.³⁷

09.07.1995 tarihinde imzalanan anlaşmayla Türk-Özbek karma ekonomik komisyonu kurulması kararlaştırılmıştır. Buna göre komisyon, ticari ve ekonomik işbirliğine ilişkin konuları gözden geçirmekle, işbirliğinin imkanlarını araştırmakla, işbirliğini geliştirmek ve çeşitlendirmek için gerekli çevreleri teşvik etmekle görevlendirilmiştir. Komisyonun birinci dönem toplantısı 20.04.2001 tarihinde toplanmış, imzalanan protokolle ticari ve ekonomik ilişkilerin düzeyinin iki ülkenin potansiyelini yansıtmadığı ifade edilmiş, potansiyelin tanıtılması amacıyla iş çevrelerinin karşılıklı ziyaretinin ve ticari faaliyetlerinin teşviki, fuar organizasyonlarına katılımın teşviki, ortak şirketlerin kurulması için iş çevrelerinin teşvik edilmesi ve ekonomik alana ilişkin bilgi ve istatistik değişimi gibi konularda uzlaşmışlardır. Ayrıca Türk ve Özbek Sermayesi ile kurulan otobüs, orta ve küçük tonajlı kamyon fabrikasından duyulan memnuniyet ifade edilmiştir. Komisyonun ikinci dönem toplantısı 18.12.2003 tarihinde gerçekleştirilmiştir. İmzalanan protokolle, iki ülke arasında ticari ve ekonomik açıdan değerlendirilmesi gereken güçlü bir potansiyelin var olduğu vurgulanmış, protokol tarihi itibariyle ikili ticaret hacminde geline noktanın duyulan memnuniyet ifade edilmiştir. İlişkilerin daha da geliştirilmesi için, Türk tarafı 2004 yılında Özbekistan'da ticaret ve sanayi fuarı organize etmeyi planladığını açıklamış, her iki taraf ikili işbirliğinin öncelikli konusunun Özbekistan'da ortak sermayeli işletmelerin kurulması olduğunu dile getirmişlerdir. Bunun dışında Türk Eximbank'ın verdiği kredilerden duyulan memnuniyet ifade edilmiş, Eximbank kredilerinin devam etmesi, bankalar arasında işbirliği yapılması ve karma ekonomik komisyonun görüşeceği hususların belirlenmesi ve komisyonda alınan kararların hayata geçiriliş düzeyini takip etmesi için çalışma grubu kurulması kararlaştırılmıştır. Son olarak bir sonraki toplantının 2004 yılında yapılması karara bağlanmıştır. Bu son kararın aksine üçüncü dönem toplantısı 27.03.2008 tarihinde yani ikinci dönem toplantısında öngörülen tarihten dört yıl sonra gerçekleştirilmiştir. Bu toplantıda imzalanan protokolde, ikinci dönem

³⁷ KOSGEB 2006,2007,2009 ve 2010 Faaliyet raporları:
(Çevrimiçi)<http://www.kosgeb.gov.tr/Pages/UI/Baskanligimiz.aspx?ref=23>, 15 Mart 2013.

toplantısına benzer kararlar alınmış, farklı olarak Türk işadamlarının Özbekistan'daki özelleştirme sürecine etkin bir şekilde katılmalarının sağlanması kararlaştırılmıştır. Ayrıca Özbek tarafı, yabancı yatırımcılara tanıtım yapılabilmesi için UZINFOINVEST ajansına teknik donanım desteği yapılması, Özbekistan il merkezlerindeki polikliniklere hemodiyaliz cihazlarının tahsisi ve onkoloji dispanserlerindeki ışın tedavisi cihazlarının eksikliklerinin tamamlanması hususunda TİKA'nın proje geliştirmesi önerilmiştir. TİKA ise bu teklifi değerlendirerek Özbek tarafına bilgi vereceğini ifade etmiştir.

Tablo 10: 2007-2011 Yılları Arasında Özbekistan'ın İhracatında ve İthalatında İlk Beş Ülke

Sıra Yıl	2009	Pay %	2010	Pay %	2011	Pay %	2012	Pay %	2013	Pay %
Özbekistan'ın İthalatı										
1	Rusya	23.2	Rusya	22	Rusya	21.7	Rusya	20,3	Rusya	22,9
2	Çin	16.5	G. Kore	16.5	G. Kore	14.1	G.Kore	16,8	Çin	17,7
3	G. Kore	11.9	Çin	13.5	Çin	12.3	Çin	14,6	G.Kore	14,7
4	Ukrayna	8.8	Kazakistan	10.9	Kazakistan	10.4	Kazakistan	8,9	Kazakistan	7,6
5	Kazakistan	8.4	Almanya	4.9	Almanya	4.9	Ukrayna	5,4	Almanya	3,9
Özbekistan'ın İhracatı										
1	Rusya	19.2	Rusya	34.1	Rusya	29.3	Rusya	36,3	Rusya	25,7
2	İsviçre	13.5	Çin	6.8	Kazakistan	11.1	Kazakistan	11,7	Çin	18,3
3	Afganistan	5.9	Kazakistan	6.5	Çin	8.6	Çin	10,2	Kazakistan	14,4
4	Ukrayna	5.9	Türkiye	5.5	Türkiye	6.0	Afganistan	7,5	Türkiye	5,9
5	İran	4.6	Afganistan	5.1	Afganistan	5.3	Türkiye	5,9	Afganistan	4,4

Karma komisyon toplantılarında en önemli vurgu iki ülke arasında gerçekleşen ticaret hacminin potansiyele uygun seviyelere çıkarılmasına ilişkin temenniler ve tedbirlerdir. Bu tedbirlerin ve temennilerin gerçekleşme düzeyini anlamak için iki ülkenin karşılıklı dış ticaret rakamlarına bakılabilir. Tablo 10'e³⁸ bakıldığında Türkiye Özbekistan'a ihracat yapan ilk 5 ülke arasında görünmemektedir. Türkiye bu sıralamada yedincilik ve dokuzunculuk arasında değişen bir performans sergilemektedir. Türkiye, Özbekistan'dan ithalat yapan ülkeler listesinde üçüncülük ve dördüncülük arasında değişen bir konuma sahiptir. Durmuş ve Yılmaz, iki ülke arasında siyasi ve kültürel olarak ortaya çıkan mesafenin iki ülke arasındaki ticaret hacmini de etkilediğini ifade etmektedirler.³⁹ Daha önce de

³⁸ Tablo 10, T.C. Taşkent Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliğinin yıllık raporlarından elde edilen bilgilerle oluşturulmuştur: (Çevrimiçi)

<http://www.musavirlikler.gov.tr/altdetay.cfm?AltAlanID=368&dil=TR&ulke=UZ>, 7 Eylül 2014.

³⁹ Mustafa Durmuş, Harun Yılmaz, "Son Yirmi Yılda Türkiye'nin Orta Asya'ya Yönelik Dış Politikası ve Bölgedeki Faaliyetleri", **Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri: Türk Dilli**

ifade edildiği gibi Türk-Özbek dış ticaretinde hem denge son yıllarda Özbekistan lehine dönmüş hem de hacim önemli bir artış göstermiştir. Bunun sebebi Türkiye'nin Özbekistan'dan önemli miktarda bakır, pamuk ve çinko ithal etmesidir.⁴⁰

Yukarıda bahsi geçen Türk ve Özbek ortaklığıyla gerçekleştirilen otomotiv yatırımı, Koç Holding ve Özbek otomotiv girişimcileri derneğinin %50-%50 ortaklığı ve Türk Eximbank kredisi kullanılarak gerçekleşen bir proje olup, ortaklığın 2006 yılında Koç holdingin çekilmesi ile sona erdiği görülmektedir.⁴¹ Dış ticaret ve yatırım açısından ve kardeşler arasında arzu edilen ticari işbirliğinin belki de en üst perdesi sayılabilecek sektörlerden birinde gerçekleşen bu yatırım maalesef başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Zira Koç grubu Özbekistan devlet başkanı Kerimov'un vaat ettiği sözleri tutmadığını ifade ederken⁴², Özbek şirketi ise ortaklık sürecinde Koç grubunun yükümlülüklerini yerine getirmediğini ifade etmektedir.⁴³

Karma komisyonun ikinci dönem toplantısında Türk tarafınca dile getirilen Özbekistan'da fuar organizasyonu gerçekleştirilmesi hususunda, İpekyolu Türk İhraç Malları Fuar Treni organize edilmiştir. Bu kapsamda Türkiye'den yola çıkan tren, sırasıyla İran'ın Tebriz, Tahran ve Meşhed, Türkmenistan'ın Aşkabat, Tacikistan'ın Duşanbe ve Kazakistan'ın Almatı ve Astana kentlerine uğramış, Taşkent ve Bişkek programları bu ülkelerde yaşanan olaylar nedeniyle iptal edilmiştir.⁴⁴ Bu konuda Taşkent Büyükelçiliğine bağlı ticaret müşavirliğinin 2006 raporunda küçük çaplı fuar organizasyonların ihracatçılar için fayda getirmediğini, büyük firmalar tarafından **showroom**lar açılması gerektiği ifade edilmektedir.⁴⁵

Halklar-Türkiye ile ilişkiler, Ed. İsmail Aydıngün, Çiğdem Balım, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2012, s.526.

⁴⁰ DEİK Özbekistan Ülke Bülteni 2012, s.16, (Çevrimiçi)

http://www.deik.org.tr/Konseylcerik/4079/%C3%96zbekistan_%C3%9Cİke_B%C3%BCİteni.html, 15 Mart 2013.

⁴¹ T.C. Taşkent Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği 2007 Müşavirlik Raporu: (Çevrimiçi)

<http://www.musavirlikler.gov.tr/altdetay.cfm?AltAlanID=368&dil=TR&ulke=UZ>, 16 Mart 2013.

⁴² Sabah Gazetesi'nin "Özbekistan Yatırımı Koç'u pişman ettirdi" başlıklı haberi: (Çevrimiçi)

<http://arsiv.sabah.com.tr/2004/03/06/eko108.html>, 16 Mart 2013.

⁴³ Hürriyet Gazetesi'nin "Koç Holding SamKoçOto'daki hisselerini Uzavtoprom'a sattı" başlıklı haberi: (Çevrimiçi) <http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/haber.aspx?id=5268109&tarih=2006-10-16>, 16 Mart 2013.

⁴⁴ T.C. Dış Ticaret Müsteşarlığının meclis yazılı soru önergesine cevabı: (Çevrimiçi)

<http://www2.tbmm.gov.tr/d22/7/7-8589c.pdf>, 17 Mart 2013.

⁴⁵ T.C. Taşkent Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği 2006 Yılı Raporu, s.64, (Çevrimiçi)

<http://www.musavirlikler.gov.tr/altdetay.cfm?AltAlanID=368&dil=TR&ulke=UZ>, 16 Mart 2013.

2008 yılında gerçekleşen üçüncü dönem toplantısındaki önemli hususlardan biri Türk girişimcilerin Özbekistan'daki özelleştirme sürecine aktif şekilde katılmalarının sağlanması hususudur. Yavan, doğrudan yabancı yatırımlar hususunda Türkiye'de yaygın ilginin Türkiye'de yabancıların gerçekleştirdiği dış yatırımlara yönelik olduğunu ifade etmektedir.⁴⁶ Türk sermayesinin dış ülkedeki yatırımları bu anlamda gelişme göstermesine rağmen sınırlı görünmekte ve bu konuya ilişkin ilgi de sınırlı görünmektedir. Hele ki, dış yatırımlar içinde yurtdışından kazanılan özelleştirmelere ilişkin bilgiyi, Türkiye'nin yurtdışına yapmış olduğu yatırım bilgilerinin içinden ayıklamak yapılan araştırmalara göre de mümkün olmamıştır.

Karma komisyonun üçüncü dönem toplantısında Özbek tarafının TİKA'dan projelendirilmesini talep ettiği onkolojik cihazlarla hemodiyaliz cihazları ve UZINFOINVEST ajansına teknik donanım desteğine ilişkin olarak TİKA'nın 2008 ve sonrası raporlarında herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

22.12.1997 tarihinde imzalanan gümrük idarelerinin karşılıklı yardımlaşmasına ilişkin anlaşma gereğince, taraflar gümrük mevzuatına karşı işlenen suçların önüne geçmek, bu suçların tarafların ekonomik, mali ve ticari çıkarlarına zarar vermesini önlemek için işbirliği yapma konusunda anlaşmışlardır. 13.04.1998 tarihinde imzalanan gümrük personelinin eğitimi konusundaki protokolle personel eğitimi konusundaki kaynakların tespiti amacıyla tarafların birbirine bilgi vermesi, personel eğitimi kapsamında kurslar, seminerler düzenlenmesi konusunda karar alınmıştır.

Gümrük idarelerinin işbirliği anlamında 2008 yılı itibariyle Türkiye ve Türk Cumhuriyetlerinin de içinde bulunduğu on altı ülke ile gümrük idarelerin karşılıklı işbirliği yapmasını, sınır kapılarının modernizasyonunu, ülkeler arasında sınır kapılarının teknik ve idari uygulamalarda standardizasyonunu, sınır geçişlerinin kolaylaştırılmasını dolayısıyla tarihi İpek yolu güzergahında ticaretin yeniden canlandırılmasını öngören "İpek Yolu Girişimi" başlamıştır. Bu girişim temel olarak gümrük idareleri arasında eşgüdüm ve standart oluşturarak, gümrük ilişkilerinde kolaylığı ve güvenliği sağlamayı dolayısıyla da ticaret için İpek Yolu'nu yeniden

⁴⁶ Nuri YAVAN, "Türkiye'nin Yurt Dışındaki Doğrudan Yatırımları: Tarihsel ve Mekânsal Perspektif", **Bilig**, No: 63, Güz2012, s.237.

gözde bir güzergah haline getirmeyi amaçlamaktadır. Bu girişim kapsamında kurgulanan “Kervansaray” projesi de 2013 yılı itibariyle devam etmektedir.⁴⁷

24.06.2002 tarihinde TİKA ile Özbekistan Dış Ekonomik İlişkiler Bakanlığı arasında imzalanan işbirliği protokolü gereğince, taraflar ulaşım ve telekomünikasyon altyapıları, özelleştirme, tarım ve sulama, sanayi işletmelerinin rehabilitasyonu, tarıma dayalı küçük orta boy işletmelerin geliştirilmesi, turizm, sağlık, çevre koruma, bilim, kültür ve ticaret alanlarında işbirliği yapılmasını, gerçekleştirilecek bu projelerde TİKA'nın Özbekistan temsilciliğinin yetkili sayılması kararlaştırılmıştır.

Türkmenistan ile “Gümrük, Ticaret, Ekonomik, Teknik İşbirliği ve Teknik Yardım” başlığında ele alınacak ilk anlaşma 07.11.1990 yılında imzalanan ekonomik, ticari, bilimsel ve kültürel işbirliği protokolüdür. Türkmenistan bu protokole henüz Sovyet Cumhuriyeti sıfatını taşıyarak imza atmıştır. Anlaşma hem ekonomik hem de eğitim ve kültürle ilgili hükümler içermektedir. Bu protokol ile ticari ve ekonomik anlamda taraflar, işbirliği yapacakları sahaları belirlemiş, her iki ülkede yapılacak tek taraflı ve ortak yatırımların projelendirilmesi ve mevcut yatırımların rekonstrüksiyonu için işbirliği yapılması, ikili ticaretin geliştirilmesi ve ticarete konu malların çeşitlendirilmesi, ticaret ve ekonomiye ilişkin bilgi alışverişinde bulunulması, fuar gibi organizasyonlar vasıtasıyla ticaretin gelişimine katkı sağlanması kararlaştırılmıştır.

03.12.1991 tarihinde ekonomik ve ticari işbirliğine dair anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşma ile karşılıklı yarar ilkesine göre ikili ticaretin geliştirilmesi ve çeşitlendirilmesi, iki ülke arasında bilgi alışverişinin sağlanması, iş çevrelerinin belirli etkinliklerle temasa geçmeleri için teşvik edilmesi, pamuk başta olmak üzere tarımsal üretim ve buna dayalı endüstrinin gelişimi için işbirliği yapılması, yetkili bankaların işbirliği için teşvik edilmesi, Türk-Türkmen iş konseyi kurulması gibi kararlar alınmıştır. Yine aynı tarihte imzalanan ekonomik, ticari, sınai ve kültürel işbirliğine ilişkin mutabakat zaptı çerçevesinde, ticari ve ekonomik bağlamda, ticari malların tanıtımı için karşılıklı heyet ziyaretleri, Türkmenistan'da

⁴⁷İpek Yolu Girişimi: (Çevrimiçi) <http://www.gumrukticaret.gov.tr/altsayfa/icerik/112/349/ipek-yolu-girisimi.html> 19 Mart 2013.

inşaat sektörünün geliştirilmesi ve inşaat malzemesi üretiminde işbirliği, Türkiye'nin piyasa ekonomisine geçişte bankacılık alanında teknik yardım yapması ve kredi yardımı yapması, Türkiye'nin doğalgaz ithalatı yapması gibi kararlar alınmıştır.

Tablo 11: Türkiye'nin Türkmenistan'la Yaptığı İhracatın ve İthalatın Yıllara Göre Dağılımı(Milyon Dolar)

Yıl	İhracat	İthalat	Toplam
1992	7	21	28
1993	84	77	161
1994	84	66	150
1995	56	112	168
1996	66	100	166
1997	118	74	192
1998	96	42	138
1999	107	67	174
2000	120	98	218
2001	105	72	177
2002	110	106	216
2003	170	124	294
2004	215	176	391
2005	181	161	342
2006	281	190	471
2007	340	397	737
2008	663	389	1.052
2009	946	328	1.274
2010	1.140	386	1.526
2011	1.493	393	1.886
2012	1.481	304	1.785
2013	1.957	654	2.611

Tablo 11'e⁴⁸ bakıldığında Türkiye ve Türkmenistan'ın ticaret hacmin yirmi yıllık süreç içinde düzenli olarak gelişme gösterdiği görülmektedir. Ticaret hacmindeki dengenin özellikle son yıllarda bariz bir şekilde Türkiye'nin lehine doğru olduğu da görülmektedir. TÜİK verilerine göre Türkiye'nin ihracatındaki en önemli ve diğer kalemlere oranla oldukça büyük olan pay imalat sektörüne aittir.⁴⁹ Enerji konusunda ayrıca değinilecek olmasına rağmen, ifade etmek gerekir ki, Türkmenistan'ın önemli bir doğal gaz ihracatçısı ülke olması, Türkiye ile ticarete yansımaya bir durumdur. Bu yüzden Türkiye, doğalgaz ithalatında potansiyel bir tedarikçisinden mahrum olmaktadır.

17.08.1995 tarihinde imzalanan ticari ve ekonomik işbirliği konularında Türk-Türkmen karma ekonomik komisyonu kurulmasına ilişkin anlaşma gereğince kurulan komisyon, Türkiye ile Türkmenistan arasındaki ticari ve ekonomik işbirliği konularını gözden geçirmek, ticaretin gelişmesinin imkanlarını araştırmak, bunun

⁴⁸Tablo 11, Türkiye Cumhuriyeti Dış Ticaret Müsteşarlığının "Ülkelere Göre Dış Ticaret" verilerinden yararlanarak oluşturulmuştur: (Çevrimiçi) <http://www.ekonomi.gov.tr/index.cfm?sayfa=7155BE01-D8D3-8566-45208351967592CF>, 7 Eylül 2013.

⁴⁹(Çevrimiçi)

http://rapor.tuik.gov.tr/reports/rwservlet?disticaretb2=&report=IHT0142.RDF&p_kod=2&p_isc31=-&p_ulke1=80&p_bolum=1&p_revize=1&p_yil1=2011&p_yil2=2010&p_yil3=2009&p_yil4=2008&p_yil5=2007&p_kod1=1&p_kod2=4&p_dil=1&desformat=html&ENVID=disticaretEnv, 28 Mart 2013.

için kurumları ve iş çevrelerini teşvik etmek, sorunların tespitini yapmak ve çözüm önerileri getirmekle görevlendirilmiştir.

06.12.2007 tarihinde imzalanan ekonomik işbirliğine dair hükümetler arası Türk-Türkmen Karma Komisyonu hakkında anlaşma⁵⁰ ile yukarıda bahsedilen karma ekonomik komisyon anlaşması yürürlükten kaldırılmıştır. Bu yeni anlaşma ile taraflar arasındaki ekonomik işbirliğinin gelişmesine yardım etmek, işbirliğinin tüm yönleri ile gelişmesi için gerekli tedbirleri almak, alınan kararların uygulanmasını takip ve temin etmek, ekonomik işbirliği sürecinde devletler, hükümetler ve kurumlar arası anlaşmaların hazırlanması için tarafların yetkili kurumları arasında eşgüdümü sağlamak, işbirliğine yönelik programları hazırlamak ve uygulamakla görevlendirilen komisyon eşbaşkanlar nezdinde toplanması öngörülmüş ve yılda en az bir kere toplanması kararlaştırılmıştır.

24.03.2008 tarihinde imzalanan ticari ve ekonomik işbirliğine dair anlaşma⁵¹ ile taraflar aralarındaki ekonomik işbirliğinin seviyesini potansiyellerine uygun bir şekilde artırmak, halklarına refah sunmak ve dünya ekonomik sistemine entegrasyon sürecinde birbirlerini desteklemek amacıyla daha önce değinilen ekonomik işbirliği anlaşmalarındaki benzer kararları yinelemişlerdir. Bu anlaşma ile ortaya konulan kararların ve hedeflerin Türk-Türkmen Komisyonu tarafından takip edilmesi kararlaştırılmıştır.

Buraya kadar ele alınan anlaşmaların ve karma komisyon toplantılarının ortak temasının iki ülke arasında ticaretin canlandırılması ve bunun için alınan tedbirler olduğu görülmektedir. Tablo 12⁵², Türkiye'nin, Türkmenistan'ın hem ihracatta hem de ithalatta önemli bir partneri olduğunu göstermektedir. İleride de değinileceği gibi doğal gaz alımında yaşanan sıkıntılara rağmen, verilerin ait olduğu yıllarda Türkmenistan'ın ithalatında Türkiye üst sıralarda yer almış hatta 2011 yılında zirveye oturmuştur. Rakamlar nispeten düşük olarak nitelendirilebilirse bile bunun sembolik bir değere sahip olduğu da açıktır. Bunların dışında Türkmenistan'ın ihracatında Ukrayna veya Çin gibi ülkeleri doğal gaz ticareti sebebiyle yüzde ellileri

⁵⁰ (Çevrimiçi) <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2012/02/20120228-21-1.pdf>, 12 Mart 2013.

⁵¹ (Çevrimiçi) <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2012/02/20120228-20-1.pdf>, 13 Mart 2013.

⁵² Tablo 12, CIA'in ülkelere ilişkin yıllık raporları olan Factbook'larından alınan verilerle oluşturulmuştur: (Çevrimiçi) <https://www.cia.gov/library/publications/download/>, 27 Mart 2013.

aşan paylar aldığı görülmektedir. Ayrıca Tablo 12 oluşturulurken CIA verilerinden yararlanılmıştır. Bunu sebebi Türkmenistan devlet organlarınca istatistiki bilgilerin gerekli titizlik ve periyotlarla yayınlanmamasıdır. Bu tespit uluslararası kuruluşlarca da paylaşılmaktadır.⁵³

Tablo 12: 2007-2011 Yılları Arasında Türkmenistan'ın İhracatında ve İthalatında İlk Beş Ülke

Sıra Yıl	2008	Pay %	2009	Pay %	2010	Pay %	2011	Pay %	2012	Pay %
Türkmenistan'ın İthalatı										
1	Çin	16,9	Çin	18	Rusya	21,6	Türkiye	21	Çin	19,5
2	Rusya	15,9	Türkiye	16,4	Türkiye	20	Rusya	14	Türkiye	17
3	Türkiye	14	Rusya	16,4	Çin	9,2	Çin	11,1	Rusya	12,6
4	BAE	10,3	Almanya	5,9	BAE	7,7	BAE	7,9	BAE	6,8
5	Ukrayna	7,9	BAE	5,8	Almanya	5,7	Almanya	5,8	Ukrayna	6
Türkmenistan'ın İhracatı										
1	Ukrayna	51,7	Ukrayna	22,3	Çin	28,6	Çin	59,2	Çin	69,6
2	Polonya	10	Türkiye	10,2	Türkiye	10,6	Türkiye	5	İtalya	4,7
3	Macaristan	8,1	Macaristan	6,7	BAE	7,2	İtalya	4,7	?	
4	?		BAE	6,2	Afganistan	6,5	BAE	4,3	?	
5	?		Polonya	6,1	İran	6	?		?	

Anlaşma maddelerinde sıkça vurgulanan bir husus, iş çevrelerinin temasının sağlanmasıdır. Bunun gereği olarak Türk-Türkmen İş Konseyi 1991'de kurulmuş ve iki ülkenin girişimcilerinin özellikle Türk girişimcilerin Türkmenistan'daki ticaretlerinin ve yatırımlarının sağlıklı işlemesi için heyet ziyaretleri, bilgilendirme toplantıları, tanıtım faaliyetleri ve Türkmen tarafına tecrübe aktarımı gibi etkinliklerde bulunmaktadır.⁵⁴

Karma ekonomik komisyon toplantılarının değerlendirilmesine bakılacak olursa, 2007 yılında imzalanan Türk-Türkmen komisyonunun kurulmasına dair anlaşmayla, 1995 yılında oluşturulan karma ekonomik komisyonun yürürlükten kaldırılması, adı geçen anlaşma metinlerinde de sabittir. Zaten iki farklı komisyon kurulması arasında geçen yaklaşık on üç yıllık süreçte kurulan ilk komisyonun toplantısının yapıldığına dair bir bilgi yoktur. 2007'de kurulan ikinci komisyonun ardından neredeyse yılda bir toplantı yapılmış son toplantı olan beşinci dönem toplantısının 2012 Kasım ayında yapılmasının planlandığı anlaşılmaktadır.⁵⁵ Ancak

⁵³ T.C. Aşkabat Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği 2006 Yılı Raporu, s. 11, (Çevrimiçi) <http://www.musavirlikler.gov.tr/altdetay.cfm?AltAlanID=368&dil=TR&ulke=TUR>, 27 Mart 2013.

⁵⁴ Türk-Türkmen İş Konseyi: (Çevrimiçi) http://www.deik.org.tr/Konsey/64/Konsey_Hakk%C4%B1nda.html, 28 Mart 2013.

⁵⁵ (Çevrimiçi) <http://w2.aib.gov.tr/sirkuler/srktum2012383.pdf>, 28 Mart 2013.

beşinci dönem toplantısının gerçekleştiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Son altı yıl içinde yapılan komisyon toplantılarının sıklığı ile son yıllarda iki ülke arasındaki ticaret hacminin yükselmesi arasında bağıntı kurmak yanlış olmayacaktır.

Gümrük idarelerinin yardımlaşması bağlamında 28.12.1997 tarihinde imzalanan gümrük idarelerinin karşılıklı yardımlaşmasına ilişkin anlaşma kapsamında, gümrük kanunlarına karşı işlenen suçların tarafların ekonomik, mali ve ticari çıkarlarına zarar vermesini önlemek amacıyla gümrük idarelerinin bu anlaşmayla yöntemi detaylandırılmış bir şekilde yardımlaşması ve işbirliği yapması kararlaştırılmıştır.

Tablo 13: Türkiye'nin Türk Eximbank Kredisi Kullandığı Ülkeler

Sıra	Ülkeler	Taahhüt Edilen Kredi Limiti	1988-2013 Yılları
			Arasında Kullandırılan Kredi
Milyon Dolar			
1	Rusya Federasyonu	1150	835
2	Özbekistan	397,2	369,1
3	Azerbaycan	250	91,7
4	Kazakistan	240	213,1
5	Türkmenistan	163,3	133
6	Pakistan	100	58,3
7	Cezayir	100	99,5
8	Libya	100	128,7
9	Sudan	79,6	46,9
10	Kırgızistan	75	48,1

Ekonomik ilişkilerin bir boyutunu da kredi ve yardımlar hususu oluşturmaktadır. Bu çerçevede 28.04.1992'de Kırgızistan ve Özbekistan ile, 30.04.1992'de Kazakistan ile 02.05.1992'de Türkmenistan ile ve 02.11.1992'de Azerbaycan'la mutabakat muhtıraları imzalanmıştır. Bu anlaşmalar gereğince Türkiye, Türk girişimcilerin söz konusu ülkelere veya üçüncü ülkelere ortaklarıyla yine belirtilen ülkelere yapacakları yatırımları kredilendireceğini bildirmiştir. Aşağıdaki Tablo 13'te⁵⁶ 1988 yılından bu güne kullandırılan Türk Eximbank kredilerinin bazı ülkelere ilişkin verileri yer almaktadır.

⁵⁶ Tablo 13, Türk Eximbank 2013 yılı Faaliyet Raporu'ndaki verilerden faydalanılarak oluşturulmuştur: (Çevrimiçi)

Özbekistan'la 10.07.1995 imzalanan mutabakat muhtırası ile, önceden imzalan anlaşmaların başarılı sonuç vermesine binaen, Eximbank tarafından ilave kredi tahsis edilmesi kararlaştırılmıştır. Özbekistan bu sayede kredi sağlanan ülkeler arasında en büyük rakamı kullanan ikinci ülke olmuştur.

Azerbaycan'ın krediyi geri ödemedeki gecikmeleri karma ekonomik komisyon toplantı protokollerinde de gündeme gelmiş, ödeme gecikmeleri iki tarafın iyi niyetleri ile birlikte ele alınmıştır. Ayrıca Kırgızistan'ın süreç içinde bu borcu ödeyememesi neticesinde ve taraflar arasındaki iyi niyete bağlı olarak 01.12.2011 tarihinde borç silme anlaşması imzalanarak Kırgızistan'ın Türk Eximbank'a olan borcu silinmiştir.⁵⁷

Bugün bu rakamlar mütevazı rakamlar olarak görünse de ekonomik gücün nispeten daha zayıf olduğu yıllarda ekonomik ilişkileri geliştirme yönünde önemli bir sembol olduklarını düşünmek yanlış olmayacaktır.

Tablo 14: Türkiye, Türk Cumhuriyetleri ve Almanya'nın 2010 Yılına Kadar Yapmış Oldukları Dış Yatırım ve Bu Ülkelerde Gerçekleşen Yabancı Yatırımın Stok Miktarı (Milyon Dolar)

Ülke	Giren	Çıkan
Azerbaycan	9113	6323
Almanya	713706	1441611
Kazakistan	93624	19924
Kırgızistan	1274	2
Türkiye	140305	24034
Türkmenistan	16627	0
Özbekistan	6761	0

Türkiye ve Türk Cumhuriyetlerinin ekonomik ilişkileri açısından belki de önemli konulardan biri yabancı yatırımlar konusudur Bu kapsamda Azerbaycan ile 09.02.1994, Kırgızistan⁵⁸ ve Özbekistan ile 28.04.1992, Kazakistan ile 01.05.1992 ve Türkmenistan ile 02.05.1992 tarihlerinde yatırımların karşılıklı teşviki ve korunması konusunda bir dizi anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşmalara göre Türkiye

http://www.eximbank.gov.tr/dosyalar/kurumsal/FaaliyetRaporlari/Eximbank_FaaliyetRaporu_2013.pdf, 7 Eylül 2013.

⁵⁷(Çevrimiçi) <http://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem24/yil01/ss249.pdf>, 5 Mart 2013.

⁵⁸(Çevrimiçi)

<http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/22200.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/22200.pdf>, 6 Aralık 2014.

taraf ülkelerle gerçek veya tüzel kişilerinin diğer taraf ülkelerde yapacağı yatırımı teşvik etmek, korumak, teşviklerin başka ülkelere uygulanan imkanlardan daha az olmaması gibi hususlarla, bu yatırımların gerçekleşmesine ilişkin yasal çerçevenin oluşturulması konusunda anlaşmışlardır.

Tablo 14⁵⁹, 2011 yılına kadar, hem Türkiye’de, Türk Cumhuriyetlerinde gerçekleşen birikmiş yabancı yatırım rakamlarını, hem de söz konusu ülkelere dış ülkelere doğru yapılan yabancı yatırımları göstermektedir. Burada mukayese etmeyi mümkün kılmak için Almanya verileri de eklenmiştir. Tabloda görüldüğü gibi Almanya’nın dışarıda yaptığı yatırım ve Almanya’da yabancıların yapmış olduğu yatırımlar, trilyon dolar seviyesindedir. Buna karşın Türkiye ve Türk Cumhuriyetlerinin genelinde en çok yabancı yatırım alan ülke Türkiye’dir. En çok yurtdışına doğrudan yabancı yatırım yapan ülke de Türkiye’dir. Gerçek şu ki, yukarıdaki rakamlar, Türkiye Türk Cumhuriyetlerinin arasında bu ülkelerin potansiyeline uygun bir “kardeş” yatırımı görülmemektedir. Tabii ki bunların makul sebepleri de vardır. Ama daha önce çok defa vurgulandığı gibi, bu makul sebepler de potansiyellerin bu denli kullanılmamasını açıklayabilecek düzeyde değildir.

Gerçekçi olmak gerekirse, Türkiye’nin bile yabancı yatırımı kendi ülkesine beklediği bir durumda, söz konusu ülkeler arasında yabancı yatırım ilişkisinin anlamlı boyutlarda olması beklenemez. Bugün Türkiye kümülatif 265 milyon dolarlık yatırımla Kırgızistan’a gelen yabancı yatırımda yedinci ülke olmuştur.⁶⁰ Bu rakama dikkat edildiğinde, Türkiye’nin Kırgızistan’a yaptığı yatırımın, toplam dış yatırımlarının % 1’i kadar olduğu görülür.

Türkiye’nin Özbekistan’daki yatırım yapan ülkeler arasında önemli bir noktada olduğu bilinmekle beraber yapılan yatırıma ilişkin net bir rakam bulunmamaktadır.⁶¹ Bu arada Özbekistan’ın ve Türkmenistan’ın yurtdışında yatırımının bulunmadığı anlaşılmaktadır.

⁵⁹ Tablo 14, Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı verilerinden yararlanılarak oluşturulmuştur: (Çevrimiçi) <http://unctadstat.unctad.org/ReportFolders/reportFolders.aspx>, 6 Mart 2013.

⁶⁰ Bişkek Ticaret Müşavirliği 2011 raporu, s.35, (Çevrimiçi) <http://www.musavirlikler.gov.tr/altdetay.cfm?AltAlanID=368&dil=TR&ulke=KIR>, 6 Mart 2013.

⁶¹ T.C. Taşkent Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği 2011 Müşavirlik Raporu, s.34: (Çevrimiçi) <http://www.musavirlikler.gov.tr/altdetay.cfm?AltAlanID=368&dil=TR&ulke=UZ>, 16 Mart 2013.

Tablo 14'deki veriler dikkate alındığında Türkiye ve Türkmenistan'ın yabancı yatırım konusundaki ilişkisinin önemli boyutlarda olmadığı görülecektir. Türkmenistan'ın hatta Türkiye'nin de doğrudan yabancı yatırımlarla ilgisi ülkelerine gelecek yatırımlarla ilişkilidir. Bunun dışında tablodaki rakamlar açısından mütevazı olan Türkiye dışı doğru doğrudan yabancı yatırımlarının içinde Türkmenistan yatırımlarının payına ilişkin net bir bilgi yoktur.

Genel olarak bakıldığında yabancı yatırım trafiğinin daha gelişmiş bir ekonomi olması sebebi ile Türkiye'den Türk Cumhuriyetlerine doğru olması beklenebilir. Nitekim Yavan, Türkiye'den yurt dışına giden doğrudan yatırımların en çok olduğu ikinci bölgenin Orta Asya ve Kafkaslar olmasında en önemli etkenler olarak; Türk devletinin bu bölgeye yapılan yatırımları desteklemesini, tarihsel, kültürel ve coğrafi anlamdaki yakınlığı, doğal kaynakların zenginliği ve üretim maliyetlerinin düşüklüğünü, geçiş sürecinde olması nedeniyle yatırımcılara fırsatlar sunmasını ve rüşvet, yoğun bürokrasi gibi nedenlerle iş ortamının Türkiye ile benzerliğini göstermektedir.⁶²

Farklı bir açıdan bakıldığında Kayam ve Hisarcıklılar, Türkiye'den çıkan doğrudan yatırımların hedef ülkelere nispeten kalitesi düşük ürünlerle girdiğini, dolayısıyla hedef ülkelerde meydana gelecek alım gücü artışlarının Türk yatırımlarını olumsuz yönde etkileyeceğini ifade etmektedirler.⁶³ Bu da göstermektedir ki, Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri arasında daha anlamlı bir dış yatırım için ülkelerin yüksek teknolojiye dayalı nitelikli üretim gerçekleştirmelerini beklemek daha gerçekçi bir yaklaşım olacaktır. Zaten bu bölümün adının da iyi niyet bildiren anlaşmalara rağmen hatta kaydedilen önemli mesafelere rağmen bu ülkelerin karşılıklı olarak ekonomi ve üretimdeki yapısal yetersizlikleridir. Hal böyle olunca çeşitlendirilememiş üretim ve ticaretle, burada pek çok alanda ele alınan rakamların fazlaca büyümesi beklenemez. Bu yüzden belki de bilimsel ve teknolojik bir atılımın gerçekleşmesi için bu ülkelerin işbirliği daha anlamlı olacaktır.

⁶² Nuri Yavan, a.g.e., s.260.

⁶³ Saime Kayam, Mehtap Hisarcıklılar, "Türkiye'den Çıkan Doğrudan Yatırımları Belirleyen Etmenler", **İktisat İşletme ve Finans**, C. XXIV, No: 280, 2009, s.61.

Ekonomik ilişkilerin bir diğer yönü olan tarım ve hayvancılık alanında Azerbaycan'la ilk olarak, 09.02.1994 tarihinde, Ankara'da, tarım alanında bilimsel, teknik ve ekonomik işbirliği kapsamında bir protokol imzalanmıştır. Bu protokol gereğince, iki ülke birbirlerine bilgi, uzman ve materyal mübadelesi, ortak yatırım, tarımsal eğitim gibi konularda yardımlaşmayı taahhüt etmiştir. Ayrıca protokolün ikinci maddesi gereğince ve az önceki sözü geçen hususların gerçekleştirilmesini düzene koymak amacıyla iki ülke arasında bir Tarım Yürütme Komitesi oluşturulmuştur. İkinci olarak, 30.06.2005 tarihinde Bakü'de veterinerlik alanında işbirliği çerçevesinde bir anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşma çerçevesinde, iki ülke arasındaki canlı hayvan ve ürünlerinin geçişini ve ticaretini kolaylaştırmak ve bu geçişlerin halk sağlığı açısından veterinerlik kontrol mekanizmalarının eşgüdümlü olarak çalışmasını ve bu alana ilişkin her türlü bilginin paylaşımı konusu karara bağlanmıştır.

Yukarıda ele alınan anlaşma ve protokoller hususunda yapılanlara göz atılacak olunursa; örneğin 1994 yılında imzalanan protokol gereğince, Tarım bakanlığı bünyesindeki strateji geliştirme daire başkanlığınca Azerbaycan'a tarım master planlarının yapılması hususunda önemli bir teknik yardım yapıldığı görülmektedir. Söz konusu daire başkanlığının bu tür bir yardımı sadece Azerbaycan için yaptığı da anlaşılmaktadır.⁶⁴

Tarım ve hayvancılık alanında Kazakistan ile 11.07.1995 tarihinde tarım bakanlıkları arasında teknik bilimsel ve ekonomik işbirliği anlaşması imzalanmış, anlaşma temelde tarım, gıda endüstrisi, balıkçılık ve köy işleri alanlarında teknik işbirliği ve bilgi, deneyim ve uzman değişimi gibi konuları kapsamıştır.

06.07.1993 tarihinde Kırgızistan ve Türkiye'nin tarım bakanlıkları arasında imzalanan teknik, bilimsel ve ekonomik işbirliği protokolüne göre, taraflar tarım alanında bilimsel ve teknik bilgi, araştırma sonuçları, bitkisel ve hayvansal genetik ve biyolojik materyal ve uzman mübadelesi yapmayı, tarım alanında ortak eğitim, seminer, konferans ve toplantılar düzenlenmesi, ilgili kuruluşlar arasında ortak

⁶⁴(Çevrimiçi) <http://sgb.tarim.gov.tr/>,11 Aralık 2011.

çalışmaların gerçekleştirilmesi, özel sektör temsilcilerinin yatırımlarının teşvik edilmesi ve tarım yürütme komitesi kurulması konularında anlaşmışlardır.

Tarım ve Hayvancılık alanında, Türkiye Cumhuriyeti Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı ile Özbekistan Cumhuriyeti Kışlak Hocalığı Bakanlığı arasında 08.07.1995 tarihinde imzalan tarım alanında bilimsel, teknik ve ekonomik işbirliği protokolüne göre taraflar, tarımsal ürünlerin yetiştirilmesi ve pazarlanması, hayvancılıktaki besleme, sağlık, üretme ve pazarlama gibi konularda bilgi, belge ve uzman değişimi yapılması, tarımsal modernizasyon konusunda işbirliği yapılması konularında anlaşmışlar ve bunların takibi için tarım yürütme komitesi kurulmasını kararlaştırmışlardır. 13.05.2002 tarihinde TİKA ile Özbekistan Tarım ve Su Bakanlığı arasında imzalanan tarım alanında işbirliği protokolüne göre, tarım ve hayvancılık konusunda, yetiştirme, pazarlama, sağlık, araştırma ve geliştirme, uzman değişimi ve eğitimi hususlarında işbirliği yapılması kararlaştırılmıştır.

Türkmenistan ile 07.10.1993 tarihinde teknik, bilimsel ve ekonomik işbirliği protokolü imzalanmıştır. Tarım bakanlarının hükümetleri adına imzaladığı bu protokole göre, taraflar tarım ve hayvancılık alanında bilimsel ve teknik bilgi, materyal ve uzman değişimi, ortak bilimsel etkinlikler düzenlenmesi, konuyla ilgili kuruluşların işbirliği yapması gibi hususlarda anlaşmışlar, bunların takibi için de tarım yürütme komitesi kurulmasını kararlaştırmışlardır.

Tablo 15: Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile Tarım ve Hayvancılık Alanındaki İthalat ve İhracatı (Milyon Dolar)

	Azerbaycan		Kazakistan		Kırgızistan		Özbekistan		Türkmenistan	
	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat
2009	14.4	25.6	71.1	3.1	26.	0.9	33.7	2.5	69.3	5.8
2010	5	38.9	119.4	2.6	23.9	0.9	40.5	2.7	147.3	10.3
2011	4.8	53.8	112.7	4.4	22.8	0.9	42	5.8	60.8	21.7
2012	8.5	50.1	261.6	5.8	21.9	1	29.9	4.5	80.3	14.8
2013	5.9	52.1	77.9	10.2	21.5	1	21.8	8.8	263.7	18.2

Ülkeler arasında tarım ve hayvancılığa dayalı ticareti geliştirmeye yönelik yukarıda ele alınan anlaşmaların sonuçları için Tablo 15'e⁶⁵ bakıldığında tarım ve hayvancılık alanında Azerbaycan hariç ticari denge Türk Cumhuriyetleri tarafındadır. Tarım ve hayvancılıktan beklentinin büyük olduğu hem Türkiye hem de muhatapları

⁶⁵ Tablo 15, TÜİK'ten elde edilen verilerle oluşturulmuştur: (Çevrimiçi)

<http://tuikapp.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=2¶m2=4&sitcrev=0&isicrev=3&sayac=5804>, 7 Eylül 2014.

gibi tarım ülkesi olarak nitelendirilebilecek bu ülkeler için tablodaki rakamların da gerçek potansiyeli yansıtmadığı söylenebilir. Bunu dışında ülkelere özel olarak bakıldığında Bakü ticaret müşavirliği 2010 raporuna göre Azerbaycan’la ticaretin en önemli sorunu, ulaşım maliyetidir. Gürcistan ve İran üzerinden gerçekleşen ticarete ulaşım zor ve maliyetli hale gelmektedir. Bunun için ulaştırmada atılacak adımlar önemli hale gelmektedir.⁶⁶

Kırgızistan açısından bakıldığında Türkiye’nin ithalat, ihracatına göre oldukça fazla görünmektedir. Kırgızistan’ın ve nüfusunun nispeten az olmasıyla ilgilidir. Genel dış ticaret dengesi Türkiye lehine iken tarım alanında denge Kırgızistan lehinedir. Ancak Sovyet geleneğinden Türkmenistan ve Özbekistan’ın önemli bir pamuk üreticisi olmaları ve Türkiye’nin tekstil endüstrisinde lider ülke olmaları göz önüne alındığında özellikle Özbekistan’dan yapılan ithalatın anlaşma metinlerine uygun olarak daha yüksek olması beklenebilir. Çünkü Türkiye 2 milyar Doları aşan tekstil ithalatçısı bir ülke konumundadır.⁶⁷

Ülkeler arasındaki ticareti geliştirmek için bugünün dünyasında alınan tedbirlerden biri de çifte vergilendirmeyi önlemektir. Ülkeler arasında ticaret yapan girişimcilerin her iki ülke tarafından vergilendirmek yerine tek bir devlet tarafından vergilendirilmesini öngören ve bunu düzenleyen anlaşmalar imzalanmaktadır. Bu anlamda, Azerbaycan’la 09.02.1994 tarihinde bir anlaşma ve 12.03.2001 tarihinde iki protokol imzalamıştır. Kazakistan ile 15.08.1995 tarihinde gelir üzerinden alınan vergilerde çifte vergilendirmeyi önleme anlaşması imzalanmıştır. Kırgızistan’la 01.07.1999 tarihinde gelir üzerinden alınan vergilerde çifte vergilendirmeyi önleme vergi kaçakçılığına engel olma anlaşması⁶⁸ imzalanmıştır. Özbekistan’la 08.05.1996 tarihinde gelirler üzerinden alınan vergilerde çifte vergilendirmeyi önleme

⁶⁶T.C. Azerbaycan Büyükelçiliği Müşavirlik Raporları-2010 yılı raporu, s.39.

⁶⁷ TÜİK İstatistikleri: (Çevrimiçi)

http://rapor.tuik.gov.tr/reports/rwservlet?disticaretb2=&report=IHT0156.RDF&p_kod=1&p_fasil1=52&p_ulke1=-1&p_yil1=2012&p_kod1=1&p_kod2=4&p_dil=1&desformat=html&ENVID=disticaretEnv, 07 Eylül 2014.

⁶⁸(Çevrimiçi)

http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc085/kanuntbmmc085/kanuntbmmc08504664.pdf, 1 Mart 2013.

anlaşması, Türkmenistan'la 17.08.1995 tarihinde gelir üzerinden alınan vergilerde çifte vergilendirmeyi önleme anlaşması ve ek protokolü imzalanmıştır.

Türkiye çifte vergilendirmeyi önlemek amacıyla hali hazırda pek çok ülkeye anlaşmalar yapmıştır. Bu anlaşmalar 1971 yılından bugüne kadar 80 ülkeyle yapılmış uygulamaya konmuştur.⁶⁹ Bu anlamda bu tür anlaşmalar, Türkiye'nin genel ekonomik ilişkilerin artırılması ve güçlendirilmesi yönünde pek çok ülkeyle yaptığı anlaşma türlerinden biridir. Vergilendirme alanında daha önce sözü edilen iki protokol ise, Türkiye Cumhuriyeti Maliye Bakanlığı ile Azerbaycan Cumhuriyeti Maliye Bakanlığı ve Vergi Bakanlığı arasında, vergilendirme, uzman eğitimi gibi teknik alanlarda işbirliği öngörülmüştür.

Denizcilik alanında Azerbaycan'la 05.05.1997 tarihinde bir anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşma ile iki ülke arasında denizcilik ilişkilerinin geliştirilmesi, seyir güvenliği, gemi inşası, tamiri ve bakımı gibi alanlarda işbirliği, personel eğitimi ve Azerbaycan limanlarının modernizasyonu gibi hususlarda işbirliği hedeflenmiştir. Bu çerçevede iki ülke arasında sınırlı kalmayan, içinde Türk Cumhuriyetlerinin tamamının bulunduğu, buna ek olarak Kafkas ve Balkan ülkeleri, Türkiye ve İran'ın da yer aldığı, kısa adı TRACECA olan, İpek yolunu yeniden canlandırma fikrine dayanan bir ulaştırma koridoru projesi bulunmaktadır. Bu proje kapsamında denizcilik, ulaştırması ve bu sektöre ilişkin projelerin de beraberce değerlendirildiği görülmektedir.⁷⁰

Türkiye ile Türkmenistan arasında 26.10.1997 tarihinde imzalanan deniz taşımacılığı anlaşmasıdır. Bu anlaşma ile taraflar deniz ticareti alanındaki ilişkileri düzenlemek ve geliştirmek, deniz ticareti alanında yakın işbirliğini sağlamak, her iki tarafa ait gemilerin iki ülke limanları ve üçüncü ülke limanları arasındaki ticari taşımacılığının engellenmemesi ve denizcilik teşkilatındaki hizmet personelin eğitimi konusunda işbirliği hususlarında anlaşmışlardır.

⁶⁹(Çevrimiçi)

http://www.gib.gov.tr/fileadmin/mevzuatek/uluslararasi_mevzuat/VERGIANLASMALIST.htm, 7 Eylül 2014.

⁷⁰ (Çevrimiçi) <http://www.traceca.org.tr/>, 15 Aralık 2011.

Ulaştırma alanında Türkiye ve Azerbaycan arasında; 01.11.1992 tarihinde ulaştırma altyapısı işbirliği bir anlaşması ve uluslararası karayolu taşımacılığı anlaşması imzalanmıştır. Ulaştırma altyapısına ilişkin anlaşmada deniz hava ve demiryolu ulaşımına ilişkin inşaatların yapılmasında, Azerbaycan'ın ulaştırmaya ilişkin kurumsallaşmasında işbirliği yapılması öngörülmüştür. Uluslararası Karayolu Taşımacılığı anlaşmasında ise karayoluna ilişkin altyapı çalışmalarında ve kurumsallaşmaya ilişkin bilgi ve tecrübe alışverişi yapılması, bunların gerçekleşmesi içinde kara ulaştırması karma komisyonu oluşturulması planlanmıştır. Bu çerçevede 17.07.1996 tarihinde, 30.07.1997 tarihinde, 27.04.2001'de, 13.07.2002 tarihinde, 28.12.2005 tarihinde Bakü'de kara ulaştırması karma komisyon protokolleri imzalanmıştır. Bu anlaşma ve protokoller, Türkiye ve Azerbaycan arasında karayolu taşımacılığının altyapısına ve işleyişine ilişkin, özellikle ticari taşımacılığın düzenlenmesine ilişkin kararları içermektedir. Bu protokoller Türkiye ve Azerbaycan arasında karayolu taşımacılığının işleyişini ve sorunlarını takip etmekle ücretsiz geçiş izin belgelerini de düzenlenmektedir. Bu belgeler, anlaşma tarafı olan ülkelere düzenlenip, karşılıklı izinlendirme esasına dayanmaktadır. Bu çerçevede Türkiye ve Azerbaycan artan ticaret hacmi çerçevesinde bu belgelerin adedini yıldan yıla artırmıştır. Bu da iki ülke arasındaki karayolu taşımacılığının gelişmesine katkı sağlamıştır. Bu çerçevede oluşan memnuniyetin, kara ulaştırması karma komisyon protokollerinde dile getirildiği görülmektedir. Türkiye ve Azerbaycan'ın birbirlerine tahsis ettiği taşımacılık geçiş izin belgeleri doksanlı yıllarda 500'lü rakamlarda iken, 2012 yılında kara ulaştırması karma komisyon toplantısında 20000 adede yükselmiştir.⁷¹ Bu durum iki ülke arasındaki ticaret hacminin artış eğilimini ve karayolu taşımacılığının artan fonksiyonunu göstermektedir.

Kazakistan ile 01.05.1992 tarihinde imzalan uluslararası karayolu taşımacılığı anlaşması ile yolcu ve eşya taşımacılığına ilişkin düzenlemeler kararlaştırılmış, izin belgelerine ilişkin tespitler yapılmıştır. 08.07.1993 tarihinde ulaştırma bakanları arasında imzalanan mutabakat zaptı ile kara, deniz ve demiryolu vasıtası ile kombine taşımacılık yapılması benimsenmiş, Kazakistan'da vagon imalatı için işbirliği kararı

⁷¹(Çevrimiçi)

http://www.ubak.gov.tr/BLSM_WIYS/KUGM/tr/Belgelik/doc/protokol/20120319_154129_2769_1_64.pdf, 14 Kasım 2012.

alınmış ayrıca Trans Asya Demiryolu üzerinde değerlendirme yapılmıştır. 06.01.1994 tarihinde imzalanan ulaştırma alanında işbirliği protokolü ve uluslararası karayolu taşımacılığı için bir izin sisteminin oluşturulmasına ilişkin tutanakla taraflar, Türkiye Vagon Sanayi A.Ş.'nin Kazakistan'da vagon üretmesine ilişkin görüşmeler yapılmış, artan ticaret hacmine uygun olarak tek bir tip izin belgesi oluşturulmasına karar vermişlerdir.

Bunların dışında Kazakistan ile 15.05.2002, 04.05.2004, 06.06.2005 ve 09.03.2007 tarihli kara ulaştırma karma komisyon protokolleri imzalanmış, bu protokollerde yukarıdaki anlaşmalarda belirtilen hususlardaki gelişmeler izlenmiş ve değerlendirilmiştir.

Kazakistan ile Türkiye Vagon Sanayi Anonim Şirketi arasındaki yatırım hususunda, Türkiye Vagon Sanayi A.Ş.'nin 2011 yılı faaliyet raporunda halen yurtdışı Pazar arayışı için görüşmeler yapıldığı ve yapılmakta olduğu bilgisi verilmektedir.⁷² Yani neredeyse 20 yıla yakın bir süreçte görüşmelerin devam etmekte olduğu anlaşılmaktadır.

Anlaşma ve protokollerde adı geçen geçiş izin belgeleri hususunda denilebilir ki, bu Kazakistan veya diğer Türk cumhuriyetleri ile Türkiye, daha sorunsuz işleyebilen bir ulaşım yapısı için bu geçiş belgeleri bir tedbir olarak düşünülmekte ve ülkeler ticaret hacmi arttıkça bu geçiş izin belgelerinin sayısını artırmaktadır. Bağırzade, Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile ticaretinin önündeki engellerden biri olarak ulaşım sektöründeki vize sorun, kamyon giriş ücretleri ve demiryolu taşımacılığının yavaşlığını göstermektedir.⁷³ Bu açıdan bakıldığında geçiş izin belgelerini bir anlamda yasaklar olarak görmek mümkündür. Tarihi İpekyolu'nu canlandırma üzerine atılacak adımlar bu sorunları aza indirmenin yanında fırsatlara dönüştürecektir.

Ulaştırma alanında Türkiye ve Kırgızistan arasında yapılmış iki anlaşma mevcuttur. Bunlardan ilki, 28.04.1992 tarihinde imzalanan uluslararası karayolu taşımacılığı anlaşmasıdır. Bu anlaşma, iki ülke arasında karayolu üzerinden

⁷² Türkiye Vagon Sanayi A.Ş. 2011 yılı Faaliyet Raporu, s.49.

⁷³Elşen Resuloğlu Bağırzade, "Türk Cumhuriyetleri Arasında Ticari İşbirliği: Mevcut Durum ve Perspektifler", **Sosyoloji Konferansları Dergisi**, No: 41, 2010, s.54.

gerçekleşen yolcu, kişisel eşya ve ticari eşya taşımacılığını düzenleyen hükümler içermektedir. Ayrıca bu anlaşmanın yedinci maddesi ile Türkiye ve Kırgızistan arasında kara ulaştırması karma komisyonunun kurulması kararlaştırılmıştır. Diğer anlaşma ise yukarıda sözü edilen kara ulaştırması karma komisyon toplantısına ilişkin protokoldür. Bu protokolde, karayolu ulaştırmasını düzenleyen anlaşmanın yürürlüğe girmesinden duyulan memnuniyet dile getirilmiş, 1995 yılı için karşılıklı 500 geçiş belgesi hazırlanması, iki ülke arasında yolcu taşımacılığının geliştirilmesi için çaba gösterilmesi konularında anlaşma sağlanmıştır. 13-14 Eylül 2012 toplanan kara ulaştırması karma komisyonu dördüncü dönem toplantısında geçiş belgelerinin artan ticaret hacmine göre değerlendirilmesi, buna göre 1500 adet ikili transit geçiş belgesi, 350 adet boş giriş geçiş belgesi ve 450 adet üçüncü ülke geçiş belgesi oluşturulması kararlaştırılmıştır.⁷⁴

Özbekistan'la 28.04.1992 tarihinde imzalanan uluslararası karayolu taşımacılığı anlaşmasına göre, taraflar ülkeleri arasında ve ülkeleri üzerinden transit olarak gerçekleşen yolcu ve eşya taşımacılığına ilişkin ilkeleri belirlemişlerdir. Bu ilkelere göre düzenlenecek olan karayolu taşımacılığına ilişkin oluşabilecek problemlerin ve gereken düzenlemelerin takip edilmesi amacıyla karayolu taşımacılığı karma komisyonu kurulması kararlaştırılmıştır. Elde edilen bilgilere göre komisyon ilk toplantısını 12-13 Kasım 2012 tarihlerinde yapmıştır. Bu toplantıda imzalanan protokolde⁷⁵ tarafların 1992 yılında imzalanan anlaşmanın revize edilmesine veya değiştirilmesine ilişkin değerlendirmeleri ve geçiş belgelerinin son yıllarda artan ticari ilişkilerin de göz önünde bulundurularak artırılmasına ilişkin talepleri yer almıştır. Türk tarafı bu çerçevede 2013 için belirlenen iki bin geçiş belgesine ek olarak karşılıklı on bin geçiş belgesinin tahsisini önermiş, Özbek tarafı da bu konuyu bir ay içinde cevaplayacağını bildirmiştir. Ancak Özbek tarafına ilişkin bilgi henüz mevcut değildir.

⁷⁴ (Çevrimiçi)

http://www.ubak.gov.tr/BLSM_WIYS/KUGM/tr/Belgelik/doc/protokol/20120918_154549_2769_1_64.pdf, 6 Mart 2013.

⁷⁵ (Çevrimiçi)

http://www.ubak.gov.tr/BLSM_WIYS/KUGM/tr/Belgelik/doc/protokol/20121116_144042_2769_1_64.pdf 22 Mart 2013.

Türkmenistan'la 02.05.1992 tarihinde imzalanan uluslararası karayolu taşımacılığı anlaşması ile taraflar iki ülke arasında ve ülkeler üzerinden transit olarak gerçekleşecek yolcu ve eşya taşımacılığını düzenlemek ve kolaylaştırmak için detaylı kararlar almışlardır. Ayrıca anlaşmanın uygulanmasını takip için kara ulaştırması karma komisyonu oluşturulmasına karar verilmiştir. 03.04.2002 tarihinde toplanan kara ulaştırması karma komisyon protokolünde Türk tarafı yük taşımacılığı için izin belgelerine kota getirilmesini, bu kotanın da 2000 olmasını önermiş, ayrıca Türk şoförlerinin Türkmenistan'da kalış süresinin on beş günden bir aya çıkarılmasını talep etmiş, Türkmen tarafı ise Türkiye'den gelen kamyonların 36 tondan daha fazla yük taşımaması ve Türk şoförlerinin sürücü belgelerinin açıklamalı örneklerinin Türkmen tarafına ulaştırılmasını talep etmişlerdir. Bu çerçevede hem müteahhitlik hizmetleri nedeniyle hem de artan ticaret nedeniyle ulaştırma trafiğinin artması kesin olan Türkmenistan'a ilişkin geçiş izin belgeleri sayısına ilişkin herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak ulaştırma sektöründeki Türk firmalarının bu geçiş belgeleri nedeniyle önemli zorluklar yaşadığı ifade edilebilir.⁷⁶

Ulaştırma alanında son bir husus olarak denizcilik ile ilgili anlaşmada adı geçen Avrupa-Kafkasya-Asya Koridoru (TRACECA) projesi, AB tarafından finanse edilen deniz yolu, demiryolu, karayolu ve havayolu ulaşımını ilgilendiren ve içinde Türkiye ile Türk Cumhuriyetlerinin de bulunduğu on dört ülkenin ortak ulaşım projesidir. Bu proje çok kapsamlı bir proje olarak, sadece somut altyapı projelerini kapsamak yerine söz konusu ülkelerdeki ulaşım ağlarının her anlamda entegrasyonunu hedeflemektedir.⁷⁷ Proje bir anlamda ipek yolunun canlandırılması olarak da ele alınabilir. Proje kapsamında bugüne kadar altmış beş alt proje oluşturulmuştur.

Sonuç itibarıyla buraya kadar ele alınan anlaşmalarda az bir zaman diliminde ticari hayatı doğrudan etkileyen pek çok alana ilişkin tedbirler alındığı en azından tedbir almaya niyetlendiği görülmektedir. Tüm bu niyetlere, hedeflere ve yirmi yılı aşkın süre içindeki olumlu trende rağmen, ticari ilişkilerin hala istenildiği düzeyde olduğunu söylemek güçtür. Toplamları alındığında önemli rakamlara ulaşan bu

⁷⁶ Dünya Gazetesinin 22 Ekim 2010 tarihli "Kotadan 91 Bin Sefer Kaybı" Başlıklı Haberi: (Çevrimiçi) <http://www.dunya.com/kotadan-91-bin-sefer-kaybi-103951h.htm>, 28 Mart 2013.

⁷⁷ (Çevrimiçi) <http://www.traceca.org.tr/>, 28 Mart 2013.

ülkelerin ekonomilerinde kendi içlerindeki ticari ve ekonomik ilişkilerin zayıflığı yukarıda ele alınan çeşitli tablolarla sabittir. Mesele Türkiye açısından ele alındığında Bağırzade, Türkiye'nin Türk cumhuriyetlerine özel bir ekonomi stratejisinin olmadığı, bu ülkelere ilişkin stratejinin 52 ülkeyi kapsayan komşu ve çevre ülkelere yönelik stratejinin içinde olduğunu ifade etmektedir.⁷⁸

2.1.1.2. ENERJİ SAVAŞLARI

Enerji alanında Azerbaycan'la atılan imzalar, çoğunlukla petrol ve doğalgazla alanına ilişkin olmakla beraber, Azerbaycan'la ilk olarak, 05.05.1997 tarihinde Ankara'da Nahcivan Özerk Cumhuriyeti'nin elektrik ihtiyacına ilişkin bir anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşma çerçevesinde, Türkiye Nahcivan'ın elektrik ihtiyacını karşılayacak, Azerbaycan ise kendi elektrik sisteminden, Gürcistan elektrik sistemi vasıtasıyla bu enerjiyi ödemek üzere anlaşmışlardır. Bu çerçevede Türkiye 2007 Nisanı'na kadar elektrik verilmiş bu tarihten sonra Nahcivan, Türkiye'ye tek yönlü elektrik ileterek borçlarını ödemeye başlamıştır.⁷⁹ Ayrıntı olarak görülebilecek bu durum, aslında Nahcivan ve Azerbaycan'ın Ermenistan nedeniyle yaşadıkları erişim güçlüğü'nün, Türkiye tarafından çözüme kavuşturulması bakımından anlamlıdır. Bu durum, imkanlar el verdiğinde Türkiye ve Azerbaycan'ın hatta diğer Türk Cumhuriyetlerinin, olumlu ilişki geliştirme noktasında niyet anlamında tam hazırlık içinde olduklarını da göstermektedir.

Türkiye ve Azerbaycan arasında enerji alanında yapılan en önemli anlaşmalar, Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı ile ilgili olan anlaşmalardır. Bu çerçevede, 18.11.1999 tarihinde bir anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşma Türkiye, Gürcistan ve Azerbaycan arasında imzalanmıştır. Aynı anlaşmada bazı değişiklikler yapılarak 09.05.2000 tarihinde bir de protokol imzalanmıştır. Bu anlaşma ile Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan, Azeri petrolünün dış pazarlara açılması amacıyla Gürcistan ve Türkiye'den geçecek bir boru hattının inşa edilmesi konusunda anlaşmışlardır. Yine 26.02.2003 tarihinde yukarıda sözü edilen anlaşmaların eklerini teşkil eden, ev sahibi hükümet anlaşmaları, anahtar teslimi müteahhitlik anlaşmalarını

⁷⁸Elşen Resuloğlu Bağırzade, a.g.e., s.53.

⁷⁹(Çevrimiçi)http://www.tetas.gov.tr/dynamic_large.aspx?values=ithalat_ithracat_faaliyetleri.htm&mainmenuid=0&mainsubmenuid=57&setdeger=0&pagesid=0&categorysid=5, 21 Aralık 2011.

ve hükümet garantisine ilişkin tecdit ve değişiklik anlaşmalarını içeren anlaşmalar ve 03.02.3004 tarihinde Bakü’de ev sahibi hükümet anlaşması çerçevesinde Hükümetin yüklendiği görevlerin tebligat ve kabulüne ilişkin bir anlaşma imzalanmıştır.

Bu anlaşmalar çerçevesinde Türkiye, Gürcistan ve Azerbaycan’la birlikte, projeyi yürütecek olan dünyanın ve söz konusu ülkelerin petrol şirketleri arasında, projenin finansmanı, projenin yürütülmesi, şirketlerin haklarının tespit edilmesi gibi konularda fikir birliğine varılmıştır. Bu çerçevede bir konsorsiyum kurulmuş ve bu şirketin hissedarları; %30.1 ile BP (İngiltere), %25 ile SOCAR (Azerbaycan), %8.9 ile Chevron (ABD), %8.71 ile Statoil (Norveç), %6.53 ile TPAO (Türkiye), %5.00 ile Eni (İtalya), %5.0 ile Total (Fransa), %3.4 ile Itochu (Japonya), %2.5 ile Inpex (Japonya), %2.5 ile ConocoPhillips (ABD), %2.36 ile Delta-Hess Ltd (Suudi Arabistan) olmuştur.⁸⁰ 2003 yılında inşaatı başlayan ve 2006 yılında açılan Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı projesi ile kümülâtif olarak 2010 yılı sonu itibariyle 1.387 tanker ile 1.088 milyon varil Azeri ve Kazak petrolü dünya pazarlarına ulaştırılmıştır.⁸¹

Görüldüğü gibi dünyanın petrol ticaretindeki önde gelen ülkelerinin dev şirketleri, bu projede de yerlerini alarak önemli hisseler elde etmişlerdir. Bu projenin Türkiye’de meydana getirdiği yankı ile Türkiye’nin projedeki payı (%6.53) birlikte düşünüldüğünde, diğer ülkelerin bu projelerden kazançlarının ne demek olduğu herhalde daha iyi anlaşılır. Elbette ki dünya petrol piyasası yukarıda adı geçen dev şirketler tarafından parsellenmiş, herhangi bir petrol rezervine sahip olan ülkenin petrollerini işletebilmesi ve pazarlayabilmesi için bu şirketlerle işbirliğine gitmesinin gerekliliği anlaşılabilir bir durumdur. Bilgin⁸² petrol arama işlemini yapan servis firmalarının, yukarıda adı geçen dev firmalarla olan bağlarını vurgulayarak, herhangi bir ülkenin dev şirketleri göz ardı ederek petrol arama-çıkarma ve pazarlama işini yapabilmesinin güçlüğüne dikkat çekmektedir. Bu çerçevede yukarıda da ifade edildiği gibi, Bakü-Tiflis-Ceyhan projesinde, BP’nin Azerbaycan şirketinden (SOCAR) daha fazla pay alması ilgi çekici ve manidar bir durumdur. Bugünün teknoloji dünyasında, Türkiye ve Azerbaycan’ın petrol arama ve çıkarma hususunda

⁸⁰(Çevrimiçi) <http://www.btc.com.tr/mep.html>, 23 Aralık 2011.

⁸¹(Çevrimiçi) http://www.tpao.gov.tr/tp2/sub_tr/sub_icerik.aspx?id=146, 23 Aralık 2011.

⁸²Mert Bilgin, **Avrasya Enerji Savaşları**, 2. Bsk., İstanbul, IQ Kültür–Sanat Yayıncılık, 2005, s.94.

teknolojik yeterlilik sağlayabilmesi çok da zor bir mesele değildir. Nitekim TPAO petrol arama ve çıkarma hususundaki kabiliyetini vurgulamaktadır.⁸³ Ancak mesele sadece petrolü bulmak ve çıkarmak değil, aynı zamanda uluslararası pazarlara da iletebilmektir ki, asıl meselenin de burada olduğunu ifade etmek hiç de yanlış olmaz.

Enerji piyasasının ikinci önemli kalemi olan doğalgaz konusunda Türkiye ve Azerbaycan arasında 12.03.2001 tarihinde Ankara’da bir anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşma gereğince Türkiye ve Azerbaycan, yılda 6,6 milyar m³ doğalgaz alımı yapma konusunda anlaşmış, Türkiye söz konusu miktarda gazı almakla, Azerbaycan da satmakla yükümlü olmuştur. Bunun dışında ihtiyaç fazlası gazı Türkiye Azerbaycan’ın da izniyle satmaya yetkili olmuştur. Ayrıca bu gaz sevkiyat sistemine ileri de Hazar geçişli doğalgaz boru hattı gibi diğer potansiyellerin de eklenebilmesi konusunda anlaşma sağlanmıştır.

Enerji hatlarının güvenliği konusunda da Türkiye, Gürcistan ve Azerbaycan arasında 23.07.2003 tarihinde Bakü’de bir protokol imzalanmıştır. Bu protokol gereğince, taraflar petrol boru hattının güvenliğini tehlikeye atacak gelişmeleri birlikte tespit etme ve bunların engellenmesi hususunda uluslararası anlamda geçerliği olan insan hakları belgelerine uymak kaydıyla işbirliği yapmayı, bilgi alış verişinde bulunmayı taahhüt etmişlerdir.

“Enerji” alanında Türkmenistan’la imzalanmış mevcut üç anlaşmadan ilki olan 01.05.1992 tarihli Türkmenistan’dan Türkiye’ye doğalgaz gönderilmesi hakkında anlaşma ile taraflar Türkmen gazının Türkiye’ye ve üçüncü ülkelere boru hatlarının yapılmasından itibaren otuz yıl süreyle aktarılması konusunda anlaşmışlardır. Otuz yıl geçerli olacak anlaşma kapsamında Türkmen gazının aktarılması için Türk BOTAS Boru Hatları Petrol Taşımacılık A.Ş. ile Türkmen Türkmengazsenagat A.Ş.’nin kendi aralarında kontrat yapması kararlaştırılmıştır.

26.10.1994 tarihinde imzalanan Türkmenistan’dan doğalgaz alımı ve satımı anlaşması metninde taraflar, doğal gaz boru hattının yapım çalışmaları çerçevesinde gelinen durumdan memnuniyetlerini ifade etmişlerdir. Bu anlaşma ile Türkiye; 1998 yılı için 2 milyar m³, 1999-2004 yılları arasında 5 milyar m³, 2005-2009 yılları

⁸³(Çevrimiçi) http://www.tpao.gov.tr/tp2/sub_tr/sub_icerik.aspx?id=53, 23 Aralık 2011.

arasında 10 milyar m³ ve 2010-2020 yılları arasında 15 milyar m³ doğalgaz almayı garanti etmiştir. Türk tarafı ayrıca doğalgaz boru hattının kendi topraklarından geçecek kısmını inşa etmekle yükümlü kılınmıştır.

Enerji alanındaki son anlaşma 29.10.1998 tarihinde imzalanan Hazar geçişli Türkmenistan-Türkiye-Avrupa gaz boru hattı projesinin ifası ve Türkmenistan'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne doğal gaz satışına ilişkin anlaşmadır. Bu anlaşma ile taraflar, inşaat ve pazar ihtiyaçlarının göz önüne alınarak Hazar geçişli gaz boru hattı projesinin en hızlı şekilde gerçekleştirilmesi, akabinde otuz yıllık süre için Türkmen gazının yıllık 16 milyar m³ olarak Türkiye ve ilave rakamla Türkiye üzerinden üçüncü ülkelere sevkiyatının başlamasına niyet etmişlerdir. Bu niyete ek olarak taraflar 30.05.1999 tarihinden geç olmamak kaydıyla Hazar geçişli boru hattının ve gaz satışının tüm ayrıntılarını karar altına alan toplamda iki anlaşmanın müzakerelerinin yapılmasını kararlaştırmışlardır.

Enerji alanında Türkmenistan'la yapılan anlaşmalar, etkin, stratejik ve verimli bir işbirliğine niyet edildiğini göstermektedir. Ancak fiili durum anlaşmalarda alınan kararların hayata geçmediğini göstermektedir. Bu durum aslında son derece karmaşık bir takım problemlere dayanmaktadır. Problemin temelde iki başlık altına toplanabilir.

Bunlardan birincisi Bilgin'e göre Hazar geçişli boru hattı projesinin müzakere edildiği bir dönemde Azerbaycan'da yüksek doğal gaz rezervinin keşfedilmesi ile Türkmenistan ve Azerbaycan'ın rekabet eden ülkeler haline gelmesidir ki, İran da hesaba katılırsa Türkiye bu üç ülkenin gazını kendi üzerinden Batı pazarlarına boru hatlarıyla taşıyabilmesi Rusya'yı devre dışı bırakacak bir durumdu. Ancak Azerbaycan ve Türkmenistan'ın enerji tedarikinde rakip ülkeler olması bu durumu zora sokmuştur. İkinci neden ise Türkiye'nin Hazar geçişli boru hattı projesini hayata geçirmeye hazırlandığı bir dönemde ekonomikliği ve mantıksal dayanakları zayıf olan Mavi Akım projesini hayata geçirmeye yönelik adımlar atmasıdır. Bunda Rusya'nın Türkiye'nin zaafını kullanan başarılı siyasetinin önemi büyüktür. Çünkü Mavi Akım projesi boru hattına yapılan yatırım, gazın fiyatı ve "al ya da öde"(alınmayan gazın bedelinin de ödenmesi) şeklindeki anlaşma Hazar geçişli boru

hattı projesi veya başka potansiyel projelerden daha makul bir proje değildi.⁸⁴ Ayrıca Bilgin Rusya'nın Türkmenistan'dan aldığı ucuz gazı, Türkiye'ye neredeyse üç misli fiyata satmasının enteresan bir durum oluşturduğunu aktarmaktadır.⁸⁵

Bu hususta değinilmesi gereken bir diğer sorun Hazar'ın statüsü sorunudur. Sovyetler Birliğinin dağılmasından önce İran ve Sovyetler Birliği, Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra ortaya çıkan ve Hazar'a kıyısı bulunan üç yeni - Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan- devletle birlikte toplamda beş ülkenin deniz veya göl olması tartışılan Hazar'ın nasıl bölüşüleceği hususunda anlaşamamaları, Hazar'ın statü sorununun ortaya çıkmasına neden olmuştur.⁸⁶

Tüm bu tartışmaların temelinde, Hazar'a kıyısı olan beş devletin, Hazar'da üretilecek petrol ve gazdan alabileceği en yüksek payı almaya ve elde ettiği bu rezervi dünyaya satabilecek kendileri için en uygun güzergahın belirlenmesi için çaba sarf etmesi yatmaktadır.⁸⁷ Bu yüzden söz konusu devletler kendi çıkarlarına uygun biçimde Hazar'ın statüsünü belirlemeye çalışmakta ve bunun için politikalar oluşturmakta ve uygulamaktadır.

Derin ve karmaşık bir problem olarak Hazar'ın statüsü probleminin bu tez çalışmasının amacı bakımından en önemli yanı belki de Türkmenistan ve Azerbaycan'ın Hazar'ın statüsü sorunu çerçevesinde birbirleriyle aralarının açık olmasıdır. Önceleri Azerbaycan'ın petrol üretim anlaşmalarına karşı çıkmayan ve Hazar'ın statü sorunu çerçevesinde Azeri tezini destekleyen Türkmenistan, daha sonra Azerbaycan'ın petrol çıkarmaya çalıştığı bazı bölgelerde hak iddia etmiş ve bu temelde iki ülkenin arası açılmıştır. Sonuç olarak 2001 Haziranında Türkmenistan Bakü büyükelçiliğini kapatmış ve ülkesindeki Azerbaycan vatandaşlarını finansal zorluklar ve vize gerekçesiyle sınır dışı etmiştir. Ancak temel gerekçe Azeri analistlere göre Hazar'ın statüsü ile ilgili problemler olarak gösterilmiştir.⁸⁸

⁸⁴ Mert Bilgin, a.g.e., s.310.

⁸⁵ A.g.e., s. 318.

⁸⁶ Meftun Metin, **Politik ve Bölgesel Güç: Hazar**, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2004, s.143.

⁸⁷ A.g.e, s.145.

⁸⁸ Akt. Güner Özkan, "The Caspian Status Problem: An Issue Undermining Azerbaijan's Security Strategy ", **Avrasya Etüdüleri**, C. XII, No:29-30, 2006, s.54-56.

Görülmektedir ki enerji konusunda Hazar havzasındaki petrol ve gaz önemli bir zenginliktir ve bunun paylaşımı, üretimi ve ulaştırması da ayrıca önemli konulardır. Hazardaki zenginliğin statü sorununa rağmen nasıl paylaşılacağı önemli bir sorunken, bu problem çözülsün bile söz konusu petrol ve gazın nereye hangi güzergahtan satılacağı da ayrı bir problemdir. Türkiye Hazar geçişli petrol ve doğal gaz projelerini desteklerken, Rus politikaları ve projeleri kendini devre dışı bırakacak projelere karşı direniş göstermektedir. Petrol ve doğalgaz projelerinde devlet ve özel sektör ilgisini karşılaştıran Peuch, Amerikan dış politikasının kendi petrol şirketlerinin ilgilerini dikkate aldığını ancak Rus dışişlerinin kendi petrol şirketlerini dikkate almadığını ifade etmektedir. Bunun sonucunda Amerikan petrol şirketleri Hazar havzasında önemli kazanımlar elde ederken, hala süper güçmüş gibi hareket eden Rus diplomasisinin jeopolitik heveslerinin Rus şirketlerine zarar verdiğini ve Rusya'nın önemli kayıplar yaşadığını anlatmaktadır.⁸⁹ Rusya'nın iş çevreleri ve diplomasisi arasında bu uyumsuzluktan kaynaklanan kayıplarına rağmen petrol ve doğal gazın taşınmasında etkinliğini koruduğu ve Gazprom aracılığı ile Türkmenistan'ı kendine bağımlı hale getirdiği ve Türkiye'nin bölgede güç olma şansının azaldığı görünmektedir.⁹⁰ Bu durum, hazar havzasındaki enerji rekabetinin küresel aktörler, devletler ve şirketler arasında kıyasıya bir mücadeleye dönüştüğünü göstermektedir. Türkiye'nin "Mavi Akım" gibi kendine zarar verdiği aşıkâr olan projelerden, daha akıllı başında politikalar ve projeler üretir hale gelmesi gerekmektedir. Bu anlamda Türkmenistan ve Azerbaycan itilafına da çözüm arayışı içinde olmak durumundadır. Aksi takdirde Hazar havzasında devre dışı kalan ülke olacaktır.

2.1.2. DENEYİMLERİN AKTARILMASI: UZMAN YETİŞTİRİLMESİ VE TEKNİK ALTYAPI DESTEĞİ

Türk cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kazanması ile daha önce ifade edilen devlet organizasyonundaki hem maddi hem de tecrübe ile ilgili noksanlıkların giderilmesi, Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasındaki anlaşma metinlerinde kendini göstermektedir. Bu çerçevede hem yetişmiş eleman sorunu, kurumsal

⁸⁹ Jean-Christophe Peuch, "Private and National Interest in the Caspian Region", **Politics of Caspian Oil**, Ed. Bhulent Ghokay, Gordonsville VA, Palgrave Macmillan, 2001, s. 179.

⁹⁰ Mert Bilgin, a.g.e., s.334.

hizmetlerdeki bilgi ve tecrübe aktarımı hem de bu tür hizmetlerin yürütülmesindeki altyapı sorunlarının çözülmesi, anlaşma metinlerinde hedef olarak konulmuştur. Bu çerçevede Türkiye, TİKA vb. organları vasıtasıyla bu sorunlara çözüm üretmek noktasında gayret gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu bölümde nispeten çağdaş çözümler üretebilen ülke olarak Türkiye'nin Türk cumhuriyetleri ile sağlık, adliye, posta hizmetleri gibi belli uygulama alanlarını içeren konularda yapmış olduğu anlaşmalar ele alınacaktır.

Sağlık alanında Azerbaycan'la imzalanmış dört anlaşma mevcuttur. 21.06.1990 tarihli tıp ve sağlık alanında 90-92 yıllarına ilişkin işbirliği protokolünde, sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesi için iki ülke arasında işbirliği yapılması, Azerbaycan Tıp Enstitüsü ile İstanbul ve Ankara'daki üniversiteler arasında burs programlarının oluşturulması, sağlık alanında inceleme ve araştırmalar için karşılıklı burslar tahsis edilmesi ve belirlenen alanlarda bilimsel araştırma kuruluşlarının ortak araştırmalar gerçekleştirmesi, hastaların ihtiyaca göre karşılıklı gönderilmesi, tıbbi malzeme ve aletlerin imalının araştırılması, halk sağlığı alanında araştırma ve bilgi değişiminin yapılması kararlaştırılmıştır. 24.04.1992 tarihinde sağlık bakanlıkları arasında tıp ve sağlık alanında işbirliği anlaşması ve Türkiye İlaç Endüstrisi İşverenler Sendikası vasıtasıyla bir protokol imzalanmıştır. Söz konusu anlaşma ile bir önce açıklanan anlaşmaya ek olarak, bir koordinasyon komitesinin oluşturulması ve ortaya konulan hedeflerin bu komite tarafından takip edilmesi, Türkiye, Azerbaycan ve Orta Asya Cumhuriyetleri ile 3 yılda bir dönüşümlü sağlık kongrelerinin organize edilmesi, karşılıklı olarak 20 hastanın ücretsiz tedavi edilmesini kararlaştırmışlardır. İmzalanan protokol ise, Azerbaycan'ın ilaç ihtiyacının Türkiye'den temin edilmesini, laboratuvar cihazlarının Türkiye tarafından temin edilmesini ve Türk ilaç firmalarının ilaç hizmetinin hızlıca gerçekleşmesi için Azerbaycan'da ecza deposu açmalarının teşvikine karar verilmiştir. 13.05.1992 tarihinde imzalanan tıp ve sağlık alanında 91-95 yıllarına ilişkin işbirliği anlaşması mutabakat zaptı gereğince, özürülülerin rehabilitasyonu, ortopedi ve fizik tedavi rehabilitasyon alanlarında uzman, malzeme ve deneyim mübadelesi yapılması kararlaştırılmıştır. Bunların dışında 09.02.1994 tarihinde imzalanan protokol ile 21.06.1990 tarihinde imzalan protokol yürürlükten kaldırılmıştır.

Kazakistan ile sağlık alanında 14.02.1991 tarihinde 1991-95 yıllar arasında işbirliğine ilişkin protokol imzalanmıştır. Protokole göre taraflar, sağlık hizmetlerinin mükemmelleştirilmesi amacıyla bir koordinasyon komitesi kurmayı, hastalıklara ve sağlık uygulamalarına ilişkin bilimsel ve teknik işbirliği yapmayı, uzman değişimi yapmayı, tıp eğitimi için karşılıklı burs tahsis etmeyi, konferans ve sempozyum organize etmeyi ve ilaç, tıbbi malzeme ve tıbbi alet için yatırım yapma imkanlarını araştırmayı kararlaştırmışlardır. Ayrıca 26.02.1991 yılında imzalan aynı isimli işbirliği anlaşması ile karşılıklı olarak tığ eğitimi için beşer öğrenci, bilgi ve görgü artırmak için onar uzman ve uzmanlık eğitimi için ellişer pratisyen hekim göndermeyi kararlaştırmışlardır.⁹¹ 10.09.1997 tarihinde imzalanan tıp ve sağlık alanında işbirliği anlaşması ile yukarıda ele alınan kararları tekrar etmişlerdir.

Sağlık alanında 24.10.1997 tarihinde imzalanan sağlık ve tıp alanında işbirliği anlaşmasına göre, uzman değişimi ve eğitimi, tecrübe aktarımı, sağlık kurumları arasında işbirliği, tıp alanında teknolojik ve endüstriyel olanakları daha verimli kullanma konusunda işbirliği, eczacılık sektöründe işbirliği gibi hususlar kararlaştırılmıştır. Bu çerçevede TİKA 2007 yılında engelliler için türkuaz projesini, 2009 yılında Türk-Kırgız Kemik iliği Nakli Merkezine donanım tahsisatını, 2010 yılında Diş doktorlarının staj eğitimlerini, kalp cerrahisi ve organ nakli uzman ve personelin eğitim projesini ve 2011 yılında Oş hastanesi inşaatı ve bazı hastanelerin tadilatını gerçekeleştirmiştir.⁹²

Özbekistan ile sağlık alanında 25.02.1991 tarihinde tıp ve sağlık alanında 1991-1995 yıllarına ilişkin işbirliği anlaşması imzalanmıştır.⁹³ Bu anlaşma Özbekistan'ın henüz Sovyet Cumhuriyeti sıfatını bırakmamışken imzalanmış bir anlaşmadır. Anlaşmaya göre, taraflar sağlık hizmetlerinin mükemmelleştirilmesi için, ayrıntılı olarak belirlenen tıbbi hizmetler ve bilimsel faaliyet alanlarında, eczacılık hizmetlerinde, tıbbi endüstri alanlarında işbirliği yapmayı ve bu işbirliğinin bir koordinasyon komitesince takip edilmesini kararlaştırmışlardır. Bu çerçevede eğitim

⁹¹(Çevrimiçi)<http://www.resmigazete.gov.tr/default.aspx#>, 15 Eylül 2014.

⁹² TİKA 2011, 2010,2009 ve 2007 Faaliyet Raporları, (Çevrimiçi)
<http://www.tika.gov.tr/yayinlar/faaliyet-raporlari/23>, 20 Aralık 2012.

⁹³(Çevrimiçi)<http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/20928.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/20928.pdf>, 11 Mart 2013.

bursları, uzman değişimi, bilimsel konferanslar düzenlenmesi de kararlaştırılmıştır. 1995 yılına kadar geçerli olması kararlaştırılan bu anlaşmanın hükmü dolduktan sonra 1996-2000 yılları için bir anlaşma yapılması öngörülmüştür. Sağlık alanındaki diğer bir anlaşma, 18.11.1997 tarihinde imzalan sağlık ve tıp alanında işbirliği anlaşmasıdır. Bu anlaşma yukarıda ele alınan anlaşmadaki hükümleri özellikle süre açısından daha genel kararlar haline getirmiştir.

Sağlık alanında işbirliği çerçevesinde Türkiye, TİKA vasıtasıyla Özbekistan'da 2007 yılında Özbek doktorlara staj programı gerçekleştirmiş, 2008 yılında doktor stajları yanında kemik iliği nakil merkezinin kurulum çalışmalarını başlatmış, 2009-2011 yılları arasında Karakalpakistan bölgesinde plastik cerrahi operasyonları yapmış, 2010 yılında yine personel eğitim stajları gerçekleştirmiş ve 2011 yılında Taşkent'te yeni doğan ünitesi için teçhizat desteği sağlamış ve ünite doktorları için staj programları gerçekleştirmiştir.⁹⁴

12.05.2010 tarihinde imzalanan Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı ile Özbekistan Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliği arasında sağlık alanında hibe yapılmasına dair anlaşma ile Türk tarafı Özbek tarafına dostluk ve iyi niyet göstergesi olarak 300.000 doz Kızamık-Kızamıkçık-Kabakulak aşısı ve 300.000 doz Hepatit B aşısı hibe etmiştir. Aynı tarihte ve aynı taraflar ve aynı adla imzalanan bir diğer anlaşma ile Türk tarafı Özbek tarafına 500.000 doz Difteri-Boğmaca-Tetanoz aşısı, 400.000 doz Kızamık-Kızamıkçık-Kabakulak aşısı, 900.000 doz BCG aşısı ve 500.000 doz Hepatit B aşısı hibe etmiştir.

Sağlık alanında anlaşma tarihi itibariyle Türkmenistan'ın resmi sıfatında "Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti" hüviyetini taşımaya devam ettiği bir tarihte, yani 23.02.1991 tarihinde iki ülkenin sağlık bakanlıkları arasında imzalanan tıp ve sağlık alanında 1991-1995 yıllarına ilişkin işbirliği anlaşmasına⁹⁵ göre, taraflar sağlık hizmetlerinin mükemmelleştirilmesi için, ayrıntılı olarak belirlenen tıbbi hizmetler ve bilimsel faaliyet alanlarında, eczacılık hizmetlerinde, tıbbi endüstri alanlarında işbirliği yapmayı ve bu işbirliğinin bir koordinasyon komitesince takip edilmesini

⁹⁴TİKA 2011, 2010,2009 ve 2007 Faaliyet Raporları, (Çevrimiçi)

[http://www.tika.gov.tr/yayinlar/faaliyet-raporlari/23,20 Aralık 2012.](http://www.tika.gov.tr/yayinlar/faaliyet-raporlari/23,20%20Aralik%202012)

⁹⁵(Çevrimiçi)<http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/20928.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/20928.pdf>, 11 Mart 2013.

kararlaştırmışlardır. Bu çerçevede eğitim bursları, uzman değişimi, bilimsel konferanslar düzenlenmesi de kararlaştırılmıştır. 1995 yılına kadar geçerli olması kararlaştırılan bu anlaşmanın hükmü dolduktan sonra 1996-2000 yılları için bir anlaşma yapılması öngörölmüştür.

Yukarıdaki anlaşmada öngörölmesine rağmen 1996-2000 yıllarını kapsayan herhangi bir sağlık anlaşmasına rastlanılmamıştır. Ancak uzun bir aradan sonra 12.11.2010 tarihinde hükümetler arasında sağlık ve tıp endüstrisi alanlarında işbirliğine dair anlaşma⁹⁶ imzalanmıştır. Bu anlaşma temel olarak, bilgi değişimi, heyetlerin ve sağlık uzmanlarının değişimi, tarafların birinde gerçekleşecek olan konferans ve fuarlara katılım ve sağlık ve tıp endüstrisi alanlarında mutabakat sağlanacak hususlarda işbirliği yapılması gibi huşuları karara bağlamıştır.

1991 ve 1995 dönemindeki işbirliği için ortaya konan hedeflerin gerçekleşme düzeyini tespit etmek, söz konusu yıllara ait faaliyet raporlarına ulaşmak mümkün olmamıştır. Ancak 2010 yılında imzalanan anlaşma ile birlikte yakın zamanlarda gerçekleşen işbirliği faaliyetleri araştırıldığında; TİKA vasıtasıyla 2007-2011 yılları arasında yirmi kadar doktorun bir ay süreyle Türkiye’de staj gördüğü, prematüre çocukların yaşatılması için staj ve eğitim sağlanması, A vitamini eksikliğinin tespitinde laboratuvar desteği sağlanması gibi faaliyetlerin gerçekleştirildiği görölmüştür.⁹⁷

Örnek olarak bakıldığında TİKA, Türkiye’de, 2012 yılında 64 Kazak uzman doktora, 2013 yılında 30 uzman doktora eğitim vermiş, 50 doktora daha eğitim vermeyi planlamıştır. Azerbaycan için 2013 yılında 32 sağlık personeline eğitim vermiş, 17 uzman doktora eğitim vermeyi planlamıştır. Özbekistan için 2013 yılında 13 sağlık personeline ve 10 uzman doktora eğitim programı düzenlemiş, 2013-2015 yılları arasında 125 sağlık personeline staj vermeyi planlamıştır.⁹⁸ TİKA’nın yaptığı faaliyetlerin bütünlüklü bir istatistiğini elde etmek mümkün görünmemektedir. Ancak yıllara göre düzenlenen faaliyet raporlarına bakıldığında TİKA’nın Türk

⁹⁶(evrimii) <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2012/02/20120229.htm&main=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2012/02/20120229.htm>, 30 Nisan 2013.

⁹⁷ TİKA 2007,2008,2009,2010 ve 2011 Faaliyet Raporları

⁹⁸ (evrimii) <http://www.haber7.com/genel-saglik/haber/1049822-turkiye-orta-asya-ve-kafkaslarin-tip-egitimi-merkezi>, 16 Eylül 2014.

Cumhuriyetlerine azımsanamayacak ölçüde, uzman eğitimi, değişimi, teknik destek, malzeme ve teknik donanım yardımı yaptığı görülmektedir.

Çalışma ve Sosyal Güvenlik alanında Azerbaycan'la 05.05.1997 tarihinde imzalanan anlaşmada, ülkelerin çalışma ve sosyal güvenlik mevzuatına ilişkin deneyim alışverişi, bu mevzuatların uluslararası çalışma örgütü kriterlerine uyumu için yardımlaşma, engelli rehabilitasyonu, işçi bulma kurumlarının dayanışması, sigorta yönetiminin iyileştirilmesi ve bu alana ilişkin ortak araştırmalar gerçekleştirilmesi kararlaştırılmıştır. 17.07.1998 tarihinde imzalanan sözleşme ile iki ülke arasında gerçekleşen işgücü hareketliliğinin sosyal güvenlik mevzuatı ile ilgili durumlarının nasıl düzenleneceğine ilişkin detaylı kararlar alınmıştır. Bu sözleşmenin 26. Maddesinde sözleşmenin tüm hususlarının tatbikatı için ön görülen idari anlaşma 06.05.2004 yılında imzalanmıştır. Bu idari anlaşma ile belirtildiği gibi bir önceki anlaşmanın tatbikat alanlarını netleştiren kararlar alınmıştır.

Azerbaycan'la adli yardımlaşma çerçevesinde 02.11.1992 yılında imzalanan hukuki, ticari ve cezai konularda adli yardımlaşma sözleşmesidir. Bu sözleşme, iki ülke arasındaki dostluk bağlarını geliştirmek için hukuki, ticari ve cezai suçluların iadesi, hükümlü kişilerin nakilleri gibi hususlarda -egemenlik, bağımsızlık, haklarda eşitlik ve içişlerine karışmama ilkeleri gözetilerek- düzenleme getirmiştir. İki ülkenin adalet bakanlıkları arasında 12.03.2001 tarihinde imzalanan adalet bakanlıkları arası işbirliği anlaşmasında, iki ülkedeki adli makamların bilgi ve tecrübelerinin mübadelesi, uzman değişimi, ortak bilimsel araştırma, konferans vs. gibi faaliyetlerin yapılması ve protokolün gerçekleşmesini takip etmek amacıyla yıllık somut işbirliği programlarının düzenlenmesi kararlaştırılmıştır. 03.05.2002 tarihinde imzalan antlaşma ile 02.11.1992 yılında imzalanan sözleşme yürürlükten kalmıştır. Bu anlaşma da önceki sözleşme ile aynı hususlarda düzenlemeler getirmiştir.

Kazakistan ile 13.06.1995 tarihinde imzalan hukuki konularda adli yardımlaşma anlaşması ile taraflar, hukuki konularda adli işleyişi karşılıklı kolaylaştıracak kararlar almışlardır. Yine 15.08.1995 tarihinde imzalanan cezai konularda karşılıklı adli yardımlaşma ve suçluların iadesi anlaşması ile sözü geçen hususlarda işbirliğini kararlaştırmışlardır. Ayrıca organize suçlarla mücadele kapsamında 26.09.1992 tarihinde güvenlik alanında işbirliği protokolü imzalanmış,

anlaşma çerçevesinde terörizm, organize suçlar ve uyuşturucu kaçakçılığında etkin işbirliği kararlaştırılmış, bu kapsamda 10 üniversite mezunu Kazak emniyet mensubunun Türkiye’de özel eğitime tabi tutulması ve karşılıklı 10 lise mezunu öğrencinin polis eğitim kurumlarında lisans eğitimi almak üzere gönderilmesi karara bağlanmıştır. 26.05.2005 tarihinde imzalanan uluslararası terörizm, organize suçlar, uyuşturucu ve psikotrop maddelerle ve bunların katkı maddeleri ve benzerlerinin kaçakçılığı ve diğer tiplerdeki suçlarla mücadelede işbirliği anlaşması imzalanmıştır. Kazakistan ile ve diğer Türk Cumhuriyetleri ile yapılan bu tür anlaşmalar, terörizm ve uyuşturucu kaçakçılığında muzdarip bir coğrafyayı paylaşmanın sonucu olarak görülebilir.

Özbekistan’la adli yardımlaşma çerçevesinde yapılan anlaşmaların çokluğu dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki içişleri bakanlıkları arasında Özbekistan polisinin eğitimi, çalışma usulleri ve talimatlarının yeniden yapılandırılmasına destek verilmesi ve işbirliği yapılması konularında protokoldür. 17.04.1992 tarihinde imzalanan bu protokol, Özbekistan devlet başkanı İslam Kerimov’un, Türk polis teşkilatına benzer bir Özbek polis teşkilatı kurulması yönündeki direktifinden hareketle ortaya çıkmıştır. Buna göre, Özbek polis ali mektebinin Türk Polis Akademisine benzer şekilde yapılandırılması, Türkiye’de bir yılda eğitim veren polis eğitim merkezlerinin aynı şekilde Özbekistan’da teşkilatlandırılması, Türk yetkililerin bu konuda Özbekistan’da görevlendirilmesi, belirlenen sayıda öğrencinin ve polis görevlilerinin Türkiye’de eğitim alması, polis mevzuatının oluşturulmasında Türkiye’den destek alınması ve ayrıca Türkiye ve Özbekistan arasında suçluların iade edilmesi ve bu konuda işbirliği yapılması kararlaştırılmıştır.

15.07.1992 tarihinde imzalanan önceki protokole ek olan protokole göre, Özbekistan tarafından gönderilecek yirmi personelin Türkiye tarafından belirli bir program çerçevesinde iki yıl süre ile eğitim, beslenme, barınma masrafları ve harçlıkları Türkiye tarafından karşılanmak üzere eğitim almaları kararlaştırılmıştır.

05.04.1993 tarihinde imzalanan uyuşturucu ve psikotrop madde kaçakçılığı, uluslararası terörizm ve diğer örgütlü suçlarla mücadeleye ilişkin anlaşma ile bahsi geçen suçlara karşı ortak bir komite kurularak etkin bir şekilde ve işbirliği içinde

mücadele edilmesi kararlaştırılmıştır. Uluslararası terörizmle mücadeleyi öngören bir diğer anlaşma ise 19.12.2003 tarihinde imzalanmıştır.

Adli yardımlaşma alanında ele alınacak son anlaşma 23.06.1994 tarihinde imzalanan hukuki, ticari ve cezai konularda adli yardımlaşma sözleşmesidir. Bu sözleşme ile taraflar birbirlerinin egemenlik, bağımsızlık, eşitlik ve içişlerine karışmama ilkelerine bağlı kalarak hukuki ve ticari suçluların iadesi ve nakilleri konusunda detaylı kararlar almışlardır.

Adli yardımlaşma başlığı altında imzalanan anlaşmalara bakıldığında 1992 yılında imzalanan anlaşmada ifade edilen suçluların iadesi konusu, ilerleyen tarihlerde iki ülkenin arasında siyasi krize neden olmuştur. Türkiye anlaşmada da geçen hükme rağmen Türkiye'deki sığınmacılar ve Kerimov arasındaki husumeti tatlıya bağlama yönünde hareket etmiş, ancak bu mümkün olmamıştır.

Adli Yardımlaşma alanında Türkmenistan ile mevcut iki protokolden ilki 03.04.1992 tarihinde içişleri bakanlıkları arasında imzalanan suça karşı mücadele ve toplum emniyeti konularındaki işbirliği hakkında protokoldür. Bu protokolle taraflar karşılıklı olarak vatandaşlarının haklarını, menfaatlerini ve mülklerini eşit şekilde korumak için, adli teşkilatının ve emniyet teşkilatının her türlü suça karşı işbirliği yapmasını, bu kapsamda Türkiye'nin Türkmenistan'a bilgi ve deneyimini ilgili alanlarda aktarmasını, Türkmenistan'ın reorganizasyonuna yardım etmesini, adli teşkilatın ve emniyet teşkilatının işbirliği çerçevesinde, eğitim, staj, uzman değişimi gibi faaliyetlerin yapılması vb. kararlar alınmıştır. Bu anlaşmadaki bazı hususları hayata geçirmek adına 25.07.1992 tarihinde yine aynı adı ve aynı makamların imzasını taşıyan anlaşmayla, Türk Polis Akademisi'nde eğitim görmek üzere toplam yirmi öğrencinin 1992 yılı itibarıyla alınması, takip eden yıllarda öğrenci sayısının yeniden belirlenmesi kararlaştırılmıştır. Anlaşma ayrıca Türkiye'de öğrenim görececek Türkmen polis adaylarının eğitimlerinin düzenlenmesine ilişkin hükümler içermektedir.

Yukarıdaki anlaşmanın iki temelinden biri olan emniyet teşkilatının işbirliği kapsamında Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Fakültesi'nden 1991-2011 yılları arasında 100 Türkmen öğrenci mezun olmuş, 29 öğrenci ise eğitimine devam etmiştir.

Akademide eğitim alan öğrenciler, ülkelerine göre ele alındığında en yüksek rakamı Türkmenistan oluşturmaktadır.⁹⁹ Bunu dışında TİKA tarafından yürütülen Uluslararası Polis Eğitim İşbirliği Projesi kapsamında Türkmenistan Emniyet Teşkilatı mensuplarıyla tecrübe alışverişi, stajyer eğitimi gibi etkinlikler gerçekleştirilmiştir.¹⁰⁰ Adli teşkilatın işbirliği hususuna gelince, Adalet Bakanlığının 2006'dan bu yana yayınladığı faaliyet raporlarına bakıldığında Türkmenistan'la adli yardımlaşma hususunda sadece 2006 yılında Aşkabat'ta gerçekleştirilen seminere bir temsilci katıldığı anlaşılmaktadır.¹⁰¹

Çevre korunması konusunda Azerbaycan ile 04.03.1993 yılında imzalanan çevre alanında işbirliği anlaşmasında taraflar, çevrenin ve doğanın korunması, bunun için araştırma geliştirme faaliyetlerinin düzenlenmesi, tüm bunların takibi için ortak komisyon kurulmasını kararlaştırılmıştır. Aynı şekilde 09.07.2004 tarihinde imzalanan anlaşma ile taraflar ortak olarak buldukları coğrafyadan aşlayarak çevrenin korunması konusunda proje, araştırma geliştirme, çevreci teknolojilerin mübadelesi gibi konularda anlaşmış ve bunların takibi için ulusal koordinatörlerin atanması hususunda anlaşmışlardır.

Kazakistan ile çevre korunması hususunda 04.03.1997 tarihinde çevre alanında işbirliği anlaşması imzalanmış, bu anlaşmaya göre taraflar, atmosferin su kaynaklarının, toprağın kirlilikten korunması, biyolojik çeşitliliğin korunması, kentleşme ve endüstrileşmenin çevreye uyumlu hale getirilmesi yönünde çaba harcanması gibi hususlarda ar-ge, bilimsel etkinlik ve ortak eğitim programları hazırlanmasına dayalı işbirliği yapmayı kararlaştırmışlardır.

Çevre korunması alanında Kırgızistan ile 16.08.1995 tarihinde çevre alanında işbirliği anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre taraflar çevre ve doğa korunması hususunda, atmosferin korunması, atık su bertarafı, tehlikeli atıkların yönetimi, biyolojik çeşitliliğin korunması, toprağın korunması ve rehabilitasyonu, yenilenebilir enerji kaynakları kullanımı, çevre dostu teknoloji kullanımı, çevre korumasına ilişkin

⁹⁹(Çevrimiçi) <http://www.pa.edu.tr/?app=7B6FEEDB-3DE8-47D0-B6AD-40CBA978B3A7>, 2 Mayıs 2013.

¹⁰⁰(Çevrimiçi) <http://www.tika.gov.tr/haber/turkmenistanda-uluslararasi-polis-egitim-isbirligi-projesi/344>, 2 Mayıs 2013.

¹⁰¹T.C. Adalet Bakanlığı 2006 Yılı Faaliyet Raporu, s.113, (Çevrimiçi)<http://www.adalet.gov.tr/rapor/rapor2006.pdf>, 2 Mayıs 2013.

çağdaş ölçüm tekniklerinin tatbiki ve kalkınma politikaları ile çevre koruma politikalarının birbirine uyumlu hale getirme gibi hususlarda bilimsel bilgi üretimi ve değişimine, uzman eğitimi ve değişimine, ortak ar-ge projelerine dayalı işbirliği yapmayı kabul etmişlerdir.

Özbekistan ile 08.05.1996 tarihinde çevre alanında işbirliği anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma ile taraflar, atmosferin korunması, su kalitesinin korunması, tehlikeli atıkların yasadışı trafiğinin engellenmesi, katı atıkların yeniden kullanımı veya bertaraf edilmesi, biyolojik(fauna-flora) kaynakların korunması, toprağın korunması, yenilenebilir enerji kaynakları kullanımı ve çevre politikalarının diğer sektör politikaları ile entegrasyonu için ar-ge faaliyetleri yapılması, bilimsel konferans, seminer ve toplantıların düzenlenmesini, ortak eğitim programlarının oluşturulması ve uzman değişiminin sağlanması kararlaştırılmıştır. Ayrıca Aral denizinin korunması için ve bu konuda belirli uluslararası örgütlerden kaynak sağlanması konusunda işbirliği yapılması kararlaştırılmıştır.

Büyük bir bölümü Özbekistan topraklarında yer alan Aral denizinin kuruması, tüm Orta Asya'yı etkileyen en önemli çevre sorunudur. Sovyetler döneminde özellikle Türkmenistan ve Özbekistan'da büyük tarım alanlarında pamuğun tek ürün olarak yetiştirilmesi, aşırı su isteyen bir ürün olduğu için Amu Derya ve Sir Derya nehirlerinin kontrolsüz kullanımı sonucunda Aral denizi en önemli su kaynaklarından mahrum kalmış ve kurumuştur. Ayrıca tüm bu gelişmelere rağmen Sovyetlerin pamuk mahsulü için sınır tanımayan talebi doğrultusunda bilinçsiz ve yoğun gübreleme sonucunda Özbekistan'ın tarım toprakları halk sağlığını tehdit eden toksik maddelerle dolmuştur.¹⁰² Ekolojiyi ve halk sağlığını derinden etkileyen bu durumdan en çok etkilenen Karakalpakistan özerk bölgesi için TİKA, Aral havzasında tarım sistemlerinin geliştirilmesi programı adı altında çevresel felaketin sonuçlarının en aza indirilmesi, tarımsal faaliyetin sürdürülebilirliğinin sağlanması vb. gibi amaçlarla 2010 yılından itibaren beş yıl sürecek altı farklı projeyi başlatmıştır.¹⁰³

¹⁰² Akt. A. Ahat Andican, a.g.e., s.512-513.

¹⁰³ TİKA 2011 Faaliyet Raporu, s.101, (Çevrimiçi) <http://store.tika.gov.tr/yayinlar/faaliyet-raporlari/faaliyet-raporu-2010.pdf>, 20 Aralık 2012.

Türkmenistan ile 18.11.1996 tarihinde imzalanan çevre alanında işbirliği anlaşmasına göre taraflar, atmosferin korunması, su kalitesinin korunması, tehlikeli atıkların yasadışı trafiğinin engellenmesi, katı atıkların yeniden kullanımı veya bertaraf edilmesi, biyolojik(fauna-flora) kaynakların korunması, toprağın korunması, yenilenebilir enerji kaynakları kullanımı ve çevre politikalarının diğer sektör politikaları ile entegrasyonu için ar-ge faaliyetleri yapılması, bilimsel konferans, seminer ve toplantıların düzenlenmesi, ortak eğitim programlarının oluşturulması ve uzman değişiminin sağlanmasını kararlaştırmıştır. Ayrıca Aral denizinin korunması için ve bu konuda belirli uluslararası örgütlerden kaynak sağlanması konusunda işbirliği yapılması kararlaştırılmıştır.

Çevre koruması alanında TİKA'nın raporlarında Türkmenistan'da su hijyeninin sağlanması, çöl sakinlerine içme suyu sağlanması, kum fırtınalarından korunma, kum tepelerinin oluşmasına engel olma ve halkı bu konuda bilinçlendirme, erozyon kontrolü ve mera ıslahı, fidan ve tohum yetiştiriciliği gibi hususlarda projeler gerçekleştirildiği görülmektedir. Bu projeler, hem operasyonel hem finansal destek hem de uzmanlara ve halka yönelik eğitim ve bilinçlendirme etkinliklerini kapsamaktadır.¹⁰⁴

Azerbaycan ile ormancılık alanında 15.10.1997 tarihinde Antalya'da ormancılık alanında işbirliği çerçevesinde bir protokol imzalanmıştır. Bu protokolde, ormanların geliştirilmesi ve korunması, ormanlık kırsal bölgedeki halkın ormanla ilişkisinin düzenlenmesi, ağaç türlerinin incelenmesi, tohumlara ilişkin bilimsel araştırma ve iki ülkenin ormancılık alanında idari işbirliği gibi konularda bilimsel ve teknik işbirliği yapılması kararlaştırılmıştır. Bu protokol çerçevesince öngörülen ormancılık alanında işbirliği çalışmalarının öngörüldüğü gibi sürdürüldüğü görülmektedir.¹⁰⁵

Ormancılık alanında Kırgızistan'la iki protokol imzalanmıştır. 15.10.1997 tarihinde imzalanan ormancılık alanında işbirliğine ilişkin protokolde, Türk ve Kırgız tarafları, sürdürülebilir ormancılık yönetimi alanında bir dizi uygulamayı hayata

¹⁰⁴ TİKA 2006, 2007, 2010 Faaliyet Raporları

¹⁰⁵(Çevrimiçi) http://web.ogm.gov.tr/birimler/merkez/egitim/disiliskiler/Dokumanlar/yayinlar/turkcu_mhuriyetleri-01.pdf, 11 Aralık 2011.

geçirmek üzere anlaşmışlardır. Diğer anlaşma 14.04.1998 tarihinde imzalanan işbirliği anlaşmasıdır. Bu anlaşma da Türkiye Kırgızistan'ın ormancılık alanında işbirliğini öngörürken, ormancılık alanında rasyonel işbirliği, orman alanlarının restorasyonu ve rasyonel kullanımı, fidan yetiştirilmesi, doğal ekosistemlerin korunması çabalarına destek verilmesi, avcılık sektöründeki tecrübelerin paylaşılması ve bilgi, uzman paylaşılması gibi spesifik hedefler kararlaştırılmıştır.

Kırgızistan ile ilgili olarak Ormancılık alanında Orman ve Su İşleri Bakanlığına bağlı Çölleşme ve Erozyonla Mücadele Genel Müdürlüğünün bilgi notundan konuyla ilgili önemli sayıda proje, projelere bağlı hibe, personel ve uzman eğitimi, karşılıklı personellerin taraf ülkelere ziyareti, ormancılıkta zararlılarla mücadele, tesis modernizasyonu, teknoloji aktarımı ve farklı konularda proje, seminer, bilimsel etkinlik gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Orman Bakanlığının teşkilatlarına bu faaliyetlerinde TİKA'nın da yardım ve öncülük ettiği görülmektedir.¹⁰⁶

15.10.1997 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti ve Özbekistan Cumhuriyeti Orman Bakanlıkları arasında imzalan ormancılık alanında işbirliğine ilişkin protokolde, ormanların korunması, geliştirilmesi, fidancılık, tohumculuk, milli parkların organizasyonu, erozyonla, yangınla, zararlılarla mücadele, odun ve odun dışı orman ürünlerinin pazarlanması ve işlenmesi vb. hususlarda özel ve sivil kuruluşlarında katılımıyla işbirliği yapılması kararlaştırılmıştır. Bu anlaşmada geçen hususların gerçekleşme düzeyine bakıldığında Türkiye Cumhuriyeti Orman ve Su İşleri Bakanlığı Çölleşme ve Erozyonla Mücadele Genel Müdürlüğü tarafından 1997 yılından bugüne kadar belli bir takım faaliyetlerin yürütüldüğü görünmektedir. Bu kapsamda ormancılığa ilişkin olarak Türkiye'den Özbekistan'a uzman görevlendirilmesi, eğitim programları ve heyetler arası ziyaretler gibi etkinlikler gerçekleşmiştir. Özellikle 2012 yılında TİKA ve Çölleşme ve Erozyonla Mücadele

¹⁰⁶Çölleşme ve Erozyonla Mücadele Genel Müdürlüğü Bilgi Notu: (Çevrimiçi)
http://www.cem.gov.tr/erozyon/Files/faaliyetler/dis_iliskiler/Asya_Ulkeleri/Orta_Asya_Kafkaslar/Kirgizistan/Kirgizistan_Bilgi_Notu.pdf, 5 Mart 2013.

Genel Müdürlüğünün finans desteği ile Özbekistan'ın da aralarında bulunduğu dört ülke için iki yıl süreli ormancılık projesi başlatılmıştır.¹⁰⁷

18.11.1996 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti Orman Bakanlığı ile Türkmenistan Doğal Kaynak Kullanımı ve Çevre Koruma Bakanlığı arasında karşılıklı işbirliğine ilişkin memorandum imzalanmıştır. Bu memorandumla taraflar ormanların şimdiki ve gelecekteki kuşakların da ihtiyaçlarını karşılaması için sürdürülebilir orman yönetimi alanında detaylı olarak ele alınan hususlarda işbirliği yapılmasını kararlaştırmışlardır. Bu hususlar kısaca özetlenecek olursa; ormanların geliştirilmesi, korunması, orman ekonomisinin değerlendirilmesi, çölleşmeyle mücadele, bilgi ve uzman değişimi, bu hususlarda bilinci artıracak bilimsel etkinlikler ve projeler gibi hususlardır.

Haberleşme alanında 05.12.1992 tarihinde imzalanan işbirliği protokolüne göre, Türkiye haberleşme alanındaki teknik hususlarda Azerbaycan ve Nahcivan'a hibe, yardım, tecrübe aktarımı yapması, Azerbaycan'ın uluslararası haberleşme ağına Türkiye üzerinden entegre olması, Azerbaycan'da yapılacak olan yatırımlar için Türkiye'nin telekomünikasyon ürünlerinden azami ölçüde faydalanılması, Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri arasında bir haberleşme birliği kurulmasının imkanlarını araştırılması kararlaştırılmıştır. Ayrıca 02.08.2003 tarihinde iki ülkenin ulaştırma bakanlıkları arasında imzalanan protokole göre, taraflar internet ve telefon gibi telekomünikasyonun temel alanlarında yatırım, altyapı gibi alanlarda işbirliği yapmayı, elektronik ticaret için gerekli düzenlemenin yapılması, posta alanında işbirliğinin genişletilmesi konusunda anlaşmışlardır.

Ayrıca Azerbaycan'la radyo ve televizyon yayınları ile ilgili olarak 08.12.1995 tarihinde bir mutabakat muhtırası imzalanmıştır. Bu muhtıraya göre, TRT 1 kanalının Azerbaycan'da yayın yapma ilkeleri ve organizasyonu belirlenmiştir. TRT 1 yukarıda adı geçen mutabakat muhtırası ile Azerbaycan'da karasal yayın yapmak sureti ile basit bir anten ile bütün Azerbaycan'da izlenmektedir. TRT yayınlarının Azerbaycan'da kesileceğine yönelik haberlere rağmen 2012'nin eylül

¹⁰⁷T.C. Orman ve Su İşleri Bakanlığı Çölleşme ve Erozyonla Mücadele Genel Müdürlüğü Özbekistan'la İkili İlişkiler Bilgi Notu, (Çevrimiçi)
http://www.cem.gov.tr/erozyon/Files/faaliyetler/dis_iliskiler/Asya_Ulkeleri/Orta_Asya_Kafkaslar/Ozbekistan/Ozbekistan_Bilgi_Notu.pdf, 21 Mart 2013.

ayında TRT ile Azeri muhatap kurum arasında yine bir anlaşma imzalanmıştır. TRT'nin Azerbaycan'da karasal yayın yapması iki ülkenin etkileşimi açısından son derece önemli bir husustur. Ancak Türkiye'de karasal olarak yayın yapan bir Azeri televizyonu bulunmamaktadır.

Kazakistan ile bu kapsamda 01.12.1992 tarihinde imzalanan işbirliği anlaşması ile Türkiye Kazakistan'a 3500 hatlık sayısal telefon santrali ve uydu yeristasyonu hibe etmiştir. Bunun dışında telekomünikasyon alanında teknik işbirliğini içeren kararlar alınmıştır.

Haberleşme ile ilgili olarak Kırgızistan ile 02.12.1992 tarihinde işbirliği anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmayla birlikte Türkiye, Kırgızistan'ın gerek Türkiye ile iletişimini sağlamak, gerekse Türkiye üzerinden başka ülkelerle iletişim kurabilmesi adına telefon sayısal hatlarıyla ilgili bir teknik donanımı hibe etmiştir. Bunun dışında kardeşliğe vurgu yapılarak, iki ülkenin daha hızlı iletişim kurabilmesi bağlamında, haberleşme alanındaki teknik yönlerde işbirliği yapılması kararlaştırılmıştır. Buna göre Türkiye teknik ve maddi imkanlarıyla haberleşme alanında Kırgızistan'a yardımcı olması, buna karşılık Kırgızistan'ın da haberleşme alanındaki yatırımları için gerekli olan altyapıyı oluştururken Türk şirketlerini tercih etmesi öngörülmüştür.

Özbekistan ile 19.12.1991 tarihinde imzalanmış ulaştırma ve haberleşme alanında işbirliği anlaşmasına göre, haberleşme alanında telekomünikasyon operasyonu hakkında bilgi alışverişi yapmayı, Taşkent'te inşa halinde olan uydu yer "Intelsat" uluslararası istasyonu vasıtasıyla direk otomatik telefon ve telgraf haberleşmesini sağlamayı, böylece haberleşme ağının bütünleşmesini sağlamayı hedeflemişlerdir. Ayrıca yüksek teknoloji haberleşme araçları üretmek için ortak şirketler kurmayı ve Türk Özbek TV programlarının karşılıklı naklini sağlamayı kararlaştırmışlardır. Tele komünikasyon alanının belki de en önemli unsurlardan biri TV yayıncılığıdır. Yukarıda bahsedilen anlaşmada Türk Özbek TV programlarının naklinin sağlanması amaçlanmıştır. Diğer Türk Cumhuriyetleri ile yapılan anlaşmalarda da benzer hususlar geçmektedir. Ancak Azerbaycan'da gerçekleşen ve son zamanlarda problemlili bir hal alan karasal yayın dışında Türk Cumhuriyetleri arasında karasal yayın yaptığı bilgisine ulaşılan bir TV kanalı bulunmamaktadır. Söz

konusu ülkeler arasındaki TV yayınlarının izlenmesi daha çok uydu aracılığıyla mümkün olmaktadır. Bu durumda anlaşmalarda bahsedilen teşvik dışında daha çok izleyicinin kendi bireysel çabasına dayanmaktadır. Böyle olunca da söz konusu ülkelere ait yayınların karşılıklı izlenmesi için diğer ülkelerin kanallarına göre pratikte herhangi bir fark oluşmamaktadır. Ayrıca şu anki uyduya bağlı veya internet üzerinden gerçekleşen yayınların Türk dünyasında karşılıklı izlenme oranlarına ilişkin de sağlıklı bir bilgi yoktur.

Yine Özbekistan ile 03.12.1992 tarihinde imzalanan haberleşme alanında işbirliği protokolü ile Türkiye, Özbekistan'ın hem Türkiye ile hem de Türkiye üzerinden üçüncü ülkelerle haberleşmesini sağlamak için Taşkent ve Semerkant'ta tesis etmiş olduğu 2500 hatlık telefon santrallerini ve Taşkent'te tesis etmiş olduğu uydu yer istasyonunu Özbekistan'a hibe etmiştir. Bunun dışında Özbekistan'ın haberleşme altyapısının modernizasyonu için muhatap Türk kuruluş ve şirketleri ile ortak hareket etmesi kararlaştırılmıştır.

Türkmenistan ile 04.12.1992 tarihinde haberleşme alanında işbirliği protokolü imzalanmıştır. Bu protokolle, Türkiye Türkmenistan'a 2500 hatlık sayısal telefon santralini, uydu yer istasyonunu ve Türk televizyon programlarının işlenmesini sağlayacak uydu yer istasyonunu Türkmenistan'a hibe ettiğini ifade etmiştir. Ayrıca Ankara ve Aşkabat arasındaki haberleşme devrelerinin ihtiyaç ölçüsünde artırılması, Türkiye tarafından Türkmenistan'ın haberleşme master planının yapılması, bunun karşılığında Türkmenistan'ın Türk telekomünikasyon sanayi ürünlerinden azami ölçüde istifade etmesi, Türkmenistan'ın üçüncü ülkelere bağlanmasının imkanların elverdiği ölçüde Türkiye üzerinden sağlanması, Türk Posta ve Telgraf Teşkilatı Anonim Şirketi tarafından teleks santral ve cihazlarının hibesi, Türkmenistan'ın altı büyük şehrine kısa zamanda uydu yer istasyonu vericilerinin tesis edilmesi gibi hususlar karara bağlanmıştır.

Askeri işbirliği alanında Kazakistan ile 08.08.1994 tarihinde askeri alanda eğitim, teknik ve bilimsel işbirliği anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmayla taraflar, askeri eğitim kurumları ve askeri birlikler arasında karşılıklılık esasına dayalı olarak eğitim, ziyaret, tatbikatta gözlemcilik gibi hususlarda işbirliği yapmayı kararlaştırmışlardır. 08.02.1994 tarihinde Türkiye'nin Kırgızistan'a on bin adet

askeri eğitim elbisesi bağışlamasına dair anlaşma imzalanmıştır. Türkmenistan ile de 09.09.1992 tarihinde askeri eğitim işbirliği anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmayla birlikte taraflar, askeri personelin eğitim ve öğretim görmesi veya görev yapması için taraf ülkenin birinden diğerine gönderilmesi konusunda anlaşmışlardır. Anlaşma hem kursiyer hem de görevli askeri personelin gönderildiği ülkedeki muhtelif durumlarına ilişkin(görev, ölüm, yargılanma, eğitim, ödemeler, geri çağırma vs.) kararları içermektedir.

Askeri personel eğitimi çerçevesinde Orta Asya Cumhuriyetlerinden askeri öğrenciler Türkiye'deki askeri akademilerde 1992 yılından itibaren eğitim görmeye başlamış, 1998 yılı itibariyle 2300 askeri öğrenci ve subay mezun olmuş, 1700 öğrenci ve subay eğitimlerine hala devam etmektedir.¹⁰⁸ Askeri alanda işbirliği kapsamında değinilmesi gereken bir diğer gelişme Türkiye, Azerbaycan, Kırgızistan ve Moğolistan'ın ortaklaşa kurduğu Avrasya Askeri Statülü Kolluk Kuvvetleri Teşkilatı'dır.¹⁰⁹ Zorlu, bu teşkilat kapsamında yetkililerin bu birliğe ait bir askeri müdahale mangasının bulunmayacağı yönündeki vurgusuna dikkat çekerek, Kazakistan'ın girmesinin henüz netleşmediği, Özbekistan'ın genel Türkiye tavrından dolayı katılmadığı ve Türkmenistan'ın da daimi tarafsızlık statüsü nedeniyle katılmadığı birliğin Türk dünyasında ilk askeri yapılanma olduğunu ifade etmektedir.¹¹⁰

Havacılık alanında Türkiye ile Azerbaycan arasında 02.05.1992 tarihinde, Kazakistan ile 01.05.1992 tarihinde, Kırgızistan ile 14.10.1994 tarihinde ve Özbekistan ile 23.06.1994 tarihinde imzalanan hava taşımacılığı anlaşmaları bulunmaktadır. Bu anlaşma uluslararası hukuka uygun olarak söz konusu ülkelerle Türkiye arasında hava taşımacılığını düzenleyen ve bu alanda işbirliğine ilişkin kararlar alınmıştır. 05.05.1997 tarihinde imzalanan protokolle, Türkiye ile Azerbaycan sınırının her iki tarafındaki onar kilometrelik alan içinde yapılacak sivil ve askeri uçuşlara ilişkin düzenlemeler kararlaştırılmıştır. Yine aynı tarihte

¹⁰⁸ Mustafa Durmuş, Harun Yılmaz, a.g.e., s.504.

¹⁰⁹ Avrasya Askerî Statülü Kolluk Kuvvetleri Teşkilâtı, (Çevrimiçi) <http://www.jandarma.tsk.tr/dis/takm.htm>, 16 Eylül 2014.

¹¹⁰ Kürşat Zorlu, " "Turan Ordusu" şimdiden korkuttu", Yeniçağ Gazetesi, 02.02.2013, (Çevrimiçi) <http://www.yenicaggazetesi.com.tr/turan-ordusu-simdiden-korkuttu-25637yy.htm>, 16 Eylül 2014.

imzalanan ek protokol ile Azerbaycan'dan İzmir ve Adana'ya uçuş gerçekleştirilmesi, İstanbul'dan Frankfurt ve Londra'ya gerçekleşen uçuşlara Azerbaycan'ın eklenmesi ve Kahire uçuşları için de aynı yöntemin izlenilmesi konusunda anlaşmıştır.

Son olarak meteoroloji alanında Türkiye Cumhuriyeti Devlet Meteoroloji Genel Müdürlüğü ile Türkmenistan Hidrometeoroloji Genel Kurumu arasında 12.11.1997 tarihinde işbirliği anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre taraflar, meteoroloji alanında bilimsel, teknik ve idari işbirliğine yönelik olarak, personel eğitimi, uzman değişimi, doküman değişimi, meteorolojik cihaz ve ekipmanın modernizasyonu için işbirliği gibi hususlarda anlaşmışlardır. Ayrıca Türkmenistan'dan her yıl üç öğrencinin tahsil görmek üzere Türkiye'de Anadolu Meteoroloji Meslek lisesinde eğitim görmesi kararlaştırılmıştır. Bu anlaşma gereğince, Türkmenistan'dan Anadolu Meteoroloji Meslek Liselerine öğrenci kabul edilmiş, tüm iase ve ibate masrafları Türkiye tarafından karşılanmıştır.¹¹¹

2.2. SİYASİ VE KÜLTÜREL İLİŞKİLER

Türkiye ve Türk cumhuriyetleri arasındaki ilişkilerin daha hararetli görülmesi tarafı siyasi ve kültürel ilişkiler olarak görünmektedir. Model olma, serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecinde köprü olmak gibi aşkın ve içkin projelerin ekonomik boyutunda belli yetersizlikler olduğu konuyla ilgili geniş literatürde hem de yukarıda ele alınan ekonomik ilişkilerin analizinde sabit görünmektedir. Temelde ticari ilişkileri artırarak yeni döneme uyum sağlamaya çalışan Türk Cumhuriyetleri ve bu sürece hem dışsal hem de içsel motivasyonları ile katkı sağlamaya çalışan Türkiye, ekonomik ve ticari alandaki sıkça söz edilen kapasite sınırlılığı nedeniyle nispeten politika veya söylem üretmek için daha verimli bir alan olarak görülebilecek olan siyasi ve kültürel işbirliği alanında önemli bir hareketlilik yaşamışlardır. Bu başlık altında sırasıyla siyasi işbirliği ile eğitim ve kültür alanında ortaya konan anlaşmalar çerçevesinde bir değerlendirme yapılmaya çalışılacaktır.

¹¹¹ T.C. Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, Dış İlişkiler Şube Müdürlüğü, Genel Meteoroloji Eğitimi Uluslararası İlişkiler Ders Notları, s. 27. (Çevrimiçi)
<http://egitim.mgm.gov.tr/ekdn/Genel%20Meteoroloji%20Ders%20Notlar%C4%B1/>, 6 Aralık 2014.

2.2.1. ROMANTİZMDEN RASYONELLİĞE SİYASİ İLİŞKİLER

Türkiye, bağımsızlıklarını kazandıkları ilk andan itibaren Türk Cumhuriyetleri ile hızlı bir siyasi işbirliğine girmiş ve her ülkeyle yoğun bir diplomasi gerçekleştirmiştir. Aşağıda siyasi işbirliği ya da anlaşmaların dış işlerindeki tasnif ediliş adıyla “Dostluk, Siyasal İşbirliği, İttifak, Tarafsızlık” konusundaki anlaşmalar ele alınacaktır.

Türkiye ve Azerbaycan arasında bu konu çerçevesinde 24.01.1992, 09.02.1994 (iki adet), 04.10.1994 ve 08.09.1997 tarihlerinde anlaşma ve 09.02.1994 tarihinde bir protokol olmak üzere toplam altı anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşmalardan 24.01.1992 yılında yapılan dostluk, işbirliği ve iyi komşuluk anlaşması¹¹², kapsamı bakımından diğer anlaşmalarında temelini oluşturduğu gözlenmiştir. Bu anlaşma, uluslararası ilişkilere hakim olan yeni gelişmelere uyum içinde iki ülke arasında her türlü ilişkinin geliştirilmesini, iki ülkenin yönetim organları arasında üst düzey danışmaların sürekli hale getirilmesi, iki ülkenin potansiyeline uygun olan ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi, ortak yatırım ve ortak projelerin geliştirilmesi, idari ve toplumsal düzeyde iki ülkenin tüm kesimlerinin ilişkilerinin artırılması için yönetsel her türlü çabanın gösterilmesi, iki ülkenin halkları arasında bireysel ilişkilerin geliştirilebilmesi, daha nesnel adımlar olarak yönetsel anlamda her türlü bilgi ve tecrübenin paylaşılması, kardeş şehirler oluşturulması için gerekli çabanın gösterilmesi yönünde karar alınmıştır. Bu anlaşmanın üçüncü ülkelerin menfaatlerine karşı olmadığı da ayrıca bir madde ile vurgulanmıştır. 09.02.1994 yılında imzalanan işbirliği ve karşılıklı yardımlaşma protokolünde, Azerbaycan’ın güvenliği, bağımsızlığı ve egemenliğinin güçlendirilmesi için Türkiye’nin katkı sağlaması karara bağlanmıştır. 09.02.1994 tarihinde imzalanan siyasal danışmalara ilişkin anlaşmada Dışişleri bakanlıklarının üst düzey görevlilerinin yılda iki defadan az olmamak kaydıyla görüşme ve danışmada bulunmaları karara bağlanmıştır. Bunun yanında diğer bakanlıkların da sürekli işbirliği içerisinde olması için çaba gösterilmesi kararlaştırılmıştır. Yine dostluğun ve çok yönlü işbirliğinin geliştirilmesine ilişkin olarak 09.02.1994 yılında

¹¹²(Çevrimiçi)http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc076/kanuntbmmc076/kanuntbmmc07603889.pdf, 20 Kasım 2012.

imzalanan anlaşma uyarınca, taraflar, siyaset, ekonomi, güvenlik, eğitim, bilim, kültür, tarım, iletişim, ulaştırma vs. alanlarda işbirliğinin geliştirilmesi için katkıda bulunmayı ve bunun için iç hukuklarında gerekli düzenlemeleri yapmayı kabul etmişlerdir. Önceki anlaşmalara dayanarak ve onların belirli maddelerinin gereği olarak 04.10.1994 tarihinde İçişleri bakanlarınca imzalanan işbirliği anlaşması, suç, terör, madde bağımlılığı gibi konularda mücadele için tarafların etkin bir biçimde işbirliği yapması öngörülmüştür. 08.09.1997 tarihinde Dışişleri bakanları arasında imzalanan işbirliği ve siyasal danışmalara ilişkin anlaşmada da öncekilere benzer vurgular yapılmış, özellikle dış politika konusunda fikir alışverişi ve politikaların eşgüdümü hale getirilebilmesi, ayrıca diğer alanlarda yapılan anlaşmaların da kurumsal bir çerçevede takip edilmesi kararlaştırılmıştır.

Yukarıda içerikleri özetlenen anlaşmalar ile Türkiye ve Azerbaycan arasında etkin bir siyasi işbirliği hedeflenmiş ve buna niyetlenilmiştir. Çelikpala, Türkiye ve Azerbaycan ilişkilerinin “iki devlet, bir millet” vurgusu ile değerlendirildiğini ifade etmekte, ayrıca Türkiye’nin Azerbaycan’ı ilk tanıyan ülke olmasının ve diğer Türk Cumhuriyetlerinden de önce tanınmasının kültürel, etnik ve jeopolitik gerekçelerine vurgu yapmaktadır.¹¹³ Çelikpala, Türkiye ve Azerbaycan ilişkilerinin en temel noktaları olarak, Dağlık Karabağ sorununu, Azerbaycan’da anayasal düzenin yapılandırılmamasını ve Hazar petrolünün Batılı pazarlara aktarılmasını gösterir. Dağlık Karabağ sorununa ilişkin olarak Türkiye, barışçıl bir çözümün bulunabilmesi ve Azerbaycan’ın toprak birliğinin korunabilmesi adına BM ve AGİT kararlarının çıkarılması için aktif çaba göstermiş, Ermenistan’a karşı sert açıklamalarla birlikte 1993 yılında Türkiye Ermenistan sınır kapısını kapatmıştır.¹¹⁴

Dağlık Karabağ sorunu, bugün hala çözümü zor görünen bir sorun olarak görünmektedir. Geline nokta, Azerbaycan Dağlık Karabağ’ı izole ederek toprak bütünlüğünü korumayı ve hem savaşa yönelik askeri hazırlık hem de uluslararası aktörlerden konuya ilişkin destek almaya çalışmaktadır. Ermenistan ise

¹¹³ Mithat Çelikpala, “Son Yirmi Yılda Türkiye’nin Azerbaycan, Gürcistan ve Ukrayna’ya yönelik Dış Politikası ve Bu Ülkelerdeki Faaliyetleri”, **Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Azerbaycan, Gürcistan ve Ukrayna: Türk Dilli Halklar-Türkiye ile İlişkiler**, Ed. İsmail Aydingün, Çiğdem Balım, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2012,s.317.

¹¹⁴ Mithat Çelikpala, a.g.e., s. 321.

çözüksüzlüğü devam ettirerek var olan durumun normalleşmesi ve meşrulaşması için gayret göstermektedir.¹¹⁵

Türkiye'nin Ermenistan ile 2009'da sınır kapsının açılmasına ilişkin olarak imzaladığı protokoller, Türkiye ve Azerbaycan ilişkilerinde önemli bir kriz oluşturmuştur. Tokluoğlu Azerbaycan'da seçkin bir katılımcı listesiyle farklı zamanlarda üç kez gerçekleştirdiği derinlemesine görüşmelerden elde ettiği veriler ile, Azeri tarafında Ermenistan ile yapılan protokollerin büyük bir memnuniyetsizliğe neden olduğunu ancak 13 Mayıs 2009 tarihinde Tayyip Erdoğan'ın Azerbaycan'ı ziyaretinde yaptığı meclis konuşmasında, sınırı kapatma nedeni ortadan kalkmadıkça sınırın tekrar açılmayacağı yönündeki sözlerinin Azeri tarafındaki kaygıları nispeten azalttığını ifade etmektedir.¹¹⁶ Bu durum, anlaşmalarda geçen uluslararası ilişkilerde ortak tavır, eşgüdüm kararı ve yoğun danışma kararı ile birlikte düşünüldüğünde, ortak tavır oluşturma ve eşgüdümün sağlanması hususunun tam anlamıyla başarılı olmuş olmadığı yönünde bir değerlendirmeye meşruiyet sağlar. Ancak buna rağmen kanun tasarısının gerekçesinde¹¹⁷ Azerbaycan'ı bölgede Türkiye'nin çok önemli ortağı olarak takdim eden, ilk maddeleri askeri ve güvenlik konuları olan ve ülkelerin toprak bütünlüğünün korunmasında sıkı işbirliği öngören 16.08.2010 tarihli stratejik ortaklık ve karşılıklı yardım anlaşmasının¹¹⁸ imzalanması da bu olumsuz havanın dağıtılması ile ilgili bir tedbir olarak düşünülebilir.

Türkiye ve Azerbaycan ilişkilerinin yirmi yıllık süreci ele alındığında başlangıçta romantik bir dönemin yaşandığına yönelik yoğun bir algı ve değerlendirme vardır. Tokluoğlu Azeri tarafında, kültür, sanat, eğitim ve ekonomi gibi alanlarda olumlu bir Türkiye algısı varken, kamu diplomasisi ve siyasi ilişkilerde daha olumsuz bir Türkiye algısının oluştuğunu gözlemlemektedir. Kültürel anlamda 91 ve 98 yılları arasında ilişkilerin insan faktörüne odaklandığını, bundan sonra ise petrol, doğal gaz ve jeopolitik gerçeklerin baskın hale gelmeye başladığı,

¹¹⁵Ceylan Tokluoğlu, a.g.e., s. 43.

¹¹⁶A.e., s. 79.

¹¹⁷(Çevrimiçi)<http://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem23/yil01/ss645.pdf>, 17 Eylül 2014.

¹¹⁸(Çevrimiçi)[http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/05/20110528m1.htm](http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/05/20110528m1.htm&main=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/05/20110528m1.htm) 17 Eylül 2014.

bunun da “rasyonel, düşünülmüş ve anlaşılır kardeşliğe geçilmesi” gerektiğine yönelik algılar oluşturduğunu gözlemlemiştir.¹¹⁹

Türkiye ve Azerbaycan arasındaki siyasi işbirliğinde ortaya konan hedefler her ne kadar üst düzeyde tutulsa da, verili şartların bunu çok kolay kılmayacağı da aşikar gözükmektedir. Burada önemli olan husus, iki ülke arasındaki romantik havanın muhafaza edilmesine ek olarak, ortaya konulan hedeflere ulaşabilmek için daha akıllı ve rasyonel bir tutumun iki tarafın çabasıyla oluşturulmasıdır. Ancak bu şekilde kırılmalıkların ve kopmaların önüne geçilebilir.

Kazakistan ile siyasal işbirliği kapsamında 17.10.1994 tarihinde dostluk ve işbirliği anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma ile 15.03.1991 tarihinde Kazakistan Sovyet Cumhuriyeti ile imzalanan anlaşmanın yerini almıştır. Bu anlaşma ile taraflar iki ülke arasındaki tarih, kültür ve dil bağına atıfta bulunarak, ayrıca bağımsızlık, egemenlik, toprak bütünlüğü, içişlerine karışmama, eşitlik, saygı ve ortak yarar ilkelerine bağlı olarak bütün alanlarda ilişkilerin geliştirilmesi ve güçlendirilmesi konusunda karar almışlardır. Anlaşma metinlerinden anlaşıldığına göre dostluk ve işbirliği anlaşmaları diğer alanlardaki anlaşmalarında dayanak noktası olmaları özelliğiyle daha siyasi bir nitelikte görünmektedirler. 22.10.2009 tarihinde imzalanan stratejik anlaşmasının kanun tasarısının gerekçesinde, Kazakistan Türkiye’nin Orta Asya’daki en önemli siyasi ve ekonomik ortağı olarak takdim edilmektedir. Bu anlaşmaya göre taraflar, ortak vizyonları doğrultusunda aralarındaki ilişkileri kapsamlı stratejik ortaklığa taşıma kararı almışlardır. Her alanda derinlemesine işbirliğini öngören anlaşmada Avrasya bölgesinde barış ve refah için destek ile Türk Dili konuşan ülkeler arasında daha fazla bütünleşme için destek kararı bulunmaktadır.¹²⁰

Kazakistan ile imzalanan anlaşmalarda vurgulanan ortak vizyon ve derin işbirliği hedefinin iki ülke arasında gerçekleşen siyasi ilişkilerde gözlemlemek mümkün görünmektedir. Kıdıralı, uzun zaman karanlıkta kalan kişinin aydınlığa kavuştuğunda gözlerinin kamaşmasını, Türk-Kazak siyasi ilişkileri için bir metafor olarak kullanarak, Kazak devletinin bağımsızlıkla birlikte telaşa kapıldığını ancak

¹¹⁹Ceylan Tokluoğlu, a.g.e., s.99-100.

¹²⁰(Çevrimiçi)<http://www2.tbmm.gov.tr/d23/1/1-0792.pdf>, 17 Eylül 2014.

süreci sorunsuz atlatmasında alçakgönüllü kardeş olarak nitelediği Türkiye'nin katkılarının büyük öneme sahip olduğunu, Kazakistan'ın kısa zaman zarfında sorunlarını aşmasında ve başarılı olmasında, Türk devletinin çok yönlü desteğinin önemini ifade etmektedir.¹²¹

İlişkilerdeki bu olumlu havanın yanında altı çizilmesi gereken bazı hususlar da vardır. Aydınğün ve Tüfekçioğlu, Türkiye ve Kazakistan ilişkilerinde ağabey algısının çok fazla benimsenmediğini, ulus kimliği inşa sürecinde olan Kazakistan'ın Rus etkisini de azaltmak gayretiyle sınırsız bir dışa açılma arzusuna sahip olduğunu ifade ederek, bu dışa açılımı kendi başına yapabileceğini anlayan Kazakistan'ın Türkiye'nin köprü olma işlevine de ihtiyaç duymadığını belirtmektedir.¹²² Bu tespit, gerçekte var olması gerekmeyen hiyerarşik ilişkinin pratikte de olmadığını ortaya koymaktadır. Benzer şekilde Hatipoğlu, Türkiye-Kazakistan ilişkilerinin karşılıklı olarak bölgede etkin olan güçlerle geliştirilen ilişkilerin alt unsuru şeklinde yürüdüğünü ifade etmektedir. Bu anlamda Kazakistan, Rusya, ABD ve Çin eksenli bir düzlemde, Türkiye ise AB, Rusya ve ABD eksenli bir düzlemde Türkiye Kazakistan ilişkilerini sürdürmek durumundadır.¹²³

Kırgızistan ile siyasi işbirliği çerçevesinde yeni olanın eskisini yürürlükten kaldırdığı iki anlaşma görünmektedir. 24.10.2007 yılında imzalanan "Türkiye Cumhuriyeti ve Kırgızistan Cumhuriyeti Arasında Ebedi Dostluk ve İşbirliği Antlaşması"¹²⁴ ile 23.12.1991 tarihinde imzalanan dostluk ve işbirliği anlaşması yürürlükten kalkmıştır. Bu anlaşmaya göre Türk ve Kırgız tarafı, ortak tarih, kültür ve dil bağına vurgu yaparak, bağımsızlık ve egemenliklerine, içişlerine karışmamak kaydıyla, eşitlik ilkesi ve ortak çıkarları gözeterek, siyasi, ekonomik, kültürel alanlarda etkin bir işbirliğini gerçekleştirme kararı almışlardır. Daha da özelleştirmek gerekirse bu kararlar, ulusal güvenlik hususunda dayanışma ve ulusal güvenliğe yönelik tehdit durumlarında dayanışma, bölge ve dünya barışı için ortak çaba, siyasi

¹²¹ Darhan Kıriralı, "Tarihi Dostluktan Stratejik Ortaklığa: Kazakistan-Türkiye İşbirliğinde Yeni Dönemin Başlangıcı", **Bağımsızlıklarının 20. Yılında Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye**, Ed. Okan Yeşilot, İstanbul, Ümraniye Belediyesi Kültür Yayınları, 2012, s.222.

¹²² Ayşegül Aydınğün, Hayati Tüfekçioğlu, a.g.e., s.124.

¹²³ Esra Hatipoğlu, "Türkiye-Kazakistan İlişkileri", **Türkiye'nin Avrasya Macerası 1989-2006: (Avrasya Üçlemesi II)**, Der. Mustafa Aydın, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2007, s. 399.

¹²⁴(Çevrimiçi)http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/23403.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/23403.pdf, 25 Şubat 2013.

eşgüdüm, ticari ve ekonomik ilişkilerin anlamlı bir düzeye ulaşabilmesi için hukuki ve mali koşulların oluşturulması için karşılıklı çaba, parlamentolar arası etkileşim, bölgesel işbirliği ve Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirve'sine verilen önem, demiryolu ve karayolu ulaşımının geliştirilmesi, yerel yönetimler ve şehirlerarası etkileşimin sağlanması vs. gibi hususları kapsamaktadır.

Sözü edilen anlaşmada geçen hususların önemli bir bölümü zaten diğer başlıkların kapsamına giren hususlardır. Bunların dışında Türkiye ve Kırgızistan'ın 20 yılı aşan süreç içinde siyasi etkileşimine bakmak faydalı olacaktır. Gürbüz¹²⁵, bağımsızlığını ilk yıllarında Türkiye'nin Kırgızistan'da varlığı fark edilen bir ülke olduğunu, Türkiye'nin devlet düzeyinde Kırgız iktidarıyla yakın olduğu, muhalif partilerin bile Türk Büyükelçisi ile istişare içinde olduğunu, Türk iş adamlarının da Kırgız yetkililerle iletişim halinde olduğunu, örneğin Rusya'nın kendi iç meselelerine fazlaca çekilmiş olması nedeniyle konjonktürün de bu duruma olumlu etki yarattığını ifade etmektedir.

Türk dünyasının genelinde olduğu gibi Türkiye'nin Kırgızistan'la ilişkileri son derece hızlı ve büyük beklentiler içeren haliyle başladı. Kültürel anlamda iyi giden ilişkiler, Türkiye'nin ekonomik anlamda hareket sahasının dar olması nedeniyle göreceli bir hayal kırıklığıyla sonuçlanmıştır. Kuşumbayev, Türkiye'nin ekonomik yetersizliklerini kabul ederek, kültürel işbirliğine odaklandığını, kültürel köklere dayalı bir ortak pazar hedefine yöneldiğini, ayrıca Türkiye'nin son dönemde petrol siyasetine bağlı olarak esas ilgisini Kazakistan'a yönelttiğini ve bunun da ABD tarafından desteklendiğini ifade etmektedir.¹²⁶ Kültürel yakınlık ama ekonomik yetersizliğin sonucu olarak denilebilir ki, Türkiye ile Kırgızistan'ın var olan ekonomik şartlarda ilişkilerini taşıyabilecekleri nokta sınırlı görünmektedir. Türkiye'nin gelişen ekonomisi bu durumu daha olumlu seviyelere getirebileceği bir ihtimal iken, Kırgızistan'ın diğer Türk Cumhuriyetlerine nazaran yer altı zenginliklerinden yoksun, zayıf bir ekonomiye sahip olması ve son yıllardaki karmaşık siyasi yapısı da durumu zorlaştıran faktörlerdendir.

¹²⁵ Y. Emre Gürbüz, a.g.e, s.136-138.

¹²⁶ Hasan Ali Karasar, Sanat K. Kuşumbayev, a.g.e.,s.301.

Tüm bu olumsuz algılara ve bir anlamda gerçekliklere rağmen, örneğin ticari ve ekonomik ilişkilerde değinilen Kırgızistan'ın Türk Eximbank'a olan kredi borcunun silinmesi gibi eylemlerin ilişkilerin geleceği açısından kıymet teşkil edeceği açıktır. Nitekim büyük beklenti ve hayal kırıklığı şeklinde gelişen süreçte, Türk Konseyi ile oluşan havanın ve tüm göreceli zayıflığına rağmen artan ticaret hacminin ilişkileri daha olumlu noktalara götüreceği söylenebilir.

Türkiye ile Azerbaycan, Kazakistan ve Kırgızistan'ın siyasi ilişkileri bakımından bir başka dikkat çekici husus, bu üç ülkenin Türkiye'nin dış politikadaki en üst düzey işbirliği mekanizmalarını ifade eden yüksek düzeyli stratejik işbirliği konseyine sahip olan ülkeler arasında yer almalarıdır. Ancak bir diğer husus bu ülkelerle Türkiye'nin, Türkiye-Suriye-Ürdün- Lübnan örneğinde olduğu gibi dörtlü konseye sahip olmamalarıdır.¹²⁷ Bu Türkiye'nin politik önceliklerine ilişkin bir fikir verebilir.

Özbekistan ile “Dostluk, Siyasal İşbirliği, İttifak ve Tarafsızlık” başlığı altında yürürlükte olan ebedi dostluk ve işbirliği anlaşması ile 19.12.1991'de imzalanan ilişkilerin ilke ve amaçları hakkındaki anlaşma yürürlükten kalmıştır. 08.05.1996 yılında imzalanan ebedi dostluk ve işbirliği anlaşmasına ile taraflar tarih, kültür, dil ve gelenek yakınlığına bağlı olarak ilişkilerin gelmiş olduğu noktadan duyulan memnuniyeti ifade etmiş ve ilişkileri daha da güçlendirmek için irade göstermişlerdir. Buna göre taraflar, birbirlerinin bağımsızlığına saygı duyarak, içişlerine karışmamak, taraf ülkelere yönelmiş tehditlere ortak tavır göstermek ve üçüncü ülkelere karşı olmamak kaydıyla, ilişkileri daha da geliştirmek, bölgesel işbirliğini -özellikle Orta Asya'da bölgesel işbirliğini- gerçekleştirmek için aşağıdaki kararları almışlardır. Buna göre taraflar her türlü konuda danışmalarda bulunmayı, uluslararası güvenliğin korunmasına katkıda bulunmayı, ekonomik, ticari, bilimsel, teknolojik ve çevresel konularda kapsamlı bir işbirliğini uzun vadeli bir perspektifte geliştirmeyi, her düzeyde temasların artırılarak bilgi ve tecrübe aktarımını sağlamayı, yerel yönetimler, kentler, parlamentolar arası etkileşimi vb. geliştirmeyi kararlaştırmışlardır.

¹²⁷Türkiye'nin Yüksek Düzeyli İşbirliği Mekanizmaları: (Çevrimiçi)<http://kdk.gov.tr/haber/yuksek-duzeyli-isbirligi-mekanizmalari/452>, 17 Eylül 2014.

Türkiye ve Özbekistan'ın siyasi ilişkilerine bakıldığında problemlili bir ilişki yapısının olduğu görünmektedir. Durmuş ve Yılmaz, iki ülkenin siyasi ilişkilerindeki sıkıntıyı diplomatik sorunların neticesi olarak yorumlandığını ifade ederlerken, sorunun Özbekistan'ın iç siyasetindeki sıkıntıların dış politikalarına da yansması olduğunu vurgularlar. Aslında problemler 1992 yılına kadar yani ilişkilerin henüz yeni başladığı döneme kadar gitmektedir. Söz konusu tarihte Özbekistan'ın muhalif kanadından olan Birlik partisinin ileri gelenlerinin baskılar neticesinde Türkiye'ye sığınması ve 1993 yılında da bir diğer muhalif olan Erk Partisi'nden Muhammed Salih'in Türkiye sığınması iki ülke arasında siyasi krizlerin başlangıç noktası olmuştur.¹²⁸ Muhammed Salih'in iade edilmesine yönelik çalkantılı bir sürecin ardından, Salih Türkiye'den de sınır dışı edilmiş, 1994-1996 yılları arasında dönemin Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, Kerimov ile Salih arasında arabuluculuk yapmayı önermiş ancak bu öneri Kerimov tarafından reddedilmiştir. 1999 yılında Kerimov'a karşı düzenlenen bombalı saldırının sorumlularının Türkiye'ye kaçtığı belirlenmiştir. Kerimov'un sorumluların iadesine ilişkin talebi, Türkiye'nin Avrupa insan hakları sözleşmesine üye olması ve buna bağlı olarak tutukluların ölüm cezası olan ülkelere iade edilmemesi ilkesi gereğince karşılanmamıştır. Ayrıca Özbekistan İslami hareketi terör örgütüne destek amacıyla Refah Partisi tarafından Mehmetkulov'a para desteği sağlandığına yönelik iddialar ilişkileri daha germiştir. Özbekistan gelişmeler üzerine ülkedeki on iki Türk okulunu kapatmış ve Türkiye'de burslu olarak öğrenim görmekte olan öğrencilerini geri çekmiştir. Bunun üzerine Türkiye Özbekistan'ı protesto ederek büyükelçisini müzakere için geri çekmiştir. Bu çerçevede ilişkiler krize girmiş, Özbek tarafının soğukluğu vize, Türk işadamlarına gösterilen tavır vb. hususlara yansmıştır. 2000li yılların başlarındaki bazı Türk devlet yetkililerin ziyaretleri ile ilişkiler de az da olsa bir ılımlaşma sağlanmıştır.¹²⁹

Türkmenistan ile siyasal işbirliği çerçevesinde 03.12.1991 tarihinde dostluk ve işbirliği anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre taraflar, iki ülke arasındaki bağların etkin bir işbirliği geliştirmek için elverişli ortam yarattığını vurgulamış, işbirliğinin daha da geliştirilmesi için anlaşma maddelerinde geçen hususlarda

¹²⁸ Mustafa Durmuş, Harun Yılmaz, a.g.e., s.501.

¹²⁹ Akt. Haktan BİRSEL, **Gizli Çember ve Özbekistan**, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2005, s. 176-178.

işbirliğini ilerletme kararı almışlardır. Bunlar; tarafların siyasal, ekonomik, ticari, bilimsel, teknik, kültürel, enformasyon, turizm, ulaşım ve spor alanlarında işbirliği yapmasını, ikili ilişkiler ve bölgesel duruma ilişkin etkin danışmalarda bulunması, özellikle ticari ve ekonomik işbirliğinin artırılması yönünde çaba gösterilmesi, bilgi ve deneyim paylaşımı çerçevesinde, akademisyen, öğretmen, stajyer ve öğrenci değişimi yapılması, kurum, kuruluş ve örgütler arasında etkileşim sağlanması, kardeş şehir uygulamalarının gerçekleştirilmesi, kültür merkezlerinin açılması, konsoloslukların açılması ve radyo tv alanında programların değişimi hususlarına ilişkin kararlardır.

Türkiye ile Türkmenistan'ın siyasi ilişkilerine değinmeden önce Türkmenistan özelinde vurgulanması gereken durum Türkmenistan'ın tarafsızlık politikasıdır. Bir yanda Rusya ve İran diğer yanda entegre olunmak istenen Batı arasında kalmanın yarattığı kaygı ile Türkmenistan sadece genel politik bir eğilim olarak değil, BM'nin 1995 yılındaki onayı ile "tarafsız ülke" statüsünü almıştır.¹³⁰ Tarafsızlık, savaş zamanı için kullanılan bir kavram olarak tarafsızlık bildiren ülke için herhangi bir savaş durumunda savaşan tarafların her birine eşit mesafede olmayı gerektiren bir durumu ifade etmektedir. Benzer bir kavram olarak bağlantısızlık ise herhangi bir devletin barış zamanında birbirine rakip veya düşman blok veya koalisyonların hiç birisinde yer almamasına yönelik politikasını ifade eder. Hem barış hem savaş sürecini kapsayan bir kavram olarak sürekli tarafsızlık ise savaş zamanında tarafsızlığı, barış zamanında da askeri ittifaklar yamaktan veya koalisyonlara girmekten kaçınmayı gerektiren bir statüdür. Bağlantısızlıkla sürekli tarafsızlık arasındaki fark, sürekli tarafsızlığın diğer devletlerin girişimi sonucunda elde edilmiş olmasıdır.¹³¹

Meseleye Türkmenistan özelinde bakıldığında, Türkmenistan'ın, küçük nüfus, zayıf askeri yapı ve sahip olunan doğal kaynaklar nedeniyle bölgesel güçlerin egemenliğine girme riski nedeniyle böyle bir statüye ihtiyaç duyduğu düşünülebilir. Nitekim Türkmenistan bu düşünceyle bölgesel entegrasyonlara karşı soğuk bir tavır

¹³⁰ Mustafa Durmuş, Harun Yılmaz, a.g.e., s.497.

¹³¹ Mehmet Gönlübol, **Uluslararası Politika İlkeler-Kavramlar-Kurumlar**, 4. Bsk., Ankara, Attila Kitabevi, 1993, s.73-74.

sergilemektedir.¹³² Buradan hareketle Türkmenistan'ın daha çok uluslararası bloklara ve bloklaşmalara karşı tarafsızlık eğiliminde olduğu, bu eğilimin ikili ilişki geliştirmeye engel olan bir eğilim olmadığı söylenebilir. Nitekim burada tahlilleri yapılmaya çalışılan anlaşmalar Türkiye ve Türkmenistan'ın ikili ilişki geliştirmedeki çabalarını göstermektedir.

Türkiye ve Türkmenistan ilişkileri hususunda, yaptığı saha araştırması verilerine ve gözlemlerine dayanarak Yıldırım, Türkiye'nin, ilk tanıyan ülke olması ve tarafsızlık statüsünün elde edilmesinde BM nezdinde yapılan katkı gibi nedenlerle çok sevilen ve çok şey beklenen ülke olduğunu, ancak söz konusu beklentilerin karşılanması hususunda Türkiye'nin yetersizliği ve özellikle Mavi Akım projesi ile Türkmenistan'ın doğal gazını Batı pazarlarına ulaştırma hedefinin başarısızlıkla sonuçlanması gibi nedenlerle Türkmenistan'da hayal kırıklığı yaşandığını ifade etmektedir.¹³³ Bu algının siyasi ilişkileri de etkileyeceğini ifade etmek her halde yanlış olmaz. Nitekim Durmuş ve Yılmaz, Türkmenistan'ın Türkiye ve Azerbaycan tarafından Karabağ konusunda talep edilen desteğe ilişkin tavrı ve Hazar'ın statüsü konularındaki tavrının sürekli tarafsızlık statüsü ile ilişkilendirilmesi düşüncesine karşın, bu tavrın aslında Türkmenistan'ın Hazar'da Azerbaycan ile yaşadığı itilaf ve Türkiye'nin Mavi Akım projesi ile Türkmen tarafında yarattığı hayal kırıklığından kaynaklanabileceğini ifade etmektedir.¹³⁴ Durmuş ve Yılmaz, tüm bu sorunlara rağmen 2007 yılından itibaren atılan adımlarla Erdoğan Hükümetinin uzun zamandır zayıf yürüyen ilişkilere bir dinamizm geldiğini vurgulamaktadır.¹³⁵ Ticari ve ekonomik ilişkiler bölümünde ele alınan ikili ticaret verileri de bu vurguyu doğrular niteliktedir. Ancak işbirliği anlaşması metnindeki ikili ilişkiler ve bölgesel konularda etkin danışmalarda bulunulması akdinin ilişkilere çok fazla yansımadağı da açık bir şekilde görünmektedir.

Siyasi ilişkiler çerçevesinde ele alınacak bir diğer husus, konsolosluk ilişkilerini düzenleyen anlaşmalardır. Bu çerçevede Azerbaycan ile 11.08.1992

¹³² Akt. Haluk Alkan, **Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Siyasal Hayat ve Kurumlar**, Ankara, Usak Yayınları, 2011, s.347.

¹³³ Erdoğan YILDIRIM, a.g.e., s. 473-474.

¹³⁴ Mustafa DURMUŞ, Harun YILMAZ, a.g.e., s.499.

¹³⁵ A.e., s.513.

tarikhinde, Kazakistan ile 02.09.1993 tarikhinde, Kırgızistan ile 14.10.1994 tarikhinde¹³⁶ Özbekistan ile 23.06.1994 tarikhinde ve Türkmenistan ile 29.04.1994 tarikhinde bir konsolosluk sözleşmesi imzalanmıştır. Bu sözleşmeler konsolosluk faaliyetlerinin yürütülmesine ilişkin genel ilkeleri karara bağlamaktadır. Yine Azerbaycan ile 25.06.1999 tarikhinde, Kazakistan ile 05.12.2001 tarikhinde, Kırgızistan ile 06.06.2007 tarikhinde, Özbekistan ile 09.07.1995 tarikhinde ve Türkmenistan ile 03.03.1993 tarikhinde taraflara ait diplomatik temsilcilik binalarının arsa veya bina tahsislerini kararlaştıran anlaşma veya protokoller imzalanmıştır. Bu kapsamda ülkelerin büyükelçilik teşkilatları dışında, Türkiye'nin Azerbaycan'da Nahçıvan ve Gence'de, Kazakistan'da ise Almatı ve Aktau'da başkonsoloslukları bulunurken, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'da konsolosluk teşkilatı bulunmamaktadır.¹³⁷ Buna karşılık Azerbaycan'ın İstanbul ve Kars'ta, Kazakistan'ın İstanbul ve Antalya'da, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın ise İstanbul'da konsolosluk teşkilatları bulunmaktadır.¹³⁸ Bu durum Türkiye ile Azerbaycan ve Kazakistan arasında vatandaşların karşılıklı dolaşımının nispeten daha fazla olduğunu göstermektedir. Ancak bu tespit diğer ülkeler için mümkün görünmemektedir.

Konsolosluk ilişkileri bağlamında Tokluoğlu, Azerbaycan'da Türk büyükelçilik yetkililerinin halkla iç içe olduğuna yönelik gözlemlerini aktarmakta ayrıca T.C. Bakü büyükelçiliğinin kendilerini “halka açık bir büyükelçilik” olarak nitelendirdiklerini ifade etmektedir.¹³⁹ Aslında diplomatik bir teşkilatın kendini karşı ülkede halka açık olarak nitelemesi Türk dünyasında tüm bu anlaşmaların hedeflediği noktayı sembolize etmektedir. Görülen o ki, Türkiye ve Azerbaycan arasında konsolosluk ilişkileri gayet memnuniyet verici bir düzeydedir. Ancak iki ülkenin yakınlığına, kardeşliğine yapılan vurgular göz önüne alınırsa, konsoloslukların il bazında artırılması hem anlaşma metinlerinde iki ülke insanı arasında hedeflenen ilişki düzeyine uyumlu olacak, hem de söz konusu halklar arası ilişkilerin artırılması hedefine hizmet edecektir.

¹³⁶(Çevrimiçi)[http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc080/kanuntbmmc08004252.pdf](http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc080/kanuntbmmc080/kanuntbmmc08004252.pdf), 25 Şubat 2013.

¹³⁷ T.C. Dış İşleri Bakanlığı'nın Yurtdışı Temsilcilikleri: (Çevrimiçi) <http://www.mfa.gov.tr/yurtdisi-teskilati.tr.mfa>, 17 Eylül 2014.

¹³⁸ Türkiye'deki Yerleşik Diplomatik ve Konsüler Misyonlar: (Çevrimiçi)<http://www.mfa.gov.tr/yerlesik-diplomatik-ve-konsuler-misyonlar.tr.mfa>, 17 Eylül 2014.

¹³⁹ Ceylan Tokluoğlu, a.g.e., 79.

Azerbaycan'a ilişkin bu iyimser tablonun karşısında Özbekistan'a ilişkin daha olumsuz bir durum söz konusudur. Balım ve Gürbüz, Özbekistan'da Türk büyükelçiliğine gidenlere Özbek yetkililerce şüpheyile bakıldığını, bu yüzden Türkiye'ye gideceklerin sayısının azaldığını ifade etmektedirler.¹⁴⁰ Tüm bu bilgilere bakıldığında Türkiye –Özbekistan siyasi ilişkilerinde derin bir krizin var olduğu söylenebilir. Bu krizin nedenlerine ilişkin hem Özbekistan'ı hedef alan hem de Türkiye'yi hedef alan değerlendirmelere bakılmaksızın iki ülkenin de bugüne kadar bu krizi aşmakta başarısız olduğu söylenebilir.

Siyasal ilişkiler çerçevesinde son bir husus olarak Kırgızistan'la 06.05.2003 tarihinde imzalanan kendi vatandaşlarının geri kabulüne ilişkin anlaşmadır. Bu anlaşma yasadışı yollardan taraf ülkelerden birine giren diğer taraf ülke vatandaşının kendi ülkesine teslimine ilişkin hususları düzenleyen bir anlaşmadır. Bu anlaşmanın önemi, ulaşım ağlarının kesişme noktasında yer alan Türkiye'nin, yasadışı yollardan kendi topraklarına gerçekleşen girişleri engellemeye ilişkin hassasiyetidir.

Geri kabul anlaşmalarının arkasında ilginç bir ayrıntı yatmaktadır. Türkiye AB ülkelerine yönelen yasadışı göçmen trafiğinin transit ülkesi konumundadır. Güner, AB'nin tespit edilmesi halinde üçüncü ülke vatandaşı olsa bile göçmenlerin Türkiye'ye iade edilmesini öngören geri kabul anlaşmasının Türkiye tarafından imzalanmasını talep ettiğini, Türkiye'nin ise yasadışı göçmen kaynağı olan ülkelerle geri kabul anlaşmaları yaparak sonradan AB ülkeleri ile bu anlaşmayı yapmak istediğini ifade etmektedir.¹⁴¹ AB ile Türkiye arasındaki geri kabul anlaşmasının ilginç tarafı ise, bu anlaşmanın AB tarafından vize muafiyeti için bir pazarlık konusu yapılmasıdır.¹⁴² Yani Türkiye yasadışı göçmen kaynağı olan ülkelerle bu tip anlaşmalar yaparak, olası imza durumunda AB'den gelen göçmenleri kendi ülkelerine göndermeyi hedeflemektedir.

2.2.2. BÜYÜK ÖĞRENCİ PROJESİ VE EĞİTİM ALANINDA İLİŞKİLER

¹⁴⁰ Çiğdem Balım, Y. Emre Gürbüz, a.g.e., s.296.

¹⁴¹ Cemil Güner, "İltica Konusunda Türkiye'nin Yol Haritası: Ulusal Eylem Planı", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C. LVI, No: 4, 2007, s.90.

¹⁴² Vizesiz Avrupa İçin Geri Kabul Şartı, DHA, (Çevrimiçi) http://www.dha.com.tr/vizesiz-avrupa-icin-geri-kabul-sarti_412295.html, 6 Mart 2013.

Türk dünyasındaki bağımsız ülkeler arasındaki ilişkilerin en çok önem atfedilen boyutlarından biri eğitimidir. Eğitim çerçevesindeki etkileşime ve eğitilmiş kişilerin bu bilince sahip olmasına verilen önem çerçevesinde Türkiye ile söz konusu ülkeler arasında bir dizi anlaşma imzalanmıştır. Türk Dışişlerinin konu tasnifine göre “Eğitim, Bilim, Kültür, Sanat ve Spor” başlığını taşıyan bu anlaşmalar eğitim alanında genelde yükseköğretim öğrencilerine burs sağlanması, orta öğretim bazında açılacak okullara ilişkin eğitim bakanlıklarının anlaşması ve karşılıklı çabalarla üniversiteler kurulması gibi konuları içermektedir.

Eğitim alanında Azerbaycan ile 24.01.1992 tarihinde imzalanan dostluk, işbirliği ve iyi komşuluk anlaşmasına atfen 03.05.1992 tarihinde imzalanan eğitim, öğretim, uzmanlık hizmetleri, teknik ve bilimsel işbirliği anlaşması; anlaşmanın adında geçen alanlarda işbirliğini amaçlamaktadır. Bu çerçevede farklı kurum ve branşlardan tespit edilecek personelin karşılıklılık esasına göre eğitilmesi ve mesleki becerilerinin artırılması, öğretmen, eğitici, yönetmen, danışman ve araştırmacıların karşılıklı birbirlerini ziyaret etmesi, bu ziyaretlerin tarafların yetkili organlarınca teşvik edilmesi, eğitilen personele burs verilmesi, uzmanların sorunları tespit etmek amacıyla değişiminin gerçekleşmesi, bilim, teknoloji ve ar-ge alanlarında danışma ve irtibat mekanizmalarının kurulması, tüm bu bahsedilen hedeflerin gerçekleşme düzeylerinin denetlenmesi için karma komisyon ve komitelerin oluşturulması hedeflenmiştir. 09.02.1994 tarihinde Ankara’da Bilimsel, Teknik, Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Kapsamlı İşbirliği anlaşması yapılmıştır. Bu temel anlaşma daha sonra incelenecek olan protokollerin de temeli durumundadır. Bu anlaşmada taraflar eğitim, bilim, kültür ve spor alanlarında işbirliğini öngörmüşler, bilgi, tecrübe, öğrenci, uzman, sanatkar değişimini hedeflemişlerdir. TÜBİTAK ve Azerbaycan İlimler Akademisinin artan bir ivmeyle işbirliğini gerçekleştirmesi hedeflenmiştir. Yine aynı tarihte imzalanan Eğitim ve Bilim alanında işbirliğine ilişkin protokolde, protokolün geçerli olacağı her yıl için lisans ve lisansüstü burs tahsis edilmesi, denklik problemlerinin çözülmesi, bilimsel bilgi alışverişi, eğitim sisteminin karşılıklı tanıtılması, Türkoloji alanında uzman değişimi, ders kitapları mübadelesi, TÜBİTAK ile Azerbaycan İlimler Akademisinin yayın alışverişi yapması, Türkçe-Azerice sözlük oluşturulması, arşiv kurumları arasında işbirliği yapılması ve öğretmen,

öğretim üyesi mübadelesi yapılması kararlaştırılmıştır. Şubat 1994'te imzalanan eğitim ve bilim alanında kapsamlı işbirliği anlaşmasına dayanan bir diğer protokol, iki ülkenin Milli Eğitim bakanlıkları arasında 01.03.1997 tarihinde imzalanmıştır. Bu protokolle, daha önceki anlaşmalarda ele alınan eğitime ilişkin işbirliği hedefleri eğitimin her kademesi için öğretmen ve öğretim üyeleri için öngörülen işbirliği açısından daha detaylı hale getirilmiş ve buna bağlı olarak alınan kararlar da detaylandırılmıştır.

Kazakistan ile 01.05.1992 tarihinde imzalanan eğitim, bilim, kültür ve spor alanında işbirliği anlaşması ile taraflar, eğitim, bilim ve kültür alanındaki ilişkileri teşvik etme, bu çerçevede üniversitelerarası doğrudan temasları artırma, ortak bilimsel faaliyetler gerçekleştirme, uzman değişimi, ilk, orta ve teknik eğitim alanlarında işbirliği gibi hususları destekleme kararı almışlardır. 04.03.1997 tarihinde eğitim bakanlıkları arasında imzalanan eğitim ve bilim alanlarında işbirliği anlaşması ile de taraflar, karşılıklı olarak öğrenim bursu tahsis etme ve Türkçe eğitim merkezleri açmaya devam etme, Türkiye'de hizmet içi eğitim seminerleri düzenleme ve Türkiye'nin Kazakistan'da açtığı okullara iki tarafça desteklenmesi kararı almışlardır.

Kazakistan ile Türkiye arasında imzalanan anlaşmalardan önemli bir tanesi Hoca Ahmet Yesevi Türk Kazak Üniversitesi'nin kurulmasına ilişkindir. 31.10.1992 tarihinde imzalanan anlaşma ile Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Türkistan Devlet Üniversitesi'nin Türk Kazak Üniversitesi'ne dönüştürülmesini ve üniversitenin uluslararası standartlarda bir niteliğe sahip olması için çalışma yapılmasını kararlaştırmışlar, 30.06.1993 tarihinde imzalanan Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Türk Kazak Üniversitesi işbirliği sözleşmesi ve eki tüzüğü ile üniversitenin statüsü ve işleyişine ilişkin esaslar karara bağlanmıştır. Eğitim dili Kazakça ve Türkçe olan üniversitede 2012-2013 yılları itibari ile 4600'ü Türkiye'den, 1000'i Kazakistan dışındaki Türk devletleri ve topluluklarından gelen toplam 14000 öğrenci eğitim görmekte ve 900'ü aşkın akademik personel görev yapmaktadır.¹⁴³

¹⁴³ Ahmet Yesevi Üniversitesi Tanıtım Kitapçığı, Ankara, 2013, s.14.

Kırgızistan ile eğitim ve kültür alanındaki ilişkilerin inceleneceği “Eğitim, Bilim, Kültür, Sanat ve Spor” başlığı altında altı anlaşma bulunmaktadır. Eğitim alanında Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi’nin kurulması ve işleyişine ilişkin anlaşmalar göze çarpmaktadır. Bu anlaşmalardan ilki 30.09.1995 tarihinde imzalanan Manas Üniversitesinin kurulmasına dair anlaşmadır. Bu anlaşma 03.03.1992 tarihinde imzalanan eğitim, kültür ve bilimsel alanda işbirliği anlaşmasına dayanarak, Bişkek’te Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi’nin kurulmasını kararlaştırırken, üniversitenin öğretim dilinin Türkiye Türkçesi ve Kırgız Türkçesi olacağını, öğrencilere Kırgız devlet diploması verileceğini, mütevelli heyetini oluşturma ilkeleri, yönetim şeması, öğrenci kabulünde Türkiye, Kırgızistan ve Türk Dünyasından gelecek öğrencilere imkanlar ölçüsünde öncelik tanınması, bütçenin Türk ve Kırgız taraflarınca eşit olarak oluşturulması gibi hususlar belirlenmiştir.

17.12.1995 tarihinde imzalanan Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi tüzüğü metni konusunda mutabakat zaptı, üniversitenin tüzüğünü belirlemiştir. Bu tüzükte, üniversitenin işleyişine ilişkin detaylı kararlar bulunmakla birlikte, öğrencilerin çağdaş bilimsel kriterlere göre ve Türklük bilinciyle eğitilmeleri, öğrencilerin Türkiye Türkçesi ve Kırgız Türkçesini ileri derecede öğrenerek mezun olma şartı ve diplomaların Türk ve Kırgız yükseköğretim kurumlarının diplomaları ve bunların milletlerarası geçerliliğine eşdeğer olması gibi hususlar dikkati çekmektedir. 24.10.1997 tarihinde imzalanan Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi kurulmasına dair anlaşmaya ek protokolle, üniversiteye bağlı hastanesi bulunan bir tıp fakültesi kurulması kararlaştırılmıştır.

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, sekiz fakülte, dört yüksekokul, iki meslek yüksekokulu ve iki enstitüyle eğitim ve öğretimine devam ederken, 2009 yılı rakamlarına göre 1697 lisans ve ön lisans mezunu vermiştir.¹⁴⁴ Bu kurumun hem Türkçeyi hem Kırgızca’yı bilen bireyler yetiştirmesinin iki ülke arasındaki ilişkilere sağlayacağı katkı tartışılmazdır.

Eğitim konusundaki daha detaylı bir anlaşma, Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanlığı ile Kırgızistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim bakanlığı arasında

¹⁴⁴(Çevrimiçi) <http://www.manas.kg/index.php/tr/tarihce-manas>, 6 Mart 2013.

eğitim ve bilim alanlarında işbirliğine yönelik olarak 28.06.1996 tarihinde imzalanmıştır. Bu anlaşma ile taraflar daha önce imzalamış konuyla ilgili tüm anlaşmaları yürürlükten kaldırmışlardır. Bu anlaşmada ne çıkan hususlar; taraflar arasında gerçekleştirilen ğrenci değişiminin devam ettirilmesi, Kırgız tarafının resmi okulların aılmasında Türk tarafına yardım etmesi, Türk tarafının talep etmesi halinde Kırgız tarafının Van'ın Ulupamir köyündeki Kırgızlara uzman ğretmen göndermesi, karşılıklı olarak her 1500 ğrenci için bakanlık temsilcisi atanması, personel değişimi, eğitimi, etkileşiminin sağlanması, ortak tarih ve edebiyat programlarına uygun lise ders kitaplarının hazırlanması ve okutulması, kurumlar arası bilimsel işbirliğinin teşviki ve tüm bu hususların planlanması ve koordinasyonu için daimi komisyon kurulmasıdır.

Eğitim konusunda ele alınabilecek bir diğer anlaşma, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü ile Kırgızistan Eğitim, Bilim ve Kültür Bakanlığı arasındaki 1998-2001 yıllarına ait işbirliği anlaşmasıdır. Buna göre taraflar, arşiv konusunda ulusal mevzuatlara uygun olarak arşiv belgelerinden karşılıklı olarak yararlanılması, arşivcilikte ağdaş teknoloji kullanımının tatbiki, uzman yetiştirilmesi ve değişimi, tecrübe aktarımı, arşiv belgelerinin örneklerinin değişimi, mevzuata uygun olmak ve ortak menfaatler uygun olmak kaydıyla üçüncü ülkelerden elde edilmiş belgelerin örneklerinin değişimi gibi hususlarda anlaşmışlardır.

Özbekistan ile "Eğitim, Bilim, Kültür, Sanat ve Spor" başlığında ele alınacak ilk anlaşma 19.12.1991 tarihinde imzalanan kültür, bilim, eğitim, sağlık, spor ve turizm alanında işbirliği anlařmasıdır¹⁴⁵. Bu anlaşmaya göre taraflar, eğitim, bilim ve kültür alanında akademisyen, araştırmacı, öğretmenler arasında karşılıklı ziyaretleri teşvik etmeyi, bunlara araştırmaları için burslar tahsis etmeyi, edebi eserlerin ve sanatçı gruplarının değişimi için festival organize etmeyi, ortaklaşa film üretimini teşvik etmeyi, spor ve gençlik kuruluşları arasında etkileşim sağlamayı, radyo ve tv kuruluşları arasında işbirliğini sağlamayı, turizm çerçevesinde iki taraf vatandaşlarının karşı ülkeye turist trafiğini sağlamayı, sağlık alanındaki kuruluşlar

¹⁴⁵(evrimii)http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc076/kanuntbmmc076/kanuntbmmc07603892.pdf, 11 Mart 2013.

arasında işbirliğini sağlamayı ve tüm bunlara ilişkin bilgi, belge, uzman, araştırmacı, akademisyen, öğretmen, mühendis, sanatkar vs. değişimini, eğitimini, ziyaretini teşvik etme kararı almışlardır.

Benzer şekilde bir diğer anlaşma 09.07.1995 tarihinde imzalanan bilim ve teknoloji alanında işbirliği anlaşmasıdır. Bu anlaşmaya göre taraflar, iki ülke arasındaki işbirliğinin önemli alanlarından birinin de bilim ve teknoloji alanı olduğunu ve Özbekistan'ın reformlarında siyasi ekonomik ve sosyal ortamdaki bütünleşme süreçlerine katkı sağlayacağını düşünerek, temel bilimler, enformasyon teknolojileri, sağlık, tarım, çevre vb. alanlarda kurumlar arası işbirliği, bilgi, belge ve uzman değişimi, eğitimi ve ziyaretini teşvik etme kararı almışlardır. Bu hedeflerin gerçekleşmesini takip etmek için Özbekistan Bilim ve Teknoloji Devlet Komitesi ve TÜBİTAK'ın ortaklaşa oluşturacağı bir daimi ortak komisyon kurulmasına karar verilmiştir.

Türkmenistan ile 18.11.1996 tarihinde iki ülkenin milli eğitim bakanlıkları arasında eğitim ve öğretim alanında işbirliği protokolü imzalanmıştır. Bu anlaşma ile taraflar karşılıklı olarak ihtiyaç duyulan alanlarda yükseköğretim bursu tahsis etmeyi kararlaştırmış, burslu olarak karşı taraf ülkesinde eğitim görecektik yüksek eğitim öğrencilerinin eğitimlerine ilişkin ilke ve kararlar belirlenmiştir. Türkiye'nin Türkmenistan'da açmış olduğu hem devlet hem özel hem de vakıflara ait ilk ve orta öğretim okullarının çalışma esasları belirlenmiş, ayrıca ilk ve orta öğretimde müfredat ve ders kitapları gibi eğitim malzemelerinin hazırlanmasında bilgi alışverişi ve mümkün olan uygulamaların yapılması kararlaştırılmıştır. Bu hususların dışında kardeş okul projeleri, hizmet içi eğitim seminerleri, uzman değişimi ve ziyaretleri, konferans, sempozyum gibi etkinlikler hazırlanması gibi kararlar alınmıştır. Bu anlaşma, daha önce milli eğitim bakanlıkları arasında imzalanmış çeşitli tipteki sekiz anlaşmayı yürürlükten kaldırmıştır.

Yukarıda ele alınan anlaşma metinlerinin pek çoğunda hedef olarak ortaya konan öğrenci değişimi ve bursları çerçevesinde Türkiye'nin söz konusu ülkeler için gerçekleştirdiği büyük öğrenci projesi önemli bir eğitim etkinliği olarak göze çarpmaktadır. Büyük öğrenci projesi olarak ifade edilen bu proje ile önemli sayıda öğrencinin Türkiye'de eğitim görmesi hedeflenmiştir.

Tablo 16: Türk Cumhuriyetleri ile Akraba Topluluklardan Gelen Devlet Burslu Yüksek Öğrenim Öğrencileri Sayısal dağılımı

Ülke/Bölge Adı	Kontenjan			Eğitim Durumu		
	Kontenjan	Kullanılan	Kullanılmayan	Bursu Kesilen	Mezun	Öğrenin Gören
Asya	3745	2580	1165	1405	405	770
Azerbaycan	4613	3038	1575	1379	994	664
Balkan	6372	4233	2139	1542	924	1766
Kazakistan	4537	2687	1850	1409	651	625
Kırgızistan	4808	2225	2583	1055	365	804
Özbekistan	3463	1762	1701	1475	286	1
Türkmenistan	5252	3492	1757	1550	1208	736
Diğer Topluluklar	2318	1901	417	966	292	644
Toplam	35108	21921	13187	10781	5125	6010

Tablo 16¹⁴⁶, başlangıç yıllarından 2004 yılına kadar burs tahsis edilen öğrencileri ülkeler ve bölgeler bazında göstermektedir. Buna sadece Türk Cumhuriyetlerine değil akraba topluluklara da burs tahsis edilmiştir. Tablo 45'ten anlaşıldığına göre tahsis edilen kontenjanlar %60 oranında kullanılmış, ancak kullanılan bursların hemen hemen yarısının akıbeti bursun kesilmesi olmuştur. 2004 yılı itibari ile burs kullananların dörtte biri mezun olmuştur. Aynı şekilde 2004 yılı itibariyle söz konusu beş ülkeye tahsis edilen 3613 burslu eğitim kontenjanının 1844'ü kullanılmış, bunlardan 954'ünün bursu kesilmiş sadece 890'ı mezun olmuştur.¹⁴⁷ Ülke özelinde bakıldığında Özbekistan'dan gelen öğrencilerde bursun kesilmesi durumu çok daha yüksek oranda gerçekleşmiştir. Bunun sebebi siyasi ilişkiler bölümünde değinilen siyasi kriz sonucu Özbekistan'ın söz konusu öğrencileri geri çağırmasıdır. Görüldüğü gibi iki ülke arasındaki siyasi kriz diğer alanlardaki ilişkileri de etkilemiş görünmektedir.

İyi niyetle gerçekleştirilen bu projede yüksek sayıda burs kesilme rakamlarının görülmesi, projenin gerçekleştirilmesi açısından önemli eksikliklere sahip olduğu şeklinde yorumlanabilir. Nitekim, Parlak projenin daha makul bir biçimde yapılandırılması yerine sloganik bir çerçevede gerçekleştirilmeye çalışıldığını ifade etmektedir.¹⁴⁸ Aynı şekilde Ahmetbeyoğlu, büyük umutlarla

¹⁴⁶ Nurettin Parlak, *Orta Asya – Kafkasya – Balkan Ülkeleriyle İlişkiler ve Türk Dış Yardımları(1992-2003)*, Ankara, TİKA Yayınları, 2007, s.99-100.

¹⁴⁷ A.e., s.100.

¹⁴⁸ A.e., s.99-100.

başlayan ve 50 milyon dolar finansman sağlanan projenin yanlış şekilde kurgulandığını, öğrencilerin çoğunun Rusça bilmesi nedeniyle tekstil gibi sektörlerde kaçak olarak çalıştığını, eğitimlerini bıraktığını ve sonuçta projenin iflas ettiğini ifade etmekte, buna rağmen öğrenci burs programlarına devam edilmesi gerektiğini ancak eğitimlerin daha çok lisansüstü seviyesinde verilmesini, öğrencilerin Türkiye Türkçesini etkin şekilde kullanabilmeleri için ön hazırlık yapılmasını, milli ve dini değerler çerçevesinde Türk dünyası bilincinin kazandırılmasını, bu eğitimler için İstanbul'da özel bir üniversite oluşturulmasını, bursların yeterli düzeylere çıkarılması vs. gibi önlemler önermektedir.¹⁴⁹

Eğitim ve öğretim alanındaki ilişkilerin bir diğer boyutu da Türkiye'nin Türk Cumhuriyetlerinde eğitim bakanlıklarının yapmış olduğu anlaşmalar çerçevesinde açmış olduğu ilk ve orta öğretim okullarıdır. Bu kapsamda Azerbaycan, Kırgızistan ve Türkmenistan'ın başkentlerinde ilkokul, ortaokul ve lise ile birlikte Türkiye Türkçesi öğrenim merkezleri bulunmaktadır. Bu okullarda Türk vatandaşları yanında sözü edilen ülkelerin vatandaşları da okumaktadır. Kazakistan'da sadece Türkiye Türkçesi öğrenim merkezi bulunurken, eğitim bakanlıklarının yapmış olduğu bir anlaşmaya rastlanılmayan Özbekistan'da ise sadece Türk vatandaşlarının öğrenim gördüğü ilkokul ve ortaokul bulunmaktadır.¹⁵⁰ Özbekistan'da resmi Türk okullarında Özbeklerin okumayışi diğer alanlardaki sorunlarla uyumlu görünmektedir.

Günümüzde Türkiye'nin Türk Cumhuriyetlerine yönelik burs programları, bütün bursların birleştirildiği "Türkiye Bursları" uygulaması altında lisans için "Türk Dili konuşan Ülkeler Bursu" adıyla devam etmektedir.¹⁵¹ 2013 Aralık ayı itibarıyla Türkiye burslarından faydalanarak Türkiye'de eğitim gören 673 Azeri, 499 Kazak, 527 Kırgız, 156 Özbek ve 387 Türkmen bulunmaktadır.¹⁵²

Öğrenci bursları dışında yukarıdaki protokollerde sözü geçen uzman, araştırmacı, akademik etkileşim, maddi destek, materyal desteği, yayın yardımı gibi

¹⁴⁹ Ali Ahmetbeyoğlu, "Türkiye'ye Eğitim İçin Gelen Öğrencilerin Karşılaştıkları Meseleler", **Türk Dünyasının Problemleri ve Çözüm Önerileri**, Ed. N. Öztürk, A. Satan, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007, s.405-407.

¹⁵⁰ Milli Eğitim İstatistikleri Örgün Eğitim 2013/'14, s. 216.

¹⁵¹ (Çevrimiçi) <http://www.turkiyeburslari.org/tr/Bilgi/Index?UrlAdi=%2FTurkiye-Burslar%C4%B1%2FLisans-Burslari%2FTurkdiliKonusan>, 14 Aralık 2012.

¹⁵² Milli Eğitim İstatistikleri Örgün Eğitim 2013/'14.

hususlarda TİKA öncülüğünde burada tek tek saymanın mümkün olmadığı pek çok faaliyet gerçekleştirilmiştir.

Bu tartışmalardan da görülebileceği gibi, bağımsızlığı takip eden ilk yıllarda iyi niyetle pek çok etkileşimin gerçekleştiği ancak bu faaliyetlerin kurgulanmasında bilinç ve profesyonellikten yoksun bir yaklaşımın da varlığı söz konusudur. Bu anlamda faaliyetlerin daha planlı ve bilinçli bir şekilde yürütülmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Ayrıca bu burslulukların sadece Türkiye'ye doğru değil, Türkiye'den de söz konusu ülkelere doğru da olmalıdır. Bu anlamda bağımsızlıklarının ilk yıllarındaki ağır ekonomik şartlardan nispeten kurtulan bugün enerji ihracatçısı konumunda olan ülkelere bu beklenebilir. Ayrıca öğrenim hareketliliği sadece burslulukla değil, ERASMUS gibi değişim programları ile de desteklenmelidir. Nitekim Türkiye yakın zamanda Mevlana programı ile bu yönde faaliyetler gerçekleştirmektedir.

2.2.3. KÜLTÜREL ETKİLEŞİM

Türkiye ile Türk cumhuriyetleri arasında ilişkilerin en çok vurgulanan bir anlamda hareket noktası olarak görülen kısmı kültürel ilişkilerdir. Çünkü sözü edilen ortaklığın temel taşlarından biri kültür-lerdeki- benzerliklerdir. İlişkilerin var olma nedenini oluşturan bu boyut, bugün için geliştirilmesi gereken bir boyut olarak da görülmektedir. Var olan kültürel bağların daha da geliştirilmesi, ilişkilerin gelecekte arzulan iyi seviyelere ulaşması için önemli görülmektedir. Bu çerçevede kapsamını sınırlandırmanın hayli güç olduğu kültürel ilişkiler, bu başlık altında en azından diğer başlıklardan soyutlanarak estetik ve sanat çerçevesine daha yakın hususlar özelinde ele alınacaktır.

Azerbaycan ile kültür ve sanat alanında 09.02.1994 tarihinde ve 13.04.2004 tarihinde imzalanmış iki protokol görünmektedir. Eski tarihli olan kültür ve sanat alanında işbirliğine ilişkin protokolde, düzenlenen uluslararası müzik, dans ve folklor festivallerinde iki ülkenin sanatçılarının katılımının teşvik edilmesi, her yıl dönüşümlü olarak Azerbaycan'da Türkiye kültür günleri, Türkiye'de Azerbaycan kültür günlerinin organize edilmesi, sanatçı değişiminin gerçekleşmesi, kültür ve sanata ilişkin yayınların oluşturulması ve mübadelesi, kültür ve sanatın her alanında işbirliğinin teşvik edilmesi, kültür ve güzel sanat alanlarında öğretmen ve öğrenci

yetiştirilmesi ve bunların mübadele edilmesi kararlaştırılmıştır. Diğer protokolde de benzeri tedbirler ve teşvikler kararlaştırılmıştır.

Kültür benzerliği belki de Azerbaycan ile Türkiye arasındaki en dinamik bağlardan biridir. İki ülkenin ilişkilerinde lokomotif görevi yapacak olan bağ kültür bağı olarak görülebilir. Türkiye ve Azerbaycan arasındaki kültürel etkileşimin, yönlendirilecek etkileşimlerden bağımsız olarak zaten güçlü bir biçimde var olduğunu söylemek mümkündür. Ancak yukarıda geçen protokollerde bahsedilen kültür günleri kapsamında Türkiye’de Azerbaycan kültür günleri neredeyse yirmi yıl sonra yani 18 Haziran 2012’de yapılmıştır.¹⁵³ Bu durum, bu kadar yakın olduğunu söyleyen, bu kadar yakın olmayı hedefleyen iki ülke arasında oldukça ciddi bir gecikme olarak nitelendirilebilir.

Kırgızistan ile kültürel alanda 11.08.2008 tarihinde kültür alanında işbirliği protokolü imzalanmıştır. Buna göre taraflar, Türkiye’de “Kırgızistan Kültür Günleri”, Kırgızistan’da “Türkiye Kültür Günleri” düzenlenmesine, kültürel etkinliklere tarafların birbirilerini davet etmesine, sanatçıların karşı ülkede etkinlik yapması için teşvikine, müzeler arasında işbirliği yapılmasına, kültür ve sanat kurumlarının işbirliği yapmasına, tarihi ve kültürel mirasın araştırılmasında işbirliği yapılmasına, kültür varlıklarının kaçakçılığına karşı uluslararası teamüllere uygun olarak mücadele etmeye, telif haklarının korunması yönünde işbirliği yapılmasına, film haftası düzenlemeleri ve sinema yapımcılarının ortak çalışmalara teşvikine, İpekyolu hattına ilişkin ortak yayın ve programlar yaptırılmasına ve bunun devlet kanallarında yayınlanmasına, kitap fuarlarına davet çıkarılması ve kütüphanecilik alanında işbirliği yapılmasına, halk kültürü araştırmalarındaki etkinliklere davet çıkarılmasında ve tüm bu alanlardaki işbirliği için bilgi, belge, tecrübe, uzman ve sanatkar değişimi gibi hususlarda işbirliği yapılmasına karar verilmiştir.

Anlaşmada sözü geçen kültür günleri çerçevesinde Kırgızistan’ın eski Cumhurbaşkanı Bakıyev, Türkiye ziyaretinde iki ülke arasında eğitim, kültür ve bilim alanındaki iş birliğinin geliştirilmesine de önem verdiklerini belirtmiş, bu çerçevede 2009 yılında Türkiye’de, Kırgız Cumhuriyeti Kültür Günleri, 2010’da da

¹⁵³(Çevrimiçi)<http://www.turksoy.org.tr/TR/belge/1-99972/azerbaycan-kultur-gunleri-basliyor.html>,21 Aralık 2012.

Kırgızistan'da Türkiye Cumhuriyeti Kültür Günleri düzenleneceğini ifade etmiştir.¹⁵⁴ Ancak söz konusu etkinliklerin gerekleştine dair herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Süreç içinde Kırgızistan'da meydana gelen siyasi krizlerin bu etkinliklere engel teşkil etmiş olabileceği düşünülebilir. Ayrıca bu etkinliklerin sıradan, rutin resmi organizasyon havasından çıkarılıp daha dikkat çekici bir tarzda ve Türkiye'de taşraya da yayılarak düzenlenmesi amacına daha uygun olacağını ifade etmek gerekir. Bu hususun dışında anlaşmada geçen diğer sanatkar etkileşimi, ortak mirasa ilişkin yayın hazırlanması ve mübadelesi vb. hususlarda hem T KA'nın hem de TÜRKSOY'un faaliyetler gerçekleştirdiği bilinmektedir.

Türkmenistan ile kültürel çerçevede 07.11.1990 tarihinde imzalanan ekonomik, ticari, bilimsel ve kültürel işbirliği protokolü ile imzalandığı tarih itibariyle erken sayılabilecek bir dönemde taraflar dil, kültür ve kardeşlik bağına vurguda bulunarak, genel ifadelerle eğitim, bilim, kültür ve turizm alanlarında işbirliği yapılmasını kararlaştırmışlardır.

Yine Türkmenistan ile 01.05.1995 tarihinde imzalanan eğitim, bilim, kültür ve spor alanında işbirliği anlaşmasına göre, eğitim ve bilim alanında;  niversiteler arasında işbirliğinin teşvik edilmesi, bilimsel proje ve programların değişimi, ortak konferans ve toplantıların tertibi, uzman değişimi ve yetiştirilmesi, ilk, orta ve teknik eğitim alanlarında işbirliği yapılması kararlaştırılmıştır. Kültür ve sanat alanında; tiyatro, müzik, opera başta olmak üzere sanatın diğer alanlarında ortak etkinlikler ve karşılıklı ziyaretlerin teşvik edilmesi, sergiler düzenlenmesi, sanatçı ve müzik topluluklarının değişimi, karşılıklı olarak edebiyatların tanıtımının yapılması, sinema alanında işbirliği yapılması, radyo ve televizyon kuruluşlarının işbirliği yapması ve program değişimi gerçekleştirmesi ve gençlik örgütlerinin işbirliği yapması kararlaştırılmıştır. Spor alanında; spor kuruluşları arasında işbirliği yapılması, sporcu, yönetici ve antrenör değişimi yapılması ve spor müsabakaları organize edilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca karşılıklı olarak kültür merkezleri kurulması kararlaştırılmıştır.

¹⁵⁴ Bakiyev'in Türkiye Ziyareti, (evrimii)<http://www.tccb.gov.tr/haberler/170/47956/cumhurbaskani-gul-kirgizistan-ve-turkiyenin-dusunceleri-ayni-dogrultuda.html>, 7 Mart 2013.

Yukarıda belirtilen spesifik hedeflere ilişkin olarak Türksoy ve TİKA'nın faaliyetlerine bakılabilir. Buna karşı özel bir karar olarak karşılıklı kültür merkezleri kurulmasına ilişkin karara bakıldığında Türkiye'nin Aşkabat Büyükelçiliği bünyesindeki Türk Kültür Merkezi'nin 1997'den beri faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır.¹⁵⁵ Türkmenistan'daki Türk kültür merkezinin iki ülke arasındaki – anlaşma metinlerinde yer alan özel hedefleri- sanatsal ve kültürel etkileşimi artıracığı düşünülebilir. Ancak Türkiye'de Türkmenistan Kültür merkezinin kurulup kurulmadığına dair bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Daha önce siyasi ilişkiler çerçevesinde ve farklı konulardaki diğer anlaşmalarda da zaman zaman dile getirilen hususlardan biri de kardeş şehir veya kent uygulamalarıdır. İçişleri mahalli idareler genel müdürlüğü istatistiklerine göre Türkiye ve Azerbaycan arasında 50 kardeş şehir uygulaması bulunmaktadır. Bu durum kardeşlik heyecanı ile oluşturulmuş kardeş şehir uygulamalarının memnuniyet verici olduğunu, ancak iki ülkenin özel durumu dikkate alınınca büyükşehir ve büyük il belediyelerine yaygınlaştırılması ve içeriğinin de doldurulması beklenebilir. Ancak böyle olursa iki ülke arasındaki kültürel etkileşime faydası olacağı ifade edilebilir. Konu kapsamında, Kazakistan ile 23, Kırgızistan ile 13, Özbekistan ile 7 son olarak Türkmenistan ile 12 adet kardeş şehir uygulaması bulunmaktadır. Türkiye'nin dünya genelindeki 1348 kardeş şehir akitlerinin 105'i gibi önemli bir kısmını Türk Cumhuriyetlerindeki şehirler oluştururken, bunun da önemli bir kısmı Azeri şehirlerini kapsamaktadır. Bir karşılaştırma referansı olarak almak gerekirse komşu Yunanistan ile 76, Bulgaristan ile 117 ve sıkı ilişkiler bulunan Almanya ile 87 kardeş şehir anlaşması bulunmaktadır.¹⁵⁶ Bu noktada söylenebilir ki kardeş şehir uygulamaları sayıca az olmasa bile, daha da artması ve işlevsel olması gerekmektedir.

Anlaşma başlıkları ile içeriklerinde değinilen ve kültürel etkileşimin farklı bir boyutu olarak yorumlanabilecek bir diğer alan da spordur. Azerbaycan ile spor alanında 09.02.1994 tarihli ve 05.05.1997 tarihli iki protokol görünmektedir. İlk protokolde, spor alanında çok yönlü işbirliğinin desteklenmesi, spor federasyonları arasında işbirliği sağlanması, spor alanındaki deneyim ve uzman değişimi, spor

¹⁵⁵(Çevrimiçi)<http://ashgabat.emb.mfa.gov.tr/Mission.aspx>, 29 Nisan 2013.

¹⁵⁶(Çevrimiçi)<http://www.migm.gov.tr/IstatistikiBilgiler.aspx>, 12 Eylül 2014.

altyapısının oluşturulmasında karşılıklı yardımlarda bulunulması kararlaştırılmıştır. Diğer protokolda ise, gençlik ile ilgili kurum ve kuruluşların işbirliğine teşvik edilmesi, gençlik kamp ve festivalleri gibi organizasyonların oluşturulması kararlaştırılmıştır.

Azerbaycan ile spor alanında yapılan anlaşmalara ilişkin gerçekleştirme düzeyi araştırıldığında, Spor Genel Müdürlüğü'nün son altı yıl için yayınladığı faaliyet raporlarından sadece 2011 yılı faaliyet raporunda, spor ve gençlik alanında yapılacak faaliyetlerin ön hazırlığı için her iki ülkeden 10'ar kişilik uzman katılımıyla Bursa, İstanbul, Bakü, Quba ve Qusar kentlerinde ön çalışma ziyaretleri gerçekleştirilmiştir. Ayrıca sanat ve kültür ağırlıklı değişim programı, İstanbul, Bursa, Çanakkale, Bakü, Suraxanı, Quba ve Qusar kentlerinde her iki ülkeden 30'ar katılımcı ile gerçekleştirilmiş, 13-15 yaş arası gençlik kampları her iki ülkeden 30'ar katılımcı ile Antalya ve Bakü kentlerinde gerçekleştirilmiştir.¹⁵⁷ 2006 yılı faaliyet raporunda "Türk Dünyası ve Akraba Toplulukları Spor Oyunları" düzenlenmesine ilişkin bir ön çalışmadan¹⁵⁸ bahsedilse de henüz böyle bir organizasyon gerçekleşmemiştir. Bu açıdan bakıldığında spor alanındaki ilişkilerin gerçekleştirme düzeyinin de imzalanan anlaşmalara bakarak zayıf olduğu söylenebilir.

Türkmenistan ile spora ilişkin olarak yukarıda ele alınan anlaşmalardaki spora ilişkin hedeflerin gerçekleştirilmesi bakımından, Türkmenistan için özel bir faaliyet, gençlik ve spor müdürlüğü yıllık faaliyet raporlarında bulunmamaktadır.

Kültürel varlıkların kaçakçılığı ile mücadele kapsamında, Özbekistan ile 13.04.1998 tarihinde imzalanan kültürel varlıkların kaçakçılığının önlenmesi ve iadesinin sağlanması konusunda karşılıklı yardım anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre taraflar, kültürel varlıkların yasadışı yollardan ithalatını, transitini ve ihracatını engellemek için eşgüdümlü olarak çalışacak, bu gibi durumlar tespit edildiğinde söz konusu kültürel varlık kısa süre içinde ait olduğu tarafa iade edilecektir. Anlaşma ayrıca detaylı düzenlemeleri, suçluların durumu gibi hükümler içermektedir. Yine aynı tarihte Özbekistan ile düşünce ve endüstri hakları konusunda telif haklarının ve benzer hakların korunmasına ilişkin anlaşma imzalanmıştır. Anlaşmaya göre taraflar, kendi topraklarında karşı taraf vatandaşlarının bilim,

¹⁵⁷ T.C. Gençlik ve Spor Genel Müdürlüğü, 2011 Yılı Faaliyet Raporu, s.32.

¹⁵⁸ T.C. Gençlik ve Spor Genel Müdürlüğü, 2006 Yılı Faaliyet Raporu, s.40.

edebiyat ve sanat eserlerinin yayınlanmasında eser sahibinin veya haleflerinin rızasını gözetme kararı almışlardır. Bu anlaşmanın pratiklerinin, tarafların telif ve benzer hakların korunması ile görevli olan kuruluşları tarafından yürütülmesi öngörülmüştür.

Kaçakçılık ve telif haklarının gaspı konusunun muhatapları, Türkiye’de Türk Patent Enstitüsü ve Telif Hakları Genel Müdürlüğüdür. Yukarıdaki iki anlaşma, ilişkilerin sağlıklı yapılandırılabilmesi ve olası ihlallerin önüne geçebilmek için alınmış tedbirler olarak görülebilir. Bu konu çerçevesinde endüstri ve fikir haklarının ihlaline ilişkin her hangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Kültürel eserlerin kaçakçılığı konusunda Türkmenistan ile 12.11.1998 tarihli yasa dışı yollardan ülkeye sokulan veya çıkartılan kültürel eserlerin yakalanması ve iade edilmesi konusunda gümrük işbirliği anlaşması ile tarafların herhangi birinden diğerine veya üçüncü ülkelere götürülmek istenen kültürel eserlerin belgeli olarak izne tabi olması, belgesi olmayan eylemlerin yakalanması kararlaştırılmıştır. Yakalamanın ardından eserin kaynağına iadesi ve suçlulara ilişkin hükümler de yine anlaşma çerçevesinde ele alınmıştır.

Turizm ile ilgili anlaşmaları ele almadan önce turistik hareketlerin önünde bazen bir engel bazen de bir teşvik olarak duran vize konusunu ele almakta fayda vardır. Azerbaycan ile vize konusunda ikisi mektup teatisi olmak üzere üç adet iki taraflı anlaşma mevcuttur. 28.02.1992 tarihinde Türk Dış İşleri Bakanı’ndan Azerbaycan Dışişleri Bakanı’na giden mektupta, dostluk ve kardeşlik bağlarına vurgu yapılarak, iki ülke vatandaşlarının diğer ülkeye geçişlerinde vize muafiyetin sağlanması teklif edilmiştir. Bu mektuba gelen cevapta teklif kabul edilmiş ve vize muafiyeti sağlanmıştır. Bu muafiyet normal vatandaşlar için 30 gün olarak sınırlandırılmıştır. 28.11.1995 tarihinde Azerbaycan’daki Türk büyükelçisine gönderilen mektupla, 28.02.1992 tarihinde gerçekleşen mektup teatisindeki, normal vatandaşların vize muafiyetini belirleyen 1. maddenin askıya alınması teklif edilmiş, bu teklif de Türkiye tarafından kabul edilmiştir. Bu arada Azerbaycan tarafı söz konusu maddenin askıda kaldığı sürede belirli kolaylıklar sağlamayı taahhüt etmiştir. 08.09.2003 tarihli anlaşma yukarıda sözü geçen mektup teatislerini yürürlükten

kaldırılmış ve yeniden düzenlemiştir. Bu anlaşma ile normal vatandaşlar için geçerli olan vize muafiyeti de ortadan kalkmıştır.

Şuan gelinen noktada, Türkiye, Azerbaycan vatandaşları için umuma mahsus pasaportlarda 30 güne kadar vize muafiyeti, resmi pasaportlarda 90 güne kadar vize muafiyeti uygulamaktadır. Azerbaycan ise, Türk vatandaşları için, umuma mahsus pasaportlarda vize uygulamakta, diplomatik pasaportlarda 90 güne kadar vize muafiyeti uygulamaktadır.¹⁵⁹ Azerbaycan'ın hiçbir ülkeye karşı vize muafiyeti uygulamamasına rağmen, Türkiye'ye vize muafiyeti uygulamak için siyasi irade göstermesine karşın, İran'ın da böyle bir muafiyet istemesi aksi takdirde Nahçıvan ve Azerbaycan arasındaki geçiş yolunu kapatacağını açıklaması vize muafiyeti hususunda sorun çıkarmıştır. Ancak bu probleme rağmen taraflar problemi aşmaya çalışmaktadır.¹⁶⁰

Türk Dış İşleri Bakanı'ndan 02.03.1992 tarihinde Kazakistan Dış İşleri Bakanı'na giden mektupla Türk tarafı, umuma mahsus pasaportlar için 30 güne kadar vize muafiyeti, özel ve hizmet pasaportu sahipleri ve onların ailelerinin ise görev süresince işleme gerek kalmaksızın vizeden muaf olmalarını önermiş, Kazak tarafı bu teklif kabul etmiştir. 02.09.1993 tarihinde imzalanan 02.03.1992 vize muafiyeti anlaşmasına ek protokolle, Kazakistan'ın ulusal pasaportlarını oluşturuncaya kadar Kazakistan vatandaşı şerhli Sovyet pasaportlarının geçerli olacağını ve Türk vatandaşlarının Kazakistan üzerinden BDT ülkelerine vize almadan gitmemeleri konusunda uyarılmaları konusunda karar almışlardır. 26.11. 2001 tarihli vatandaşların karşılıklı ziyaretlerini düzenleyen anlaşmayla önceki vize anlaşmaları yürürlükten kalkmış, belirli şartları taşıyan tüm pasaport sahiplerine çoklu giriş vizeleri verilmesi, bu şartları taşımayan umuma mahsus pasaport sahipleri ise davet mektubunu ibraz etmek kaydıyla vize alabilmeleri kararlaştırılmıştır.

Vize hususunda Kırgızistan ile imzalanmış ilk anlaşma, 03.03.1992 tarihinde Türk Dışişleri ile Kırgızistan Dışişleri bakanı arasında gerçekleşen mektup teatisi yani karşılıklı mektuplaşma yöntemiyle imzalanmış anlaşmadır. Buna göre Türk

¹⁵⁹(Çevrimiçi) <http://www.mfa.gov.tr/sub.tr.mfa?886ee610-cd61-428d-ad71-fd86cfa214bc>, 24 Aralık 2012.

¹⁶⁰(Çevrimiçi) <http://www.sabah.com.tr/Dunya/2012/09/10/azerbaycana-vizesiz-gecise-tahran-engeli>, 24 Aralık 2012.

Dışişlerinin teklif ettiği, iki ülke vatandaşlarının pasaportu olmak kaydıyla karşı tarafın ülkesine geçişlerinde ve bir ay süreyle kalmalarında vize muafiyeti, vize muafiyetinin çalışma hakkı vermemesi, tarafların uygun gördükleri takdirde muafiyeti askıya almaları gibi hususlar, Kırgız hükümetince kabul edilmiştir. 26.04.2011 tarihinde imzalanan vatandaşların karşılıklı seyahatlerine ilişkin anlaşmayla¹⁶¹ taraf ülkelerin vatandaşları ve resmi görevlileri için önceki anlaşmayla belirlenen kalış süresi sınırları kaldırılmıştır.

Özbekistan ile vize konusunda imzalanan anlaşmalardan ilki 09.07.1995 tarihli vize kolaylığı anlaşmasıdır. Bu anlaşmaya göre, vize başvurularının cevaplanma süresine ilişkin hususlar dikkati çekmektedir. Örneğin cumhurbaşkanlarının, başbakanların, bakanların, milletvekillerinin, resmi heyet üyelerinin, tüm bu sayılanların eşlerinin ve diplomatik kuryelerin vizeleri iki günü aşmamak kaydıyla hazırlanması, hiyerarşik olarak diğer kesimlerin başvuruları ise ayrı ayrı belirlenen sürelerde cevaplandırılması kararlaştırılmıştır.

19.12.2003 tarihinde imzalanan diplomatik pasaport hamillerine yönelik vize uygulamasının karşılıklı olarak kaldırılmasına ilişkin anlaşma uyarınca, taraflar karşı tarafın diplomatik pasaport hamili vatandaşlarının doksan güne kadar olan seyahatlerinin vizeden muaf olmasını kararlaştırmışlardır. Görüldüğü gibi diğer Türk Cumhuriyetlerinin aksine Türkiye ve Özbekistan arasındaki vize uygulamalarında belirli bir kolaylaştırmanın olmadığı görülmektedir. Muafiyet sadece diplomatik pasaporta tanınırken, diğer pasaportlara vize uygulaması devam etmektedir.

Türkmenistan ile 01.03.1992 tarihinde vize muafiyetine ilişkin mektup teatisiyle bir anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşma ile Türk tarafının mektup yoluyla teklif ettiği normal vatandaşların bir aya kadar, geçerli bir diplomatik, resmi veya hizmet pasaportu sahibi olanların ve bunların ailelerinin görev sürelerince başka işleme gerek kalmaksızın orada kalabilmelerine ve vizeye ilişkin ayrıntıları içeren teklifine Türkmen tarafından olumlu yanıt gelmiş ve bahsedilen hususlar karar altına alınmıştır. Önemli bir ayrıntı olarak çalışma, meslek icra etme ve eğitim görme gibi durumlar vize muafiyetinin kapsamı dışındadır.

¹⁶¹(Çevrimiçi)<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/10/20111025-4.htm>, 1 Mart 2013.

Anlaşmada yer alan geçerli bir ulusal pasaportu olan herhangi bir vatandaşın vizeden muaf olmasını ve bir aya kadar gittiği ülkede kalabilmesine ilişkin kararın aksine şu anki durumda Türkmenistan Türkiye'ye vize uyguladığı görülmektedir.¹⁶² Yukarıda söz edilen anlaşmanın hükmünü değiştiren veya askıya alan başka bir anlaşma veya bilgiye de ulaşılammıştır.

Son olarak sürekli kardeşlik bağı vurgulanan ülkeler arasında kaynaşmanın en önemli aracı olarak görülen karşılıklı geli-gidişlerin, ziyaretlerin, bu çalışmada ele alınan pek çok alana ilişkin anlaşmaların hemen hemen hepsinde hedeflenen uzman değişiminin, yardımının doğal sonucu olması gereken turizm hareketlerini ele almak yerinde olacaktır.

Turizm alanında Azerbaycan'la 16.03.1991 tarihinde bir protokol, 01.11.1992 tarihinde de bir anlaşma imzalanmıştır. Bu imzalar gereğince, her iki ülke turizme ilişkin akla gelebilecek pek çok konuda işbirliği yapmayı birbirlerine taahhüt etmiştir.

Bu çerçevede, her iki ülke vatandaşlarının, iki ülkenin tarihi ve kültürel değerlerini tanıyabilmeleri için turist mübadelesinin artırılması, bunun için vize ve gümrük gibi konularda kolaylık sağlanması, ayrıca genel anlamda turizm sektörlerinin gelişmesi için her türlü altyapı hususunda iki ülkenin birbirine yardımcı olması öngörülmüştür. İyi niyete dayalı bu anlaşma metinleri, her alanda olduğu gibi turizm alanında da etkin bir işbirliğini hedeflemiştir.

Tablo 17: Türkiye'den Azerbaycan'a Giden Türk Vatandaşlarının ve Azerbaycan'dan Türkiye'ye Gelen Azeri Vatandaşlarının Gidiş Geliş Amaçlarına Göre Sayısı ve Oranı (Bin Kişi)

	egence, sportif ve kültürel faaliyetler	Yakınları ziyaret	Sağlık	Dini	Alışveriş	Transit	Eğitim	İş amaçlı	Diğer	Toplam
Türkiye'ye Giren Azeri Sayısı	100	112	12	1	44	0.6	7	30	132	441
Türkiye'ye Giren Yabancı	16726	2761	115	106	1039	769	159	1539	997	24216
Azerbaycan'a Giden T.C. Vatandaşı	39	54	-	-	2	-	19	103	116	336
Toplam Çıkan TC Vatandaşı	1679	1783	259	-	21	-	243	1933	778	6699

¹⁶²(Çevrimiçi)http://www.mfa.gov.tr/turk-vatandaslarinin-tabi-oldugu-vize-uygulamalari.tr.mfa, 28 Nisan 2013.

Yukarıdaki Tablo 17'de ¹⁶³, Türkiye ve Azerbaycan arasındaki turist mübadelesinin düşük seviyelerde olduğu görülmektedir. Türkiye'ye gelen Azeri sayısı, toplam Türkiye'ye gelen turist sayısının % 1,8'i olduğu görülmektedir. Bunların da %25 gibi büyük bir kısmı yakınları ziyaret etmek maksatlı olarak Türkiye'ye geldikleri anlaşılmaktadır. Bunun dışında Türkiye'den Azerbaycan'a giden vatandaş sayısı, yurt dışına çıkan toplam vatandaş sayısının ancak %5'i olduğu, bunların da ağırlığı iş amaçlı ve yakınları ziyaret etmek maksadıyla Azerbaycan'a gittikleri anlaşılmaktadır. Bu durum, yukarıda ele alınan anlaşma ve protokolde sözü edilen iki ülke vatandaşlarının her iki ülkedeki, tarihi ve kültürel anlamda turistik değeri olan mekanları gezebilmesi amacından henüz uzak olduğunu göstermektedir. Tabi iki ülkenin de sosyoekonomik gerçekleri, zaten yurt dışına gezi ve eğlence amaçlı çıkışlara uygun olmadığı tahmin edilebilir. Ancak coğrafi yakınlık gibi önemli bir avantajın da bugüne kadar turist mübadelesini artırıcı potansiyelinin kullanılmadığı tespiti yapılabilir.

Kazakistan ile 08.10.1992 tarihinde imzalanan turizm işbirliği anlaşması ile taraflar ülkeler arasındaki tarihi ve kültürel bağlara atıfta bulunarak ve vatandaşların karşılıklı olarak doğal ve kültürel değerleri daha iyi tanınması amacıyla turistik ilişkileri hükümetler ve turistik teşkilatlar arasında geliştirmeyi ve bu amaca ilişkin detaylı tedbirler alınmasını kararlaştırmışlardır. 15.06.1998 tarihinde imzalanan turizm alanında işbirliği anlaşması ile benzer hususlar tekrar edilmiştir. Turizm alanında Kazakistan ile ilgili bir ayrıntı kültürel değerleri korumak anlamında Hoca Ahmet Yesevi Külliyesi'nin restorasyonuna ilişkindir. 01.02.2002 tarihinde imzalanan Hoca Ahmet Yesevi Külliyesi'nin devir teslimine ilişkin protokol ile Türkiye'nin 1993-2001 yılları arasında gerçekleştirdiği restorasyon işlemlerinin tamamlanması ve külliyenin Kazakistan'a devredilmesi kayıt altına alınmıştır.

13.12.1991 tarihli Antalya İl'inin Kemer İlçesi'ndeki Taşınmazın Kazakistan Cumhuriyeti'ne kullandırılmasına ilişkin protokol ile Türkiye tarafından jest olarak belirtilen bölgede Kazak devlet ricalinin ve resmi kuruluşlarının sağlık ve dinlenme amaçlı istifadesine sunulmuştur. Ancak bu arsada otel yaptırılması nedeniyle oluşan

¹⁶³Tablo 17, Türkiye İstatistik Kurumu verilerinden yararlanılarak oluşturulmuştur: (Çevrimiçi)<http://www.tuik.gov.tr/turizmapp/menuturizm.zul;jsessionid=RH89TygLvDp2QM3s4NXnbDbIW2bnDjjGR3hQ8zqBTK1qybv1t5gV!-342202564>, 13 Aralık 2011.

vergi bedeli diplomatik soruna neden olmuş, borcun silinmesine ilişkin yeni bir anlaşma imzalanmıştır.¹⁶⁴

Kırgızistan ile turizm konusundaki tek anlaşma, 07.10.1992 tarihinde imzalanan turizm işbirliği anlaşmasıdır. Bu anlaşmaya göre Türk ve Kırgız tarafları, aralarındaki tarihi ve kültürel bağlara vurgu yaparak, her iki ülke halkının birbirlerinin kültürel ve turistik değerlerini tanımaları için vize kolaylığı, ülke tanıtımları, turizm teşkilatlarının işbirliği, turistik tesislerin rehabilitasyonu, turizm eğitimi gibi hususlarda işbirliği yapmayı kararlaştırmışlardır.

Yine Özbekistan ile iki anlaşma imzalanmış olup, bunlardan ilki 05.10.1992 tarihinde imzalanan turizm alanında işbirliği anlaşmasıdır. Bu anlaşmaya göre taraflar, iki ülke arasındaki turistik trafiğin artırılması için karşı ülkede turistik tanıtım yapılması, turistik geziler için gerekli teşviklerin sağlanması, vize kolaylığının sağlanması, turistik enformasyon bürolarının açılması, seyahat kuruluşları arasında işbirliği yapılması, turizmde ortak yatırımlar ve turizm işletmeciliği konusunda bilgi alış verişi yapılması ve turizm eğitimi kapsamında burs ve uzman temini hususlarında anlaşmışlardır. 18.11.1997 tarihinde imzalanan turizm alanında işbirliği anlaşması ile 1992 turizm anlaşması yürürlükten kalkmış, 1992 anlaşmasıyla benzer hükümler içermekle birlikte ek olarak turizm alanındaki ilişkileri takip etmek ve düzenlemek üzere iki yılda bir periyodik toplantı yapacak turizm karma komisyonu kurulması kararlaştırılmıştır.

Türkmenistan ile de turizm konusunda başlığı altında imzalanmış iki anlaşma görülmektedir. Bunlardan ilki olan 19.08.1992 tarihli turizm alanında işbirliği anlaşması ile taraflar, vatandaşların karşılıklı olarak tarihi, kültürel ve turistik değerlerini daha iyi tanıyabilmeleri için ülke tanıtımlarının daha iyi yapılması, vatandaşların karşılıklı olarak gezilerinde vize, hudut ve gümrük formalitelerinin kolaylaştırılması, turizm planlaması ve yatırımları hususunda deneyim aktarımı ve ortak girişimlerde bulunmak için imkanların araştırılması, seyahat kuruluşları arasında işbirliği yapılması, burs programlarını ve uzman değişimini de içerecek şekilde turizm eğitimi konusunda işbirliği yapılması vb. gibi kararlar alınmıştır.

¹⁶⁴Hürriyet Gazetesi, 14.03.2013, " Beldibi'nde 'Kazak' krizi Meclis'te bitti", (Çevrimiçi)
<http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/22807674.asp>, 17 Eylül 2014.

28.12.1997 tarihinde imzalanan anlaşma da içerik olarak aynı hususları karar altına almıştır.

Türkiye'ye gelen Azerbaycan dışındaki dört cumhuriyet vatandaşının geliş nedenlerine göre tasnifi maalesef TUIK'in verilerinde bulunmamaktadır. Türk Cumhuriyetleri'nden Türkiye'ye gelenlerden sadece Azerbaycan vatandaşlarının geliş nedenlerine göre ayrıntılı istatistiği bulunmaktadır. Bunun da nedeni, gelen Azerilerin milliyetler sıralamasına göre üst sıralarda yer alan gruplardan biri olmasıdır. TUIK'in, milliyetlerine ve geliş nedenlerine göre yabancı girişi istatistiğinde Azerbaycan'dan gelenler hariç diğer Türk Cumhuriyetlerinin vatandaşları BDT ülke grupları verilerinin içinde yer almıştır. Bu verilerde Türkiye'ye gelen turist sayısı ve Türkiye'den BDT ülkelerine giden turist sayısı görülmektedir. BDT'nin dokuz ülkeden oluşan bir topluluk ve Rusya gibi yüksek nüfuslu bir üyesi olduğu düşünülürse, Azerbaycan dışındaki dört cumhuriyetle ilgili sağlıklı veriye ulaşmanın imkanı pek görülmemekle birlikte rakamların mütevazı olduğu çıkarımını yapmak zor olmayacaktır. Burada pek çok kamu kuruluşunun raporlarında Türk Cumhuriyetlerini bir arada değerlendirme eğilimine rağmen, TUIK'in bu ülkeleri BDT çatısı altında ele almasına bir eleştiri getirilebilir. Bu anlamda sözgelimi Kırgızistan'la ilgilenen Türkiye'den bir araştırmacı, istatistiklerde Kırgızistan'ı Belarus'la bütünleşik olarak görecektir.

Turizm konusunda Özbekistan'a ilişkin bir diğer husus ise iki ülke arasındaki turizm ilişkisini geliştirmek ve koordine etmek için organize edilen turizm karma komisyonudur. Komisyon, kurulduğu tarihten bu yana toplanmamıştır. Türkiye pek çok ülke ile turizm karma komisyon toplantıları yaparken, Türk cumhuriyetleri ile turizm ilişkileri sadece işbirliği anlaşmaları ile sınırlı kalmıştır.¹⁶⁵

Turizm çerçevesinde en önemli ve hedeflenen ilişki turizm trafiği iken, bir diğer önemli husus ise turizme ilişkin yatırımlardır. Turizm yatırımları anlamında Türkiye ve Türkmenistan arasında özel bir ilişki bulunmaktadır. 1972-2010 yılları arasında Türk Müteahhitlik firmalarının yurt dışı faaliyetlerinde Türkmenistan

¹⁶⁵T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Dış İlişkiler ve AB Koordinasyon Dairesi Başkanlığı: (Çevrimiçi)<http://disiliskiler.kulturturizm.gov.tr/TR,22141/turizm-isbirligi-anlasmalari-mutabakat-zabirlari-turizm-.html>, 14 Eylül 2014.

üçüncü sırada, 2010 yılı rakamlarına göre de birinci sıradadır. Türk firmalarının Türkmenistan'daki yatırımları için önemli bir husus Hazar kıyısındaki Türkmenbaşı şehrindeki “Avaza Milli Turizm Bölgesi” projesidir. Türk-Türkmen İş Konseyi bu projede de Türk firmalarının etkinlik göstermesi için gayret sarf etmektedir.¹⁶⁶

¹⁶⁶DEİK Türk-Türkmen İş Konseyi, Türkmenistan Ülke Bülteni, s.12:
(Çevrimiçi)http://www.deik.org.tr/Konseylcerik/4071/T%C3%BCrkmenistan_%C3%9Cİke_B%C3%BCİt_eni.html28 Mart 2012.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE VE TÜRK CUMHURİYETLERİNİN ULUSLARARASI ÖRGÜTLERDEKİ KONUMLANMALARI

Bu bölümde Türkiye ve Türk Cumhuriyetlerinin uluslararası örgütlerdeki konumlanmalarına bakılarak, ülkeler arasında uluslararası politika açısından eşgüdümün sağlandığı veya kopmaların gerçekleştiği alanlar belirlenmeye ve betimlenmeye çalışılacaktır. Bu sayede çalışmanın temel problemlerinden biri olan söz konusu ülkelerin yakınlaşma-uzaklaşma durumunu farklı bir düzeyde irdelemek mümkün olacaktır.

Türkiye ve Türk Cumhuriyetlerinin uluslararası örgütlerdeki konumlanmalarını incelemeye başlamadan, öncelikle uluslararası örgütlere ilişkin bir takım tespitler yapmak ve uluslararası örgütlerin karmaşık yapısının bu çalışmadaki perspektife uygun bir biçimde sadeleştirilmesi için örgütlerin sınıflandırılmasına değinmek faydalı olacaktır.

3.1. ULUSLARARASI ÖRGÜTLER, KAVRAM, TARİH VE SINIFLANDIRMALAR

Bu tez çalışmasında uluslararası örgütleri kapsam bakımından daha makul bir değerlendirmeye alabilmek için kavrama ilişkin bazı hususları açıklamak gerekmektedir. Çünkü kavramın kendi bünyesinde farklı tipleri barındırması nedeniyle çalışmanın amacına uygun tanımlamaları ve sınıflandırmaları dikkate almak önemli bir husustur.

“Bir uluslararası örgüt, “bağımsız ve egemen devletlerin veya hükümetler-dışı kuruluşların küresel ya da bölgesel ölçekte, genel ya da özel amaçlara ulaşma doğrultusunda işbirliğini sağlamak için kurdukları yapılar, mekanizmalar ve süreçler” biçiminde tanımlanabilir.”¹ Bu genel tanım içinde dikkat edilmesi gereken ilk husus, egemen ve bağımsız devletlerle hükümetler dışı kuruluşlar arasındaki ayırımdır. Üyelik, faaliyet alanları ve kurumsal kimlik bakımından mekanları “uluslararası”

¹ Mehmet Hasgüler, Mehmet B. Uludağ, **Devletlerarası ve Hükümetler Dışı Uluslararası Örgütler**, 5. bsk., İstanbul, Alfa Yayınları, 2012, s.1.

diye ifade edilen çerçevede meydana gelen hükümetler dışı örgütlere Greenpeace, Uluslararası Af Örgütü, Kızılhaç vb. örnekler vermek mümkündür.² Ancak bu çalışma, kapsamı gereği hükümetler-dışı kuruluşların oluşturduğu uluslararası nitelikli örgütlerle ilgilenmemektedir. Bunun sebebi, daha önce de pek çok kez ifade edildiği gibi Türkiye ve Türk cumhuriyetlerinin ilişkilerini, devlet politikaları bazında ve ağırlıklı olarak Türkiye'nin zaviyesinden araştırmak olan çalışmanın amacıdır.

Kelimenin anlamı gereği hükümetler dışı kuruluşları hatta grupları da kapsayan uluslararası sözcüğü, Archer'a göre son kırk yıldır artan bir şekilde devletler ve hükümetler arası ilişkileri tanımlamak için kullanılmıştır. Archer **international** yani uluslararası kavramı altında üç farklı ilişki tipi ortaya koymaktadır. Bunlar hükümetler arasında gerçekleşen, hükümetler dışındaki gruplar ve bireyler arasında gerçekleşen ve normal dış politika kanalları dışındaki hükümet organları arasında gerçekleşen –örneğin savunma bakanlıkları arasında- ilişkilerdir.³ Bu ayrımlar fiili farklılıklara işaret etse de henüz Türkçede yaygın bir karşılıkları bulunmaması nedeniyle bu çalışmada uluslararası örgütler kavramı kullanılacak olup, kavramla hükümetler arası ilişkiler kastedilecektir.

Benzer şekilde Dedeoğlu, uluslararası sözüne vurgu yaparak uluslararası örgütlerdeki ulus kavramının kelimenin gerçek anlamının dışında ulusların bağlı olduğu siyasal üniteleri ve kurumları ima ettiğini ayrıca bazı durumlarda örgütlerin bağlayıcı özellik göstermesinden dolayı, ilişkilerin uluslar arasında olmaktan ziyade uluslar-aşkın veya uluslar-üstü bir hüviyete büründüğünü ifade etmektedir.⁴

Kavramın ikinci ayağı olan örgüt kavramının da irdelenmesinde fayda vardır. Hasgüler ve Uludağ, örgüt ve teşkilat kavramları arasındaki farka vurgu yaparak, örgütün genel bir terim olduğunu, devletin iç örgütlenmesindeki birimleri ve devletlerarası anlaşmalarla meydana gelen kurumları ifade etmek için teşkilat kelimesinin daha uygun düşeceğini ifade etmektedirler.⁵ Archer “organization” yani örgüt kavramının yerine bazı yazarlarca “institution” yani kurum/kuruluş sözünün

²Davut Ateş, **Uluslararası Örgütler**, Bursa, Dora Yayıncılık, 2012, s. 19.

³ Clive Archer, **International Organizations**, 3.bs., Oxon, Routledge, 2001, s.1.

⁴Beril Dedeoğlu, “Uluslararası Örgütlerin Farklı Sınıflandırılma Biçimleri”, **İktisat Fakültesi Mecmuası: 60. Yıl Özel Sayısı**, C.XLIX, 1998, s. 15.

⁵Mehmet Hasgüler, Mehmet B. Uludağ, a.g.e., s.1.

kullanılmasını kafa karıştırıcı olarak yorumlamakta, söz konusu yazarların bu tercihinde kurum veya kuruluşların kurul, konsey ve sekreteryaya sahip olmasının etkili olduğunu ifade eder.⁶

Inis Claude, organizasyon kelimesinin tekil ve çoğul formları arasındaki anlam farklılığına dikkat çekerek, uluslararası örgüt ya da daha doğru bir ifadeyle uluslararası organizasyonu bir süreç olarak, uluslararası örgütleri ise bu sürecin belirli bir zamanındaki temsili görünümeler olarak ifade etmektedir.⁷ Benzer şekilde Magliveras, uluslararası örgüt kavramının tekil ve çoğul formlarının çoğu zaman birbirlerinin yerine kullanılmasına rağmen, tekil formun genel bir terim olarak, yapıların, süreçlerin, rejimlerin, prosedürlerin tamamını kapsayan küresellik vurgusuna sahip bir kavram olduğunu ifade etmektedir.⁸ Uluslararası organizasyon/örgütler kavramları arasında yapılan bu ayırım her ne kadar literatürün genelinde birbirlerinin yerine ikame edilse de, bu çalışmada daha önceki tanımlarda da vurgulandığı şekliyle belli bir amacı, hedefi olan, bir yönetim örgütlenmesine sahip olan uluslararası örgütler ele alınacaktır.

Gönlübol, uluslararası kuruluşlar olarak ifade ettiği yapıların amaçlarına göre ikili nitelik taşıdıklarını ifade eder. Uluslararası kuruluşlar veya örgütler bir bakış açısına göre modern devlet sisteminde tek tek devletlerin görevlerini daha iyi ifa etmelerini sağlayan birer araçlardır. Bir başka bakış açısına göre, uluslararası örgütler çok devletli dünya düzeni yerine uluslararası toplumun oluşması için atılmış adımlardır.⁹ Bu çerçeveden bakıldığında uluslararası örgütlerin hem kavram olarak, hem de içerik olarak farklı farklı değerlendirmelere tabi tutulduğu görülmektedir. Uluslararası örgütlerin verili düzen içinde bir araç mı yoksa verili düzenin yerine devletlerin önemini azaltacak yeni ve üst bir yapılanma mı olduğuna bugünden bir cevap üretmek çok kolay olmayabilir. Şu an faaliyet gösteren örgütlere bakılarak her iki teze uygun örnekler bulmak mümkündür. Hatta işlev gösteremeyen örgütler çerçevesinde her iki tezin yanlışlanması da mümkün olabilir. Bu soruların cevabı,

⁶ Clive Archer, a.g.e., s.2.

⁷ Akt. Clive Archer, a.g.e., s.2.

⁸ Konstantinos D. Magliveras, Measuring the Effectiveness of International Organizations: A Theoretical Approach, (Çevrimici) <http://aegean.academia.edu/KonstantinosMagliveras>, 30 Mayıs 2013.

⁹ Mehmet Gönlübol, a.g.e., s.522-523.

görece yüzyıl geriye giden ve bu anlamda yeni sayılabilecek olan uluslararası örgüt oluşumlarının geçmişten geleceğe oynayabileceği rollerle açığa kavuşacaktır.

Uluslararası örgütlerin tarihi gelişimi de bu örgütlerin analizi için aydınlatıcı bir takım hususlar içermektedir. Eski çağlarda kent devletleri arasında meydana gelen ittifaklar pek çok eski devletin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Pek çok krallık küçük yerel siyasi birimlerin zorla veya iradi olarak birleşmesi ve bir üst otorite oluşturmalarıyla meydana gelmiştir. Çin'in yerel feodal yapıların birleşmesiyle oluşması, kabile konfederasyonu şeklinde örgütlenen eski Asya kavimleri, Hun imparatorluğu vb. tüm yapılar ilkel bir devletlerarası ittifakın büyük bir devlete dönüşmesinin örnekleridir. Bu durum, Avrupa Birliğinin ilerletmeye çalıştığı bütünlüşme sürecinin eski dönemlere götürülebileceğini göstermektedir.¹⁰

Ateş, eski çağlardaki örgütlenmelerin bugünün örgütlerinden temel farkını, eski dönemlerdeki örgütlenmelerin üyelerinin siyasi bağımsızlığını ve egemenliğini garanti etmemeleri olarak gösterir. Yani eski çağlardaki örgütlenmelerin içindeki bazı üyelerin diğerlerini baskı altına aldığını, onları ikincilleştirdiğini ve bu bütünlüğü kendi imparatorluğuna dönüştürdüğünü ifade eder.¹¹Uluslararası örgütler bağlamında eski çağların ve bugünün ortak noktasının, yapılar ve formlardan çok ülkeleri bir araya getiren, onları beraberce davranmaya iten faktörlerin hem geçmişte hem de bugün geçerliliğini koruyor olmasıdır.

Bugün sayıları iyice artmış olan uluslararası örgütlerin ortaya çıkmasını sağlayan temeller nispeten yakın dönemlerde aranacak olursa, öne çıkan olaylardan birisi 1648 Westfalya Barışı'dır. Bu anlaşma modern uluslararası sistemin başlangıcı olarak kabul edilmekte olup, otuz yıl savaşlarını sonuca bağlamıştır. Otuz yıl savaşlarının öncesindeki dönemin temel özelliği, Papa'nın ruhani otoritesi ve onun bir anlamda kılıcı ve dünyevi otorite olan Kutsal Roma-Germen imparatorluğunun varlığıdır. Otuz yıl savaşları ve sonucunda oluşan Westfalya Barışı,bu iki otoritenin hegemonyasının bir anlamda kırılmasına ve Avrupa'da çok taraflı bir denge sisteminin oluşmasına neden olmuştur. Bu durum, Kutsal Roma-Germen İmparatorluğunu göstermelik bir devletlerarası birlik, etkisi olmayan devletlerarası

¹⁰Mehmet Hasgüler, Mehmet B. Uludağ, a.g.e., s.13-14.

¹¹Davut ATEŞ, a.g.e., s. 51.

bir oluşum hüviyetine sokmuştur.¹² Ayrıca Westfalya Anlaşmasını takip eden süreç içinde ulus devletlerin önem kazanması da eski dönemlerdeki içinde hiyerarşi gözlenen ittifaklar yerine üyelerinin bağımsızlığını teminat altına almaya eğilimli ittifakları gündeme getirmiştir.¹³ Burada dikkati çeken husus eski çağlardan bugüne doğru geldikçe, imparatorluk oluşturan ittifak politikalarından, küçük bile olsa bağımsızlığı teminat altına alınmaya çalışılan ve bu teminat nedeniyle kendi rızasıyla ittifaklara girmeye çalışan devletlerin iştiraki olan ittifak politikalarının artışıdır.

Avrupa'nın modern uluslararası sisteme doğru yöneldiği bu aşamada, 19.yy'da uluslararası sisteme entegre olacak olan Avrupa dışındaki milletlerin pek çoğu savaş, ittifak, düzenli diplomasi, ticaret gibi süreçlere aşına olsalar da, hiç biri daimi kurumsal bir uluslararası örgüt oluşturmamışlardır.¹⁴ Zaten uluslararası örgütlerin yukarıda belirtildiği şekliyle bağımsızlığı teminat altına alınmış ülkeler olarak ortaya çıkması ile gündeme gelmesi de 19.yy'a tekabül etmektedir.

Westfalya Barışı gibi bir diğer önemli olay da, Napolyon savaşları ve Fransız İhtilali'nin etkileriyle istikrarını kaybeden Avrupa siyasi düzenini tekrar kurmak üzere 1814'te gerçekleştirilen Viyana Kongresi'dir. Hasgüler ve Uludağ, Viyana Kongresi'ni modern anlamda ilk devletlerarası örgütlenmenin ve ortak güvenlik sisteminin temelini atıldığı yer olarak ifade etmektedirler.¹⁵ Viyana Kongresinin bir özelliği, önceden savaş sonucunda imzalanan barış anlaşmaların tersine, barış zamanında savaşı önlemeye yönelik bir hareket olmasıdır. Kongreden sonra süper güçler sorunları tartışmak için yeni bir eğilim olan düzenli aralıklarla toplanma yoluna girdiler.¹⁶ Burada ele alınan kısa tarihi değerlendirme, milletlerin hangi durumlar neticesinde uluslararası örgüt kurma eğilimine sahip olduklarını göstermektedir. Özetlenecek olursa uluslaşmaya doğru giden devletler sistemi, güvenlik ve diğer sorunların çözümü temelinde yeni bir diplomatik metodolojiyle müzakere ve dayanışmaya doğru yönelmiş ve bu durum daha sonra kurulacak olan uluslararası örgütlerin altyapısını oluşturmuştur.

¹² Mehmet Hasgüler, Mehmet B. Uludağ, a.g.e.,s.20-21.

¹³ Davut Ateş, a.g.e., s. 52.

¹⁴ Clive Archer, A.g.e., s.5.

¹⁵ Mehmet Hasgüler, Mehmet B. Uludağ, a.g.e.,s.27-28.

¹⁶ Clive Archer, a.g.e., s.7.

Yukarıda ele alınan tarihsel süreç üzerine Milletler Cemiyeti,19. yy. 'da gerçekleşen görüşmelerin hazırladığı ortam üzerine 20.yy'da ilk uluslararası, siyasi ve evrensel örgüt olarak kurulmuştur.¹⁷ ABD Başkanı Wilson'un öncülüğünde 1919'da imzalanan sözleşmeyle kurulan cemiyete, ABD sözleşmeyi imzalamayarak üye olmamıştır. Cemiyet bu çerçevede, 1. Dünya Savaşını kazanan devletlerin baskıcı politikaları ile kaybeden devletlerin olumsuz algıları arasında kalmış ve hedeflenen amaçları icra edememiş, etkisiz kalmıştır.¹⁸ 1. Dünya savaşını kaybeden devletlere çok ağır şartlar dikte eden barış anlaşmalarının oluşturduğu adaletsiz durumu koruma görevinin cemiyete havale edilmesi, Milletler Cemiyetinin en zayıf yönünü oluşturmuştur. Ayrıca kazanan devletler de ilkesel olarak ve çıkarları bakımından tam bir uyum içinde olmayışları cemiyeti zayıflatmıştır.¹⁹ Görüldüğü gibi barış ve güvenlik amaçlı kurulan ilk önemli uluslararası örgüt, kuruluş amaçları dışından güç ve çıkar kavgalarına alet olmak durumunda kalmıştır.

Yukarıda uluslararası örgütlerin oluşumuna altyapı sağlayan tarihsel gelişmeler ele alınmıştır. Milletler Cemiyeti bu anlamda kurulmuş olan ilk devletlerarası ve evrensel örgüttür. Bu örgütün kuruluşundan sonra yirminci yüzyılda dünya savaşlarının da şekillendirdiği uluslararası ilişkiler ortamında pek çok örgüt kurulmuştur ve halen de kurulmaktadır.

Çeşitli göstergelere göre ölçüldüğünde sayısı ve tipi önemli ölçüde artmış olan devletlerin bulunduğu bugünün dünyasında hem birleşmiş milletler ve hem de diğer organizasyonlar karmaşık bir yapı arz eder. 1999 yılı itibari ile sayıları 251 bulan uluslararası örgütlerden bazıları belirli bir coğrafi alana göre ortaya çıkmış, bazıları hem coğrafi hem de ideolojik olarak belirlenmiştir. Kimi örgütler ekonomi temelinde ortaya çıkarken, kimileri sosyal ve kültürel çerçevede oluşmuştur.²⁰ Sayısı ve çeşitliliği artmış olan bugünün uluslararası örgütlerinin sınıflandırılması da çalışmada ele alınacak örgütlerin seçimi hakkında aydınlatıcı bilgiler sunacaktır.

Uluslararası örgütlere üyeliğe göre yaptığı ayırmda Archer, devletler arası, hükümetler arası ve hükümetler dışı olmak üzere temelde üçlü bir ayırmadan söz eder. Birleşmiş Milletler Ekonomik ve Sosyal Konseyi'ne göre hükümetler arası çerçevede

¹⁷ Mehmet Gönülöbol, a.g.e., s.531.

¹⁸ Davut Ateş, a.g.e., s. 54.

¹⁹ Mehmet Hasgüler, Mehmet B. Uludağ, a.g.e., s.73.

²⁰ Clive Archer, a.g.e., s.25.

oluşmamış her örgüt hükümetler dışıdır.Devletler arası ve hükümetler arası ayrımı ise pratikte çok önemi ve etkisi olan bir ayrım değildir.²¹ Daha öncede ifade edildiği gibi yukarıda ifade edilen sınıflama bağlamında bu çalışma –ayrım her ne kadar netlikten uzak olsa da- devletler arası ve hükümetler arası örgütlere odaklanmaktadır..

Bir diğer ayrım örgütlerin evrensel ya da bölgesel olmasına ilişkindir. Bir uçta iki üyeli diğer uçta bütün egemen devletleri kapsayabilecek bir ayrım. Belçika, Hollanda ve Lüksemburg'u içeren Benelux Gümrük Birliği, coğrafi olmanın yanında sosyopolitik ve ekonomik bir ortaklığı ifade eder. Diğer taraftan Birleşmiş Milletler ve bağlı örgütleri, dünyanın bütün egemen devletlerine açık olmasıyla evrenseldir.²² Bu ayrım irdelendiğinde bazı problemlerin varlığına dikkat çeken Archer, bölge kavramının tanımlanmasından kaynaklanabilecek belirsizlikler nedeni ile ve de bölgesel ortaklıkların aynı zamanda sosyal, ekonomik ve kültürel ortaklıklara da işaret etmesinden hareketle, bölgesel örgütler yerine üye sayısı sınırlı olan örgütler ifadesinin daha sağlıklı olacağını ifade etmektedir.²³ Bu tez çalışması Türkiye ve Türk Cumhuriyetlerinin Türk Dünyası paydasında oluşturabilecekleri potansiyellere odaklanması ve bu potansiyelden olası uzaklıklarını temsil eden farklı ortaklıklarını anlamayı kolaylaştıracağı düşüncesi ile bölgesel ya da farklı ifadesi ile üye sayısı sınırlı olan örgütleri analiz etmeyi hedeflemektedir. Çünkü örneğin hemen hemen tüm devletlerin üye olduğu Birleşmiş Milletler özelinde söz konusu yakınlık ve iraklığı analiz etmek mantıksal olarak mümkün değildir.

Sınıflandırma girişimlerinin farklı bir boyutu da örgütleri amaç ve eylemlerine göre sınıflandırmaktır. Örgütlerin amaç ve eylemlerine göre sınıflandırmanın bir yolu genel ve özel ayrımıdır.²⁴ Bu anlamda dünya tarım örgütü tarım alanına ilişkin özel bir amaçlar ve eylemler dizisine sahipken, Avrupa Birliği hayatın pek çok alanına ilişkin düzenlemeleri ile genel amaçlı bir örgüt görünümündedir. Bu anlamda tez çalışması barış, güvenlik, siyasi, ekonomi gibi alanların birinde olanlar hariç olmakla birlikte, genellikle genel amaçlı örgütleri incelemeyi hedeflemektedir.

²¹ A.e., s.35-36.

²² A.e., s.45.

²³ A.e, 63.

²⁴ Akt., a.g.e., 53.

Özel amaçlı örgütler içinde ya da Dedeoğlu'nun faaliyet önceliğine göre yaptığı sınıflandırmadaki teknik amaçlı örgütlere Uluslararası Posta Birliği ya da Dünya Sağlık Örgütü örnek olarak gösterilebilir.²⁵ Dünyanın hemen hemen tüm ülkelerinin belirli bir teknik alandaki örneğin sağlık alanındaki ilişkilerini düzenlemeye, ülkeler arasında standardizasyon oluşturmaya ve işbirliğini geliştirmeye çalışan bu tür örgütler, bu tez çalışmasının aydınlatmaya çalıştığı sosyolojik, jeopolitik, stratejik gerilimler açısından değerlendirilemeyecekleri için analiz edilen örgütler kapsamının dışında tutulmaktadır.

Uluslararası örgütlerin faaliyetlerinin süre bakımından sonlu olup olmaması da bir sınıflandırma kriteridir. Bu çerçevede daimi örgütler ve geçici örgütler arasında bir ayırım yapılabilir. BM veya NATO kurulduğundan beri faaliyet gösteren örgütler olarak daimi uluslararası örgütler kategorisine girerken, Mihver Devletleri, Varşova veya Balkan Paktı gibi örgütler tarihsel koşullar çerçevesinde ortadan kalkması nedeniyle geçici uluslararası örgütler kategorisine girmektedirler. Bunun dışında örneğin bir nehir ya da gölün ıslahı gibi sınırlı ve belirli bir amaç için kurulmuş olan örgütler de geçici örgütler olarak değerlendirilmektedir.²⁶ Burada dikkat edilmesi gereken husus,-örneğin Varşova Paktı özelinde- tarihsel koşulların neden olduğu sonlanışın, nehir veya göl ıslahında olduğu gibi belirlenen hedefe ulaşılması durumunda önceden öngörülen bir son gibi olmadığıdır. Varşova Paktı'nı meydana getiren aktörlere, bu örgütü geçici bir örgüt olarak kurgulamadıklarını atfetmek yanlış olmayacaktır.

Bir diğer anlamlı sınıflandırma kriteri de üyeler arasındaki ortak motiflerdir. Bu kritere göre G-7, kalkınma motifi çerçevesinde gelişmiş ülkelerin örgütü iken, Avrupa Konseyi siyasi ideolojik ortaklığa dayalı bir motiftir. Din ortaklığından hareket eden dinsel motifli örgütlere verilebilecek en uygun örneklerden birisi İslam Konferansı Örgütü'dür. Bir diğer motif olarak ırk ortaklığı çerçevesinde Arap Ligi örneği verilebilir.²⁷ Güncel ve bu tez çalışmasının yakından ilgilendiği bir örnek olarak Türk Konseyi'nin de dil ortaklığı motifinden hareket ettiği söylenebilir.

²⁵ Beril Dedeoğlu, a.g.e., s. 20.

²⁶ A.e, s. 19.

²⁷ A.e, s.21.

Uluslararası örgütlerin üyelerine yaptığı yatırımlar konusundaki başarısı ya da başarısızlığı da bir sınıflandırma kriteri olarak ele alınabilir. Dedeoğlu, Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü'nü üyelerine yaptırım konusunda başarısız olan örgütlere örnek verirken, Avrupa Birliği ve NATO'yu üyelerine yaptırım konusunda başarılı örgütler olarak değerlendirmektedir.²⁸ Örgütlerin başarısının ve etkililiğinin ölçümü de önemli bir meseledir. İleride ele alınacak olan etkililik kriterleri özellikle Türkiye ve Türk Cumhuriyetlerinin birlikte kurdukları örgütlerin etkililiğini anlamak bakımından faydalı olacaktır.

Son olarak örgütlerin yetkilerine göre sınıflandırılması ele alınabilir. Uluslararası ve uluslarüstü olarak yapılan bu tasnife göre, uluslarüstü örgütlerin bağlayıcı kararlar almak suretiyle üye devletlerin yargı da dahil olmak üzere tüm ulusal organları üzerinde bağlayıcı özelliği vardır ve şu an için buna en uygun örnek Avrupa Birliği'dir.²⁹ Bu kriter de, Türk Konseyi gibi yeni oluşumların etkililiğini anlayabilmek bakımından önemlidir.

Buraya kadar Türkiye ve Türk Cumhuriyetlerinin uluslararası örgütlerdeki konumlanmalarına ilişkin analizlere ışık tutacak bazı sınıflandırma modellerine yer verildi. Söz konusu analizlere geçmeden, son olarak nispeten yeni bir girişim olan uluslararası örgütlerin etkililiğine ilişkin çalışmalarda bazı aydınlatıcı hususlara değinmekte fayda vardır.

Volgy ve diğerleri, hükümetler arası örgütleri tanımlama noktasında üç temel noktaya işaret etmektedirler. Bunlar süregiden karar alma ve devletler tarafından denetim mekanizması; belirli bir bürokratik örgütlenme ve örgütsel özerklidir. Yine Volgy ve diğerlerinin varsayımlarına göre bu üç temelden yoksun olan uluslararası örgütler bu temellere sahip olan örgütlere göre etkili ve kullanışlı değildir. Ayrıca söz konusu temellerden yoksun olan bir örgütü kurmak görece daha kolaydır.³⁰ Bu üç temeli, herhangi bir girişimin uluslararası örgüt olarak tanımlanabilmesinin eşiği olarak değerlendiren yazarlar, kendi kriterlerine göre uluslararası örgütleri; yeterli kurumsal yapıya sahip, devletler arasında karar alınmasını sağlayabilecek özerkliğe

²⁸ A.e, s. 26.

²⁹ Uğur Özgöker, **Uluslararası Siyasi, Askeri ve Ekonomik Örgütler**, 2. Basım, İstanbul, Der Yayınları, 2011, s. 6.

³⁰ Thomas J. Volgy, v.d., "Identifying Formal Intergovernmental Organizations." **Journal Of Peace Research**, C. XLV, No: 6, Kasım 2008, s.837.

sahip, üyelerinin ortak amaçlarını gerçekleştirebilecek kapasiteye sahip varlıklar olarak değerlendirmektedirler.³¹ Bu tanımlama bahsedilen eşik çerçevesinde seçkin bir tanımlama olarak göreceli olarak daha etkin uluslararası örgütlere uyan bir tanımlamadır. Bu sebeple bu tanımı önceden yapılan tanımlama kısmında almak yerine etkinliğin ve başarının bir kriteri olarak burada zikretmek tercih edilmiştir.

Nitekim farklı bir tanımlama ölçeğine göre 2004 yılı itibariyle tespit edilen 340 uluslararası örgütten 105'i sözü edilen eşik aşamamıştır.³² Bu durum örgütlerin birer varlık olarak analiz edilmesi sırasında, sadece görüntü olarak var olmanın yanında işlevsel, etkili ve başarılı olmanın önemini vurgulamaktadır. Bu çalışmanın özelinde Türkiye ve Türk Cumhuriyetlerinin kurdukları örgütlere bahsedilen eşik temelinde yaklaşmak da aydınlatıcı olacaktır.

Yukarda bahsedilen üç kriterin dışında, örgütlerin performansının iyi veya kötü olarak değerlendirilebilmesi için ölçüm yapmanın imkanını sorguladıkları çalışmalarında Gutner ve Thompson, performansın değerlendirilmesi hususunda hüküm vermenin zor olduğunu, çünkü pek çok örgütün amaçlarının karmaşıklığı değerlendirme noktasında bir göreceliliğe neden olduğunu ifade etmektedirler. Yine uluslararası politik sistemin görece anarşik olan yapısı, örgütlere sınırlı bir takım roller vermektedir. Bu da performans noktasında göz önünde bulundurulması gereken bir noktadır.³³ Bu hususlar da örgütsel durumun analiz edilmeye çalışıldığı bu bölüm için önemli bir bilgiyi ifade etmektedir. Çünkü performansa ilişkin tartışmalarda bu handikapların da göz önünde bulundurulması aşırı yorumlardan kaçınmayı hatırlatacaktır.

Son bir değerlendirme kriteri olarak Magliveras'ın **soft** ve **hard** uluslararası örgütler diye yaptığı ayrım ele alınabilir. Türkçeye en anlamlı biçimde **etkili** ve **etkisiz** olarak çevrilebilecek olan bu ayrım, soft ve hard temel olarak üyelerin onayıyla yürürlüğe girecek bir kurucu belgenin varlığı, örgüt kararlarının üyelerin hareketlerini bağlayıcı olması, kurucu belgeye aykırı davranışların yaptırıma tabi

³¹ A.e., s.839.

³² A.e., s.846.

³³ Tamar Gutner, Alexander Thompson, "The Politics of IO Performans: A Framework", **Review Of International Organizations**, C.V, No: 3, Eylül 2010, s. 242-243.

olması gibi hususlara dayanmaktadır. Eğer bu özellikler örgütte var ise hard yok ise soft olarak nitelendirilir.³⁴

Buraya kadar ele alınan tanımlama kriterleri ve etkililik kriterlerinin tamamı bir uluslararası örgütün anlamlı, makul ve hatta başarılı politikalar üretmesinde önemli faktörler olarak değerlendirilebilir. Türkiye ve Türk Cumhuriyetlerinin angaje oldukları ayrı ayrı örgütlerin veya beraberce kurduğu/kurdukları örgütlerin bu kriterler çerçevesindeki etkililikleri ve bunların karşılaştırılması, Türk Dünyasının uluslararası örgütler bağlamındaki kompozisyonunun çıkarılmasına, başka bir deyişle politik gerilimlerin anlaşılmasında faydalı olacaktır.

Netice itibari ile tüm bu tanımlamalar ve başarı kriterleri çerçevesinde bu bölümdeki kurgu şöyle olacaktır: Hükümetler dışı örgütler yerine hükümetler veyadevletler arası örgütler, evrensel örgütler yerine bölgesel örgütler, özel amaçlı ihtisas örgütleri yerine genel amaçlı örgütler, özel amaçlı sayılabilmelerine rağmen güvenlikle ilgili, ekonomik, siyasal ve kültürel işbirliği örgütleri analiz için tercih edilecektir.

Tablo 18: Türkiye ve Türk Cumhuriyetlerinin Örgütsel Konumları

Örgüt Tipi	Örgüt Adı	AZ	KG	KZ	TM	TR	UZ
Genel Amaçlı Ağırlık Siyasi Örgütler	AB(EU)	-	-	-	-	A	-
	BDT(CIS)	Ü	Ü	Ü	Ü	Ü	-
	GUAM	Ü	-	-	-	G	-
	İKÖ(OIC)	Ü	Ü	Ü	Ü	Ü	Ü
	ŞİÖ (SCO)	-	Ü	Ü	-	O	Ü
Ekonomik İşbirliği Örgütler	EurAsEC	-	Ü	Ü	-	-	Ü.A.
	EİT(ECO)	Ü	Ü	Ü	Ü	Ü	Ü
	KEİB (BSEC)	Ü	-	-	-	Ü	-
Güvenlik Örgütleri	AGİT (OSCE)	Ü	Ü	Ü	Ü	Ü	Ü
	NATO	O	O	O	O	Ü	O
	KGAÖ(CSTO)	-	Ü	Ü	-	-	Ü
Türk Devletleri Arasındaki Örgütler	TÜRKKON	Ü	Ü	Ü	-	Ü	-
	TURKSOY	Ü	Ü	Ü	Ü	Ü	Ü
	TURKPA	Ü	Ü	Ü	-	Ü	-
Ü: Üye O: Ortak veya Partner Ü.A.:Üyeliği Askıda A: Aday G: Gözlemci							

Tablo 18, Türkiye ve Türk Cumhuriyetlerinin uluslararası örgütlenmelerdeki durumunu, örgüt sınıflandırmaları ve üye olma/üye olmama/ara statüler gibi çerçeveler eşliğinde göstermektedir. Bu tablo aynı zamanda bu bölümde ele alınacak örgütleri ifade etmektedir.

3.2.GENEL AMAÇLI AĞIRLIKLIL SIYASİ AMAÇLI ÖRGÜTLER

³⁴Konstantinos D. Magliveras, a.g.e.

Bu başlık altında Türkiye ve Türk Cumhuriyetlerinin genel amaçları olan, çoğu kez bölgesel anlamda dayanışmayı simgeleyen bu yüzden siyasi olarak nitelendirilebilecek olan örgütlerdeki konumları ele alınacaktır. Bu noktada söz konusu ülkelerden çoğunun üye, aday, ortak veya gözlemci olduğu örgütlerin yanı sıra sadece birinin üye, aday, ortak veya gözlemci olduğu örgütler de ele alınacaktır. Bu seçim aynı zamanda örgütlere üye olmaya ilişkin yaklaşımlardaki bağıntı ve kopukluğu aydınlatmaya yardımcı olacaktır. Söz gelimi Türkiye'nin henüz üye bile olmadığı Avrupa Birliği ile ilgili yoğun politikaları, sözü edilen bağıntı ve kopukluğu anlama girişiminde göz ardı edilebilecek bir olgu değil, tam tersine belki de en açıklayıcı olgulardan biri olacaktır.

3.2.1. AVRUPA BİRLİĞİ

Türk dünyasının uluslararası örgütlerdeki konumlanmaları açısından Avrupa Birliğini ele almak daha çok Türkiye'nin pozisyonunu açıklamakla ilgilidir. Şüphesiz diğer Türk cumhuriyetleri ile AB arasında da belli bir takım etkileşimlerin olması söz konusudur. Ancak adaylık ile ilgili politikalar, AB'nin bugünkü yapısı bağlamında sadece Türkiye ile ilgili karmaşık süreçleri kapsamaktadır.

Kanlı savaşlarla uzunca bir süre geçiren Avrupa'da 1951 yılına gelindiğinde, Fransa'nın önerisiyle Batı Almanya, Fransa, İtalya, Belçika, Hollanda ve Lüksemburg'dan oluşan altı ülke arasında kömür ve demir sanayilerinin birleştirilmesini öngören Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu kurulmuştur. Jean Monet'nin başkanlık ettiği topluluğun demir ve çelik sanayileri ile ilgili aldığı kararlar üye ülkeleri bağlayıcı nitelikte olması nedeniyle devletler üstü bir otorite konumundaydı.³⁵ AB, 1957 yılında Roma anlaşması ile yukarıda zikredilen altı ülke arasında imzalanan, 1958 yılında Avrupa Ekonomik Topluluğu adıyla yürürlüğe giren, 1968'de gümrük birliğini gerçekleştiren, bunun da üzerine malların, hizmetlerin, kişilerin ve sermayenin serbest dolaşımını gerçekleştirmek üzere 1987'de başlayan süreçle Avrupa Topluluğuna dönüşen, son olarak 1992 Maastricht anlaşması ile parasal ve siyasi entegrasyonu hedeflemesiyle Avrupa Birliği olarak

³⁵ Mehmet Karagül, **Uluslararası İktisadi Örgütler ve Azgelişmiş Ülkeler**, 2.bsk, Ankara, Nobel Yayınları, 2011, s.81.

anılan örgüttür.³⁶ Buradan da anlaşılacağı gibi bugünün ihtişamlı örgütü, elli yılı aşkın somut ve kademeli adımların sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Gelişimi yukarıda izah edildiği şekliyle uzunca bir tarihe dayanan birliğin, Türkiye ile karşılıklı ilişkisi değerlendirilmeden önce, birliği vücuda getiren nedenlerin, güdülerin aydınlatılmasında fayda vardır.

Avrupa Birliğinin 30 Mart 2010 tarihli resmi gazetesinde yer alan 28 ülkenin taraf olduğu anlaşma metninin önsöz bölümünde, Avrupa Topluluğunun kuruluşu ile girilen Avrupa Bütünleşmesi sürecinde yeni bir safhaya geldiği; insanın dokunulmaz ve vazgeçilmez hakları, özgürlük, demokrasi, eşitlik ve hukukun üstünlüğü gibi evrensel değerlerden kaynaklanan Avrupa'nın kültürel, dini ve insanlık mirasından ilham almak; Avrupa'nın bölünmüşlüğüne son vermek ve geleceğin Avrupasını sağlam temeller üzerinde inşa etmek; tarih, kültür ve geleneklere saygı çerçevesinde halklar arasındaki dayanışmayı güçlendirmek; ekonomi ve para birliğini kapsayacak şekilde ekonomik güçlenmeyi sağlamak; ortak dış politika ve güvenlik politikası oluşturmak, ulusal vatandaşlıklarının yanında ortak bir vatandaşlık oluşturmak gibi vurgular içermektedir.³⁷ Buradan da anlaşılacağı gibi AB, ortak para, ortak vatandaşlık, kıta bütünleştirmesi gibi sıra dışı amaçların yanında, ekonomik, sosyal ve insan haklarının korunması gibi amaçlara vurgu yapmaktadır. Ayrıca tarihi, kültürel ve dini mirasa da özel bir vurgu yapılmaktadır.

Ulusal uzlaşmazlıklarla ciddi sorunlar yaşayan Avrupa, İkinci Dünya Savaşı sırasında totaliter rejimlere karşı oluşan direnişle birlikte bugünkü birliğin temeli olan örgütlenmelere gitmiştir. Başlangıçta yerel, ulusal ve kıta ölçeğindeki güçlerin diyaloguna dayanan bir ilişkiyi öngören federasyoncu yaklaşım ile az önce anılan Jean Monet'nin, egemenliğin ulusal düzeyden kıtasal düzeye yavaş yavaş çıkarılmasına ilişkin işlevselci yaklaşımından her ikisi de, bugünkü birliğin kapsamlı yapısında karşılık bulmaktadır. Tüm bunlara ek olarak, dünyada Avrupa'nın etkili bir

³⁶ Emin Çarıkçı, **Türk Dünyasında Ekonomik Gelişmeler ve Türkiye-AB İlişkileri**, 2. bsk., Ankara, Akçağ Yayınları, 2004, s.255.

³⁷ Consolidated Version of the Treaty on European Union, Official Journal of the European Union, C 83, 30.02.2010, s.15-16. (Çevrimiçi)
<http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2010:084:0001:0112:EN:PDF>, 3 Temmuz 2013.

aktör olması da vurgulanması gereken amaçlardandır.³⁸1970'lerde bir girişim olarak ortaya çıkan Avrupa Siyasi İşbirliği Süreci çerçevesinde dönemine göre topluluğa ve birliğe üye ülkeler arasında dış politika ve uluslararası sorunlarda eşgüdümün sağlanması amaçlanmıştır. Bunun kanıtı olarak pek çok BM oylamasında birlik ülkelerinin aynı yönde oy kullanmaları veya görüş bildirmeleri gösterilebilir.³⁹ Bir yandan siyasi, ekonomik ve kültürel amaçlar için kıta düzeyinde bir entegrasyona yönelen bir yandan da küresel bir güç olma iddiası da taşıyan veya taşıdığı düşünülen örgütün kendini nasıl değerlendirdiği de önemli bir husustur. Elbette burada kendi diye ifade edilen özne, üyelerinin iradelerinin bir bileşimi olan veya potansiyel görüş farklılıklarının bir vektörü olan öznedir.

Geçmişteki genişlemelerinden hareketle Avrupa Birliğinin nasıl tanımlanabileceği sorusuna katkı sunmaya çalıştığı yazısında Sjursen, analitik olarak Avrupa Birliğinin değere dayalı, haklara dayalı ve faydaya dayalı tanımlandırmalarını tartışmakta, Avrupa Birliğinin geçmişteki genişlemelerde söz konusu olan evrenselci öz ile Avrupa'nın tarihinin özgünlüğüne olan vurgu arasındaki harmanın bugün önemli bir gerilime dönüştüğünü ifade etmektedir. Yani evrenselci görüşler genişlemenin devamına onay verirken, Avrupa özgünlüğünü dikkate alanlar genişlemenin aleyhine tavır takılmaktadırlar.⁴⁰ Kıta olarak Avrupa'nın en önemli ortak değeri olarak dini yani Hıristiyanlığı öne sürmek yanlış olmayacaktır. Farklı diller ve devletler arasında kıta genelinde yoğun olarak paylaşılan değerlerin Hıristiyanlık olduğu açıktır.

Grötsch ve Schnabel, 1957'de kurulduğundan beri temel amacı bütünleşme olan Avrupa Birliği için temel sorunun bütünleşmenin hangi temelde sağlanabileceği sorusu olduğunu ifade etmektedirler. Bu çerçevede doksanların ilk yıllarında Avrupa Komisyonu, dini politik bir alan ve bütünleşmenin kaynağı olarak keşfetmiştir. Ancak yine temeldeki sorun dinin ve dindarlığın hangi ölçüde bireylerin bütünleşmesini sağlayabileceği sorusu idi.⁴¹ Her ne kadar Avrupa Birliği için

³⁸ Uğur Özgöker, a.g.e., s.67-68.

³⁹ Akt. Davut Ateş, a.g.e., s.250.

⁴⁰ Helene Sjursen, "A Certain Sense of Europe?", **European Societies**, C. XIV, No: 4, 2012, s. 517.

⁴¹ Florian Grötsch, Annette Schnabel, "Integration – What Integration?", **European Societies**, C. XIV, No: 4, 2012, s.586-587.

Hıristiyanlık ortak bir değer olarak görülebilse de, kıtada farklı toplumlar arasında bu ortaklığın hangi ölçüde var olduğu da yukarıda izah edildiği gibi önemli bir sorundur.

Genel hatları ile bir bütünleşme faktörü olarak değerlendirilen Hıristiyanlıkla ilgili olarak Grötsch ve Schnabel yapmış oldukları analizler neticesinde, Katolik Hıristiyanlığın Protestan Hıristiyanlığa göre Avrupalılık kimliğine daha olumlu baktığına yönelik öncül bulguları doğrulamaktadırlar. Açık olmasa da Avrupa'da bireysel dindarlık, bütünleşme için daha homojen bir toplumsal çerçeveye ihtiyaç duymaktadır. Bu anlamda ne mezhep etkisi ne de dindarlığın kendisi Avrupalılığa destek vermemektedir. Buna rağmen 11 Eylül olayı ile dinin kapsayıcı etkisinin artışı, dışlayıcı yan etkileri artırmış, İslam öteki olarak belirirken, üye devletlerdeki azınlıklar bu durumdan etkilenmiş ve Avrupa Birliğine üyelik hususunda kültürel uyum düşüncesi önem kazanmıştır.⁴² Buradan da anlaşılacağı gibi Avrupa Birliğinin bütünleşme hareketlerinde dinin önemli bir yeri vardır. Her ne kadar mezhepsel ve bireysel anlamda yekpare bir Avrupalılık kimliğinin önünde sorunlar varsa da, kıta ve din aşırı ötekiler bağlamında da derecesi tartışılrsa da bir Hıristiyanlık ortak değerinden söz etmek de mümkündür.

Bu çalışmanın konusu açısından AB'nin önemi, Türkiye'nin üye olmak için yoğun çaba gösterdiği bir örgüt olması ve küresel oyunlarda AB'nin de bir küresel aktör olma potansiyeldir. Bu noktaya kadar AB'ye ilişkin tanımlayıcı bir takım hususlar ele alınmıştır. Şimdi Türkiye ve AB ilişkisinde, Türkiye'nin üyelikteki ısrarının nedenleri ve AB'nin çok da net olmayan tavrının nedenleri ve bu nedenlerin çalışma konusu açısından neler ifade edebileceği yönündeki açıklamalara geçilebilir.

Öncelikli olarak Türkiye tarafından bakmak gerekirse, Türkiye Osmanlı'nın çöküş dönemlerinde bugünkü birliği oluşturan devletlerin çoğu ile uzun süren savaşlar yaşamış, ancak Cumhuriyetin kurulması ile barışa dayalı bir dış politika düzeni oluşturmaya çalışmıştır. Bu çerçevede geçmişten beri yoğun ilişkiler içinde olduğu Avrupalı devletlerin kurmakta olduğu birliğe girmek Avrupa ailesinin saygın bir üyesi olmak Türkiye'nin önemli hedeflerinden biri olmuştur.⁴³ Türkiye'nin

⁴² A.g.e., s.604-605.

⁴³ Oya Akgönenç, **Türkiye'nin AB Stratejisi**, 2. bsk, Ankara, Nobel Yayınları, 2010, s.1.

Avrupa Birliğine girme isteğinin değerlendirilmesinde en önemli vurgulardan biri de bilindiği üzere Türkiye’de Osmanlı ile başlayan Batılılaşma hareketleridir.

Ancak elli yılı aşan adaylık serüveninde değişmez, net, belirli bir adaylık motivasyonun olacağını düşünmek de yanıltıcı olabilir. Çünkü söz konusu süre içinde Türkiye’de çok farklı niteliklerde iktidarlar görev yapmıştır. Bunların hepsinin Avrupa Topluluğu veya Avrupa Birliği politikalarının aynı olacağı düşünmek de yanıltıcıdır. Süreç içinde AB’nin geçirmiş olduğu değişimler bile Türkiye’deki AB algı ve motivasyonunu farklılaştırıcı bir faktör olarak değerlendirilebilir. Çünkü yukarıdaki tartışmalardan da anlaşılacağı gibi topluluktan birliğe dönüşüm sürecinde ekonomik kaygıların yanında artan bir siyasal kültürel bütünleşme de gündeme gelmiştir.

Tekeli ve İlkin, Turgut Özal zamanında yapılan tam üyelik başvurusunun temelinde modernleşme ya da batılılaşma projesinin nihai hedefi olan rejimle ilgili neden; tam üyelik başvurusu öncesindeki uzunca dönemde tıkanan ekonomik ilişkiler için yeni bir çerçeve sunan, ayrıca 1980’le birlikte ekonomide dışa açılma kararlarına uygun bir ortam ve destek bulmaya yönelik ekonomik neden; Yunanistan’ın üye olması ile birlikte Türkiye ile Yunanistan arasındaki sorunların Türkiye ile AB arasındaki sorunlar hüviyetine dönmesinin yarattığı sıkıntıdan kaynaklanan dış politik neden; NATO’nun AB dışında kalan tek üyesi olması nedeniyle Türkiye’nin kendini ekonomik örgütlenmelerde de yer alması gerektiği düşüncesine dayanan savunma nedeni; ve sadece Refah Partisinin karşı çıktığı adaylık ve üyeliğin iç politikada oluşturacağı politik primden kaynaklanan iç politik neden şeklinde beş farklı neden ileri sürmektedirler.⁴⁴ Buradan da anlaşılacağı gibi Türkiye’nin adaylıktaki temel motivasyonu için, batılılaşma projesinin somut bir evresi, ekonomik refahı yakalamanın bir aracı olarak görülmesi gibi nedenler en belirgin faktörlerdir. Bunlara demokrasi ve barış gibi evrensel değerlere olan bağlılık ifadeleri de eklenebilir. Zira yukarıda vurgulanan Refah Partisi karşıtlığı, AKP döneminde demokrasi ve barış söylemi çerçevesinde bir desteğe ve politik yoğunluğa dönüşmüştür.

⁴⁴ İlhan Tekeli, Selim İlkin, **Türkiye ve Avrupa Birliği**, Ankara, Ümit Yayıncılık, 2000, ,s.100-102.

Çakmak, Türkiye'deki politik yapının AB'ye olan tavrına bakıldığında, 1990'ların öncesinde daha ideolojik olan tavrın daha sonra rasyonelleştiğini ifade etmektedir. Bu çerçevede Demokrat Parti, Adalet Partisi, Anavatan Partisi, Doğru Yol Partisi ekseninde AB üyeliğine hep destek söz konusu olmuştur. CHP çizgisine bakıldığında İsmet İnönü'nün Ankara Antlaşmasına imza atan kişi olmasına rağmen daha sonra Bülent Ecevit döneminde AB'ye tereddütle yaklaşılmıştır. Yine farklı bir durum olarak Ecevit 2000li yıllardaki Başbakanlığı döneminde AB üyeliğine destek veren politikalar üretmiştir. CHP'den daha radikal solu temsil eden çevreler de AB üyeliğine karşı çıkmışlardır. MHP çizgisi ise iktidarları dönemindeki resmi söylemlerde karşı çıkmasa da genellikle AB üyeliğine kuşkuyla bakmaktadır. Milli Nizam Partisi, Milli Selamet Partisi ve Refah Partisi sürekliliğinde AB'ye karşı çıkmış ancak daha sonra bu eksenlerden gelen AKP iktidarı AB üyeliğinin en sıkı savunucularından olmuştur.⁴⁵ Burada daha ideolojik tanımlamaları olan partilerin iktidar oldukları dönemde politik söylem olarak AB'ye karşı çıkmadıkları önemli bir nokta olarak değerlendirilebilir. Bunun nedenini, AB üyelik söyleminin toplumsal tabandan olan bir destek sonucu mu yoksa AB'yi karar mercilerinde karşı çıkılamaz yapan başka yapı ve süreçlerin varlığına mı bağlamak gerekir? Bu ayrıca araştırılması gereken bir husustur.

Türkiye'nin AB'ye üyeliğinin toplumsal tabandaki desteği, hem Türk toplumu hem de AB vatandaşları açısından değerlendirilmesi gereken iki taraflı bir meseledir. Steunenberg ve diğerleri, Türkiye'nin üyeliğine ilişkin Türkiye ve Almanya'daki temel söylemleri araştırmışlardır. Araştırma sonucuna göre Almanya'da Türkiye'nin üyeliğini destekleyen çokkültürlülük söylemi, karşı çıkan mevcut haliyle bütünleşmenin güçlendirilmesi söylemi ve yine Türkiye'nin üyeliğine karşı çıkan kültürel uyumsuzluk söylemi olmak üzere temelde üç söylemin önemli olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Yine aynı araştırmaya göre Türkiye'de Türkiye'nin üyeliğine destek veren Avrupa iyimserliği söylemi, üyeliğe daha az destek veren ve AB'nin sözünü tutması gerektiği fikrine dayanan ahde vefa söylemi ve üyeliğe karşı çıkan Türk gururu veya onuru olarak ifade edilebilecek olan söylem olmak üzere temelde üç söylemin önemli olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Yazarlar akıl ve duygu

⁴⁵ Haydar Çakmak, **Türkiye Avrupa Birliği İlişkileri**, 3. bsk., Ankara, Barış Kitap, 2011, s. 102-103.

arasındaki bu süreçte, ekonomik faydaları olsa bile çeşitli nedenlere dayanan duygusal faktörlerin önemli rol oynadıklarını vurgulamaktadırlar.⁴⁶ Burada dikkati çeken husus toplamda altı söylemden Türkiye ve Almanya'daki birer söylem yani Türkiye'deki Avrupa iyimserliği söylemi ile Almanya'daki çokkültürlülük söyleminin Türkiye'nin AB üyeliğini desteklemektedirler. Diğer dört söylem şiddeti ve gerekçesi farklılaşmakla birlikte zayıf destek veya karşı çıkış şeklinde kendini göstermektedir.

Bu mesele Türkiye açısından değerlendirildiğinde 2012 yılı itibariyle Türk halkının AB üyeliğine desteği kararsızların dışında %45'lerde seyretmektedir.⁴⁷ Bu oranın 2004 yılındaki %70 seviyesinden 2012 yılına kadar kademeli olarak düştüğü anlaşılmaktadır.⁴⁸ Bu düşüşte müzakere süreçlerinin belirsizliğinin ve üyelik koşullarında Türkiye aleyhine var olduğu tartışılan çifte standartların etkili olduğu ileri sürülebilir. O halde hem Türkiye'nin Dış İşleri Bakanlığı dışında bir dış politika kanalı olarak görülebilecek olan Avrupa Birliği Bakanlığı kurma noktasında AB üyelik hararetini hem de AB'nin anlaşılması zor olmayan defansına rağmen Türkiye'ye karşı net politikalar üretmemesinin kısaca reddetmemesinin irdelenmesinde fayda vardır.

Karpat, Türklerin Avrupa yörüngesine kademeli olarak önce üstün bir düşman, sonra müttefik ve en sonunda da Sovyet tehdidini aşmak için gerekli bir müşteri olarak girdiğini ve millet olarak konumlarını korumak için Avrupa uygarlığına yüzlerini döndüklerini ifade etmektedir.⁴⁹ Türkiye'deki modernleşme tartışmaları çerçevesinde klasikleşmiş olan hüküm, Türklerin Osmanlı'nın son dönemi ve Cumhuriyetle birlikte yönlerini batıya çevirdikleridir. Bu anlamda AB üyeliği, bu tarihi yönelişin somut ve güncel bir merhalesi olarak görülebilir. Ayrıca Türkiye'nin coğrafi olarak komşuluk yaptığı hatta uzun uzadıya parçası olup olmadığı tartışılan kıtanın, kültürün ve sonuç olarak birliğin bugün için sosyal ve ekonomik refahı yakalamış ortamına girmeye çalışması da anlaşılabilir bir durumdur.

⁴⁶ Bernard Steunenberg vd., "Between Reason and Emotion: Popular Discourse on Turkey's Membership of the EU", **South European Society and Politics**, C. XVI, No: 3, 2011, s. 464-466.

⁴⁷ TÜİK 2012 Yaşam Memnuniyeti Anketi, s.69.

⁴⁸ A.g.e., s.88.

⁴⁹ Kemal H. Karpat, **Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma**, Çev. Dilek Özdemir, Ankara, İmge Kitabevi, 2006, s. 600.

Siyasi iktidarlarca birliğe girmek için gösterilen çabanın şiddeti ve sunulan argümanlar değişse bile, farklı siyasi ve ideolojik oluşumların iktidarları döneminde bir şekilde destek verdikleri AB üyeliği konusunda toplumsal ve yönetsel hararetin zayıflamaya başladığı ileri sürülebilir.

Meselenin diğer yüzü olan AB'nin Türkiye'ye müzakerelerde kabul ettiği diğer ülkelerden farklı olarak üyelik, imtiyazlı ortaklık gibi neticesine kendinin de karar veremediği görülen bir harita sunmasıdır. Şüphesiz AB bu anlamda yekpare bir yapı olarak görülemez. Kısacası AB'yi, Türkiye'yi açıkça red veya kabulden alıkoyan ikilemin nedeni nedir? Hakkı, Türkiye'de bir çok stratejistin AB'nin Türkiye'ye büyük bir pazar, güçlü bir savunma gücü, jeostratejik konum, genç nüfus, medeniyetler çatışmasını önleme potansiyeli gibi nedenlerle ihtiyaç duyduğunu düşündüklerini, ancak jeostratejik konum ve savunma gücü dışındakilerin geçerli neden olmadığını ifade etmektedir. Burada jeostratejik konum, Kafkasya gaz ve petrolüne erişim, Türk cumhuriyetleri ile bağlantı, Ortadoğu'daki kaosa karşı bir tampon ve uyuşturucu ve yasadışı göçmen trafiğine karşı bir mücadele alanı, savunma gücü de bu alanlara ilişkin operasyon gücü olarak değerlendirilmektedir.⁵⁰ AB'nin Türkiye'ye gereksinimini yukarıdaki kelimelerle açıklamak Türk tarafına uygun düşmektedir. Bunların haklılık payı olmakla birlikte, AB'nin kendi çevrelerindeki değerlendirmelerde daha çok AB'yi külfetli ve az gelişmiş bir ortaktan koruma eğilimi görünmektedir.

Avrupa Birliği'nin Orta ve Doğu Avrupa'ya yönelik genişlemesi bölünmüşlüğü yenilmesi olarak ele alınırken, Türkiye ile ilgili genişleme tartışmalarında, Türkiye Avrupa'nın doğal bir parçası olarak değil, önemli, stratejik bir ortak olarak değerlendirilmektedir. Türkiye Avrupa için önemli bir komşu ancak başka bir bölgenin ülkesi olmaktan ileri gitmemektedir.⁵¹ AB'nin Türkiye'yi kendinden uzaklaştırmadan istediği yönde dönüştürmeye çalışması da önemli bir AB stratejisi olarak görünmektedir.

“... Türkiye'yi bu sırada dışlamanın adaylık statüsü tanımaktan çok daha keskin ve nihai bir tercih ifade edeceğini fark etti ve bu

⁵⁰ Murat Metin Hakkı, **Türkiye, Ortadoğu ve Avrasya'yı Neler Bekliyor?**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2007, s.27.28.

⁵¹ Akt. Helene Sjursen, a.g.e., s.515.

tercihinin faturasının ise, Türkiye'ye tanınacak adaylık statüsünden çok daha ağır olacağını hesapladı. Türkiye'yi AB'nin çıkarları doğrultusunda etkileme ve dönüştürme çabalarının başarıya ulaşması, adaylık süreci içinde çok daha olasıydı. Bu durumda inisiyatif AB'de kalmakta, adaylık statüsünün müzakerelere, müzakerelerin ise Birlik üyeliğine dönüşebilmesi için yerine getirilmesi gereken koşullar ve uygulanacak takvim, tüm diğer adaylar için olduğu gibi, Türkiye için de AB tarafından belirlenecekti. Herhangi bir koşulun yerine gelip gelmediğine karar verme yetkisi ve imkanı AB'ye ait olduğu gibi, nihai olarak üyeliğe karar vermek de Birlik organlarının ve üye devletlerin yetkisi dahilinde kalacaktı. Kısacası AB'nin oldukça geniş bir alanı ve karar serbestisi kalıyordu.”⁵²

Görüldüğü gibi AB Türkiye'yi üye hatta aday ederek koşulların yerine getirilmesi suretiyle istediği doğrultuda yönlendirmeyi hedeflerken, bir anlamda bu ödevin ödülü olacak üyeliği de kendi inisiyatifindeki zorlu ve belirsiz süreçlere bağlamaktadır.

Buraya kadar ele alınan tartışmalarda görülebileceği gibi, AB çağdaş dünyanın en kompleks, karmaşık bir o kadar başarılı örgütü olarak kademeli bir kuruluş sürecinden geçmiş ve geleceğe doğru ilerlemektedir. Süreci içinde soğuk savaş gibi Avrupa bütünlüğünü bozan faktörlerin devre dışı kalması ile kıta içinde önemli derecede bir bütünleşmeyi sağlamıştır. Ancak her ne kadar kıta bütünlüğü sağlamaya yönelik ciddi adımlar atılmış olsa da kıta içindeki ulusal, kültürel, dini vb. farklılıklar tam anlamıyla nihai bir bütünleşmenin önünde soru işaretleri oluşturmaktadır. Daha önce bahsedilen birliğin değerlere dayalı, fonksiyona dayalı veya temel haklara dayalı olarak kimliklendirilmesi tartışmaları, Türkiye özelinde daha ciddi tartışmalara dönüşmektedir. Bu anlamda AB, kıta bütünlüğünü sağlamış, küresel hevesleri de olan bir aktör olarak Türkiye ile kendi kimliğini ve geleceğini imtihan etmektedir. Bu çerçevede Türkiye, AB için, içine alınarak sindirilmesi pek istenmeyen, ama elden geçirilerek küresel hesaplarda da zaafa uğramaktan kaçınılan bir ülke olarak görünmektedir. Sonuç olarak Türkiye AB ilişkilerinde, Türkiye'nin kendi lehine olan ve makul olan politikalarının peşinden gitmesinin son derece zor olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

⁵²Senem Baykal, Tuğrul Arat, “AB'yle İlişkiler”, **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, Ed. Baskın Oran, C.II, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, s. 353.

Avrupa Birliği konusunda son olarak Avrupa Birliğinin Türk Cumhuriyetleri ile ilgisine ilişkin aydınlatıcı bazı hususlara değinmekte fayda vardır. Daha önce de vurgulandığı gibi küresel güçlerin Orta Asya'da etkinlik kazanmak için önemli bir rekabet içinde oldukları bir gerçektir. Bu erevede AB'nin de küresel aktör olma yolundaki girişimleri bir Orta Asya politikasının zorunluluğuna sebep olmaktadır. Hatipoğlu, Sovyetlerin dağılmasından sonra AB'nin Orta Asya için etkin bir politika üretme noktasında zayıf kaldığını, bölgeyi ihmal ettiğini ifade etmektedir.⁵³ Soğuk savaşın bitimiyle birlikte sosyal ve ekonomik yönden nispi olarak başarılı olan Avrupa Birliği küresel anlamda gücünü sergileyebileceği bir ortak dış politika arayışına girmiştir. Bu çerçevede oluşan Ortak Dış ve Güvenlik Politikası çerçevesinde barışa ve istikrara dayalı bir dış politika argümanı geliştiren AB, ABD ve NATO'nun sert politikaları temsil etmeleri nedeni ile yumuşak bir g sergileme eğiliminde olmuştur.⁵⁴ Bu çerçevede değişime uğrayan Birliğin dış politika stratejisinde Orta Asya'ya yönelik ilgi, 2007 yılında Almanya'nın dönem başkanlığı sırasında kabul edilen Orta Asya Strateji belgesinde kendini göstermiştir.⁵⁵

Aslında AB'nin orta Asya politikasını şekillendiren önemli faktörler mevcuttur. Örneğin AB-ABD ilişkisi bunlardan biridir. Hakkı, ABD güvenlik politikalarını da etkileyen stratejist Brzezinsky'nin büyük satranç tahtası ile nitelediği stratejisine göre, AB'nin Türkiye ve Rusya'ya kadar genişleyerek siyasi açıdan hantallaşması ve ABD'nin küresel politikalarına boyun eğmesini istediğini ifade etmektedir.⁵⁶ Amerikan evrelerinin AB'yi bu şekilde tasarlamaya çalışmalarında AB'nin içindeki itilafları da ilgilendiren bir husus vardır.

Soğuk savaş sonrası dönemde, özellikle 11 Eylül olayları sonrasındaki süreçte ABD yönetiminin aşırı ABD merkezli ve buyurgan uygulamaları, AB'de özellikle Almanya ve Fransa'da ciddi itirazlara neden olmuştur.⁵⁷ Bu durum AB içinde Fransa ve Almanya gibi federalist yaklaşımlarla, İngiltere gibi antifederalist yaklaşımların

⁵³ Esra Hatipoğlu, "Avrupa Birliği - Orta Asya ilişkilerinde Yeni Bir Stratejiye Doğru (mu?)", **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları**, C. III, No:5, 2008,s.1.

⁵⁴ M. Murat Erdoğan, **Avrupa Birliği'nin Orta Asya Politikaları**, Ankara, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak niversitesiİnceleme-Araştırma Dizisi, 2011, s.18.

⁵⁵ Esra Hatipoğlu, a.g.e, s.2.

⁵⁶ Murat Metin Hakkı, a.g.e.,s.30.

⁵⁷ M.Murat Erdoğan, a.g.e., s.32.

itilafı ile yakından ilgilidir. ABD tercihi de bu noktada İngiliz yaklaşımından yanadır.⁵⁸ Buradaki itilaf Fransa ile Almanya'nın daha bağımsız ve küresel roller oynayabilen AB tasarımı ile İngiltere'nin Amerikan yanlısı tutumu arasındadır. Daha önce ifade edilen Türkiye ve Rusya'nın birliğe dahil edilerek, hantallaşmış ama etkinliğini yitirmiş bir birliğe dönüşmesi ve Amerika'nın buyurgan politikalarını tasdik etmesi fikri, hatta Avrupa bütünleşmesi ile ilgili tartışmalar da bu itilafı yakından ilgilidir. Görünen odur ki, Almanya ve Fransa daha bağımsız, bütünlüğünü daha ciddi ölçülerde sağlamış bir Avrupa ile sıkça sözü edilen Avrupa değerleri eşliğinde küresel politikalar üretmeyi hedeflemektedirler. Orta Asya'nın önceden ihmal edilmesi ve sonradan ilişkilerin derinleştirilmeye çalışılması da bu bakış açısının ürünüdür.

Bu çerçevede AB, Avrupa-Kafkasya-Orta Asya Ulaştırma Koridoru(TRACECA), Bağımsız Devletler Topluluğu Ülkelerine Teknik Yardım (TACİS), Ülkelerarası Gaz ve Petrol Taşınması Programı, Nabuco projesi gibi araçlarla, Rusya ve ABD gibi küresel aktörlerin Orta Asya'daki etki alanlarını kendi lehine daraltmaya ve insan hakları demokrasi gibi önem verdiği kavramlar eşliğinde yumuşak gücünü ilerletmeye çalışmaktadır.⁵⁹ AB, kendi bütünleşme süreçleri, küresel güvenlik sorunları ve birliğin öne aldığı ilkeleri göz önünde bulundurarak Orta Asya'da Rusya ve ABD gibi aktörlerle Türkiye gibi potansiyel aktörler arasında kendine makul bir yer edinmeye çalışmaktadır.

3.2.2. BAĞIMSIZ DEVLETLER TOPLULUĞU

Sovyetlerin çöküşünün ardından önemli bir nükleer birikimin, Sovyetlerin mirasçısı olan yeni bağımsızlaşan ülkelerde yer alması ve bu ülkelerin güvenliğinin hala Kızılordu tarafından yapılıyor olmasının yarattığı sorun ve diğer pek çok kurumun ülkeler bazında müstakilleşmediği için ortak bir elden yönetilmesinin zorunluluğu gereği olarak Beyaz Rusya, Rusya Federasyonu ve Ukrayna Bağımsız Devletler Topluluğunu kurmuşlardır.⁶⁰ Bu üç ülkenin 8 Aralık 1991'de topluluğu kurma kararının ardından, Aşkabat'ta bir araya gelen Türkistan liderleri topluluğa

⁵⁸ Murat Metin Hakkı, a.g.e., s.31.

⁵⁹ M. Murat Erdoğan, a.g.e., s.44.

⁶⁰ Mehmet Hasgüler, Mehmet B. Uludağ, a.g.e., s.362.

katılmak için başvuru yapma kararı almışlar ve 21 Aralık 1991’de Alma-Ata’da bir araya gelen on bir eski Sovyet ülkesi bağımsız devletler topluluğunu kurmuşlardır. Karasar, Rusya federasyonu, Beyaz Rusya ve Ukrayna’nın aslında Orta Asya ve Güney Kafkasya’dan kurtulmaya çalıştıklarını çünkü bu ülkelerin Sovyetler zamanında Moskova’yı yerel sorunlarla tehdit ettiğini, halkı da Moskova ile tehdit ettiğini ancak müstakil devlet olunca söz konusu ülkelerdeki yönetici elitin ne yapacağını bilemediğini ifade etmektedir.⁶¹ Görüldüğü gibi BDT’nin kuruluş safhası, Türkiye’deki kamuoyunun yaygın algılarının aksine salt Rusya’nın girişimi değildir. Ayrıca bir diğer husus, daha önce uluslararası örgütlerin niteliklerine yönelik yapılan tanımlamalar çerçevesinde etkin bir uluslararası örgütün bürokratik, kurumsal yapılarının olması gerektiği vurgulanmıştı. Bu anlamda BDT, öncesinden kurumları ortak olan ülkelerin ayrışma sonrası birbirine ihtiyaç duymaları nedeniyle verili bir örgütsel yapı üzerine kurulmuştur. Elbette bu durum BDT’nin mutlak anlamda başarılı olacağının garantisi değildir.

Sovyetlerin yıkılışının ardından aniden yeni 14 ülkeye ilişkin politika üretme zorunda kalan Rusya, eski Sovyet bağlarından gelen politik, ekonomik siyasi ilişkileri sökmek ve yeniden yapılandırmak zorunda kaldı. Bu durumdan belli avantajlara sahip olan Rusya, avantajların yanında pek çok zorlukları ve sorumlulukları Sovyetlerden miras aldı.⁶² Yeltsin’in politik mücadeleleri Rus Hükümetinin Batıcı liberal politikaları benimsemesine zemin hazırlamıştır.⁶³

Bu dönemde küresel etki gücünü yitirdiği düşünülen Rusya’da şaşırtıcı bir gelişme olarak Putin’in devlet başkanlığına gelmesiyle, büyük oyunda Rusya’nın lehine olan gelişmeler meydana gelmiştir. Rusya’nın askeri ve casusluk operasyonları bölgede ABD ve Türkiye gibi aktörlerin etkinlik sahasının zayıflamasına neden olmaya başlamıştır.⁶⁴ Ülkü, Rusya’nın yeni politikasını kısaca şöyle özetlenebileceğini ifade etmektedir:

“Rusya “Fundamentalist tehlikeye karşı benimle işbirliğine zorunlusunuz. İstesiniz de istemeseniz de Rusya güneyden (orta Asya, Afganistan) Fundamentalistlerin tehdidi altına giremez” tezini işliyor, Batı

⁶¹ Hasan A. Karasar, Sanat K. Kuşkumbayev, a.g.e., s.24.

⁶² Nicole J. Jackson, **Russian Foreign Policy and the CIS**, Routledge, 2003, s. 1.

⁶³ A.g.e., s 51.

⁶⁴ İrfan Ülkü, **Moskova’yla İslam Arasında Orta Asya**, İstanbul, Kum Saati Yayıncılık, 2002, s.93-94.

ile ABD'nin Yeni Büyük Oyun'daki mevzilerini geriletmek için de onlara dönerek, "İslamcı Fundamentalizm uygar dünyamızın ortak tehdidi; ben aslında yalnız kendimin değil, sizin de çıkarlarınızı savunmak amacıyla bu tehdiye karşı siyasi, askeri önlemler alıyorum. Bu nedenle ya bana yardım edin, ya da işime karışmayın." söylemini geliştirdiyordu."⁶⁵

Yani Rusya geliştirdiği politika ile bir yandan komşuları üzerindeki tesirini artırmış, diğer yandan da Batılı muhataplarının gözünde aktif küresel politikalarının meşruiyetini sağlamaya çalışmıştır.

Rusya büyük oyunda gücünü ilerletmeye çalışırken, Çin'le kurduğu Shangai beşlisi ile Türk cumhuriyetlerini baskı altına alırken, Suudi Arabistan ve İran gibi radikal İslami örgütlere el altından destek vererek Yeşil Türkistan stratejisi ile Türk dünyasının gaz ve petrol piyasasındaki rolünü belirsiz tarihlere ötelemeye çalışan merkezlerle de işbirliğine gitmiştir. Ancak ilerletilmeye çalışılan bu planlar, 11 Eylül neticesinde Amerika'nın Afganistan'a yerleşmesiyle darbe almıştır.⁶⁶ Buradan da anlaşılacağı gibi BDT ülkeleri özellikle Türk Cumhuriyetleri, Rusya'nın ilerletmeye çalıştığı ancak Amerika'nın da önemli bir aktör olduğu ve başka pek çok aktörün de belirlemeye çalıştığı bir jeopolitik içinde var olma mücadelesine sürüklenmektedirler.

Tek tek Türk Cumhuriyetlerinin bu oyun içindeki pozisyonlarına bakıldığında; Kazakistan'ın dış politika söylemlerinde Avrasyacılığın önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Kazak Devlet Başkanı Nazarbayev, Avrasya halkalarının birbirini tamamladığını, özellikle yirminci yüzyılı tek devlet çatısı altında geçirmeleri nedeniyle bu halkların birbirlerinin sorunlarına kayıtsız kalamayacağı yönünde bir politika izlemekteydi.⁶⁷ Nitekim Kazakistan, Rusya ve Beyaz Rusya ile 1 Ocak 2012 tarihinde ticaret, sermaye ve iş gücü dolaşımının önündeki tüm engelleri kaldıran gümrük birliğini kurmuşlardır. Pek çok politikacı bu büyük adımın, para birliği ve tam ekonomik bütünleşmeye yönelen kapsamlı Avrasya Birliği projesine giden yolda önemli bir adım olduğunu vurgulamaktadırlar.⁶⁸

Kazak politikalarının önemli ölçüde etkilediği Kırgızistan'ın durumu, **band-vagoning** yani, Kazak politikalarını sıkı sıkıya takip etmek olarak

⁶⁵ A.e., s. 94.

⁶⁶ A.e., s. 101-102.

⁶⁷ Hasan A. Karasar, Sanat K. Kuşkumbayev, a.g.e., s. 56.

⁶⁸ Christopher A. Hartwell, "A Eurasian (or a soviet) Union? Consequences of Further Economic Integration in the Commonwealth of Independent States", **Business Horizons**, C. LVI, No: 4, Temmuz-Ağustos 2013, s. 411.

nitelendirilmektedir. Pek çok konuda olduğu gibi Kırgızistan diğer küresel politikalarda Kazakistan'ı izlemektedir. Bu durum Kazakistan ve Kırgızistan arasındaki tarihi ve etnografik bağlar ve Kırgız ekonomisinin Kazakistan'a bağımlılığı ile açıklanmaktadır.⁶⁹

Burada Rusya'nın BDT ülkeleri ile olan bağına önemli bir vurgu yapılabilir. Rusya'nın BDT ülkeleri ile olan ilişkisinin en bariz özelliklerinden biri, bu ülkelerde otokratik yönetimlere destek olma istekliliğidir. Ne Yeltsin ne de Putin bu ülkelerde demokrasi ve insan haklarının gelişmesi noktasında çaba sarf etmemişlerdir.⁷⁰ Kremer'in daha çok Batılı söylemi öne alan bu değerlendirmesinde haklı olan yönler vardır. Nitekim ileride de görülebileceği gibi Rusya Türk cumhuriyetlerinde meydana gelen bazı muhalif hareketlerin sert şekilde karşılık görmesinde yönetimlerden yana tavır alarak, bu ülkeleri kendi eksenine kaydırmaya çalışmıştır. Bunun en iyi örneklerinden biri Özbekistan ve Özbekistan'ın BDT içinde değişen konumlanmasıdır.

Özbekistan, önceki dönemlerde özellikle Kazakistan ve Özbekistan arasında bir bütünleşmenin gereğini vurgulayan politikalar izlemekteydi. Türkiye'yi ve diğer Türk cumhuriyetlerini hem Rusya hem de batılı odaklarda Pantürkizm ile ilgili rahatsızlık yaratacağı düşüncesi ile bu politikanın içine katmıyordu. Ayrıca Özbekistan ağabeyliğe soyunan Türkiye ile zaten süreç içinde de sıkıntı yaşaması da bu ayrımı güçlendiren bir olgu olarak görünüyordu.⁷¹ Kerimov o dönem için Avrasya Birliği veya BDT'nin fonksiyonlarının artırılması yönündeki politikalara karşı çıkarken şu ifadeleri kullanmıştır: "Nedir bu söylentiler? Kişisel olarak eski Sovyetler Birliği'ni yeniden kurmaya yönelik bu adımların ardında pek çok amaç ve faktörün yattığını düşünüyorum. Bir özdeyişi hatırlıyorum... 'boynumuzun etrafına bir kez daha bir ip bağlamak, sürüklenmek ve sığır ahırına bağlanmak'."⁷²

Avrasya'da birlik düşüncesine böyle karşı çıkan Kerimov, Temmuz 2005'te Andican'da pek çok gösterici ve seyircinin öldürüldüğü olaylarda, Amerika ve AB'nin kınayıcı tutumlarına karşı Putin'in destek vermesi ve olayları dış

⁶⁹ Hasan A. Karasar, a.g.e., s.40.

⁷⁰ Mark Kremer, "Russian Policy Toward the Commonwealth of Independent States", **Problems of Post-Communism**, C. LV, No: 6, Kasım-Aralık 2008, s.5.

⁷¹ Hasan A. Karasar, Sanat K. Kuşkumbayev, a.g.e., s.73.

⁷² A.e., s.60.

senaristlerin iyi planlanmış bir operasyonu olarak nitelendirmesi, Özbek yönetiminin Rus eksenine kaymasının başlangıcı olmuştur. Özbek yönetimi batıdan gelen eleştirilere karşı ülkesindeki ABD askeri varlığını, batılı resmi ve sivil temsilcikleri sonlandırmış ve bu boşluğu doldurması için Rusya kanadını cesaretlendirmiştir.⁷³

Avrasya Birliği veya BDT’de derinlemesine birlik politikalarına soğuk davranan ülke Türkmenistan olarak görünmektedir. Türkmenistan ile ilgili bölümde ele alınan daimi tarafsızlık statüsü*bu ülkenin politika üretme biçiminde önemli bir faktördür. Karasar, Türkmenistan’ın BDT’yi bir koordinasyon aracı yerine bir danışma platformu olarak değerlendirdiğini, her türlü uluslararası bloklaşma eğilimini Türkmen bağımsızlığı için bir tehdit olarak gördüğünü ifade etmektedir. Bu anlamda Akayev’in Kırgızistanı her türlü bütünleşme eğiliminin savunulmasında, Türkmenbaşı’nın Türkmenistanı ise reddinde bir uç nokta olarak değerlendirilmektedir.⁷⁴Nitekim göstermelik de olsa Türkmenistan, Ağustos 2005’te daimi tarafsızlık statüsü gereği BDT üyeliğini ortaklık seviyesine düşürme kararı almıştır.⁷⁵ Buna rağmen Türkmenistan, Kazakistan ve Rusya ile birlikte Avrupa pazarına ulaştırmak üzere 510 km’lik bir gaz boru hattı yapmayı kararlaştırmıştır. Öncesinde Rusya’nın Özbekistan’la yaptığı anlaşma da dikkate alındığında Rusya dağıtım ağındaki aktarım gücünü ikiye katlamıştır.⁷⁶ Burada dikkati çeken husus Türkiye’nin Mavi Akım projesi çerçevesindeki tartışmalar da dikkate alındığında Rusya’nın enerji politikaları çerçevesinde kendi küresel etkinliğini artırmaktaki başarısı dikkat çekmektedir.

Azerbaycan’ın BDT içindeki durumuna gelindiğinde; ülkenin ekonomik ve siyasal politikalarında öncelik taşıyan çok uluslu petrol şirketleri ile ilişkileri ve petrole dayalı kalkınma sürecine göre belirlenen dış politikada bağımsızlığın ilk yıllarındaki güvenlik tehditleri önemli olmuştur.⁷⁷ Yani Azerbaycan dış politikasında petrolün verdiği avantajla, ülkenin içinde yer aldığı jeopolitik ortamın dezavantajlarını dengelemek zorunda olmuştur.

⁷³Mark Kremer, a.g.e., s.5-6.

* Bkz. s.137.

⁷⁴ Akt. Hasan A. Karasar, a.g.e., s.64.

⁷⁵ Mark Kremer, a.g.m., s.4.

⁷⁶ A.e., s.11.

⁷⁷ Pınar İpek, “Azerbaijan’s Foreign Policy and Challenges for Energy Security”, **Middle East Journal**, , C.LXIII,No:2, ilkbahar 2009, s.228.

Elçibey döneminde Rusya'nın Azerbaycan'daki petrol ihracatı üzerinde kontrol sağlamak amacıyla ve askeri destek karşılığında, Azerbaycan'daki askeri üslerine dönmeye yönelik talepleri, Elçibey'i Halk Cephesi'nin Pan-Türkçü ideolojisini yansıtan Rus karşıtı politikaları takip etmesine neden oldu. Bu yüzden Rusya, güç dengelerini değiştirecek şekilde Ermenistan'a destek vermiş, Ermeni güçleri Azeri güçleri karşısında zafer kazanmıştır. Böylelikle Elçibey'in Karabağ'dan Ermeni güçlerini çıkarma ve Karabağ'ı Azerbaycan'la birleştirmeye dayanan en büyük politik vaadi başarısızlığa uğramıştır. Türkiye ile stratejik ortaklığa önem veren Elçibey, ülkesinin güvenlik sorunlarını aşmak için Batı ile ilişkilerini geliştirmeye de öncelik vermiştir. Bu çerçevede Batılı petrol şirketleri ile görüşmelerini hızlandıran Elçibey'in bu politikası, Rusya'nın petrol ticaretinden tamamen dışlanmasına neden olmuştur. Rusya'nın Gence'den çekilmesiyle Suret Hüseyinov'un ayaklanma çıkarması arasındaki zaman uyumu, Hazar bölgesindeki jeopolitik kavgayı açıkça göstermiştir.⁷⁸

Elçibey döneminde BDT'ye girmeme yönünde karar alınırken, Haydar Aliyev döneminde 1994 yılında Azerbaycan BDT'ye üye olmuştur. Haydar Aliyev böylece Dağlık Karabağ sorununda Rusya'nın desteğini alabilmeyi hedeflemekteydi.⁷⁹ Haydar Aliyev'in tüm politikası Azerbaycan'ın milli çıkarlarını, petrol anlaşmaları çerçevesinde Amerikan ve Batılı şirketlerle ve Amerikan'ın bölgesel politikaları ile birleştirerek Rus baskısına karşı direnç geliştirme yönündeydi.⁸⁰

Genel olarak BDT özelinde Rus politikaları değerlendirildiğinde, Rusya yüzeysel algıların tersine, BDT bölgesinde kızıışan, petrole dayalı jeopolitik ortamda kendini devre dışı edecek gelişmelere karşı etkin politikalar üretmeye çalışmakta ve bunda da belli oranda başarılı olduğu görülmektedir. Büyük oyunun oynandığı saha da yer alan Türk Cumhuriyetleri de, hatta Türkiye bile Rusya'nın politikalarından önemli ölçüde etkilenmektedir.

3.2.3. GUAM-DEMOKRASİ VE EKONOMİK KALKINMA ÖRGÜTÜ

⁷⁸ A.e., 230-232.

⁷⁹ Ceylan Tokluoğlu, a.g.e., 39.

⁸⁰ Pınar İpek, a.g.e., s.236.

GUAM örgütünün adı, üye ülkelerin adlarının baş harfini simgelemektedir. Bu anlamda örgüt Gürcistan, Ukrayna, Azerbaycan ve Moldova'nın üye olduğu bir örgüt olarak 1997 yılında kurulmuş, 1999'da Özbekistan'ın KGAÖ'den ayrılıp bu örgüte üye olması ile örgütün adı GUUAM olarak revize edilmiştir.⁸¹

18 Mayıs 2002'de Washington'da toplanan üye devletlerin büyük elçileri, eski Sovyet cumhuriyetlerinin bağımsızlığının ve egemenliğinin güçlenmesi adına örgütün dört temel hedefi; doğu-batı ticareti için ulaşım koridorunun geliştirilmesi, Avrupa Atlantik Ortaklık konseyi ve NATO BIO programı çerçevesinde işbirliğinin geliştirilmesi, söz konusu bölgede kitle imha silahlarına yönelik tedbirler ve uyuşturucu kullanılmasına yönelik tedbirler olarak belirlenmiştir. Nogayeva, son iki hedefin evrensel ilkeler olarak karşı çıkılmaz olduğunu ifade etmekte, ancak ilk ikisinde Rusya karşıtı bir bağlam yer aldığını ifade etmektedir.⁸²

GUAM örgütü bağlamında önemli olan bir husus Ukrayna'nın durumudur. Yeşilot, Rusya için her zaman en güvenilir ortak olmuş olan Ukrayna'nın Rusya ile bağlarını koparması ve ABD'ye doğru yönelmesi, ABD'nin de hedeflediği bir durum olarak Rusya'nın eski Doğu Bloku ülkeleri ile en azından coğrafi bağımlı kesmektedir.⁸³ Bu oluşumun da temel niteliği Rus etkisine karşı, Batı'nın desteği ile direnç gösterme çabası olarak görülmektedir.

Azerbaycan'ın örgüt üyeliğinde, Karabağ probleminde Ermenilere destek veren Rusya karşıtlığının olduğunu görmek ve bunun yanında petrol ticareti bağlamında Batı ile de ilişkilerini geliştirmek istemesinin rol aldığını görmek bu noktadan sonra zor değildir.

Nitekim, Özbekistan bu örgüt içinde Rusya'ya karşı güvensizlik ve BDT'nin bütünleşme sürecine ilgisizlik noktasında en hararetle ülke olarak görünmekteydi. Bu çerçevede 1999 yılında Rusya'nın Ermenistan'a el altından 1 Milyar Dolar vererek sergilediği Azeri karşıtı hareketten şikayetçi olarak kolektif güvenlik anlaşmasından çekilmiştir.⁸⁴ Ancak Özbekistan'ın GUAM'daki üyeliği 1999-2005 yılları arasında

⁸¹ Aınur Nogayeva, **Orta Asya'da ABD, Rusya ve Çin Stratejik Denge Arayışları**, Ankara, Usak Yayınları, 2011, s.213.

⁸² A.e., 213.

⁸³ Okan Yeşilot, **Ateş Çemberinde Azerbaycan**, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2010, s.151.

⁸⁴ Akt. Taras Kuzio, "Geopolitical Pluralism in the CIS: The Emergence of GUUAM", **European Security**, , C. IX, No: 2, 2000, s. 93.

altı yıl sürmüş, 2005'te Andican olayları yüzünden ABD ile gerilen ilişkiler nedeniyle Rusya'ya yakınlaşmaya başlamış, 1999'da reddettiği Kolektif Güvenlik Anlaşması'nın örgüte dönüşmüş hali olan KGAÖ'ye 2006 yılında üye olarak Rus tarafındaki ilişkilerini derinleştirmiştir. Ancak 2012 yılında Özbekistan örgütteki üyeliğini tekrar askıya almıştır. Markedonov, 2012 yılı itibari ile ABD ve Özbekistan arasında yeniden canlanan ilişkiler nedeniyle yaptığı değerlendirmede, Özbekistan'ın Rusya, Çin ve ABD arasındaki çok yönlü politikasının hala geçerliliğini koruduğunu, politik öncelikler ve odakların değişmesine rağmen tek yönlü bir politikanın problemlere neden olduğunu ifade etmektedir. Bu anlamda Özbekistan ABD ile son yakınlaşması çerçevesinde Rusya ve Çin'le de bağlarını tam anlamıyla koparmış değildir.⁸⁵ Özbekistan'ın geride kalan süre içerisinde jeopolitik koşullar ve kendi tercihleri arasında bir gerilim yaşadığı ve bu yüzden farklı tarihlerde GUAM ve KGAO'ya üye olduğu ve üyeliğini sonlandırdığı görülmektedir. Birbirinin zıttı olarak nitelendirilen yanlışı olmayacağı bu iki örgütte Özbekistan'ın yaşadığı gelgitler, jeopolitik süreçlerin ve etkenlerin bölgedeki dinamik özelliğini göstermektedir.

3.2.4. İSLAM İŞBİRLİĞİ ÖRGÜTÜ

Türkiye ve Türk Cumhuriyetlerinin hepsinin birlikte yer aldığı İslam Konferansı Örgütü, 25 Eylül 1969 yılında Kudüs'teki Mescid-i Aksa Camisi'nin kundaklanması vesilesiyle kurulmuş olup, dört kıtadaki 57 üyesi ile Birleşmiş Milletlerden sonra dünyanın en büyük ikinci devletlerarası organizasyonudur. Örgüt kendisini, farklılıkların yer aldığı dünyada uluslararası barışın ve ahengin güçlendirilmesine uygun olarak, güvenliğinin sağlanması ve çıkarlarının gözetilmesi için İslam dünyasının ortak sesi olarak nitelendirmektedir. Örgüt, üç yılda bir krallar, devlet ve hükümet başkanlarının toplanmasıyla oluşan en yüksek zirve olarak İslam Zirvesi, yılda bir toplanan dış işleri bakanları zirvesi ve bu ikisinin kararlarını uygulama mercii olan genel sekreterlik organlarından oluşmaktadır.⁸⁶

Örgütle ilgili tartışmalarda göze çarpan ilginç bir ayrıntı, dünyanın önemli petrol ihracatçısı ülkelerini üye olarak kapsamasına rağmen İslam İşbirliği

⁸⁵ Sergey Markedonov, "Uzbekistan: The End of a Multi-Vector Foreign Policy?", (Çevrimiçi) <http://csis.org/publication/uzbekistan-end-multi-vector-foreign-policy>, 21 Ağustos 2013.

⁸⁶ About OIC, (Çevrimiçi) http://www.oic-oci.org/oicv2/page/?p_id=52&p_ref=26&lan=en, 22 Ağustos 2013.

Örgütü'nün finansal durumu çok iyi değildir. Örgütün bütçesi kıyaslanabilir olan diğer örgütlere göre çok düşüktür. Ayrıca örgütün bütçesine düzenli olarak katkı yapan ülke sayısı 25'e çıkmasına rağmen bunlardan 12'si henüz hiç aidat ödememiştir. Örgütü Türkiye, örgütün 2006-2007 yıllarındaki 17,6 milyon dolarlık toplam bütçesinin %5'ini karşılarken, Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın %1'ini, Kırgızistan ise % 0,5'ini karşılamaktadır.⁸⁷ Bu durum, bu bölümün başında belirtilen, etkili örgütlerin üyeleri için belli açılardan daha külfetli olduğu, emek harcanmadan yüzeysel olarak kurulan örgütlerin daha etkisiz oldukları yönündeki tespitlerle ilişkili olması bakımından anlamlıdır. Hossein'in de ifade ettiği gibi önemli gelirlere sahip olan bazı üye ülkelerin örgütün finansman konusunda sıkıntı çekmesine göz yummaları, bir anlamda örgüte verilen değer ve örgütten beklentilerin düşük olduğunu fikrini doğrular.

Çalışmanın özeline gelindiğinde, Türkiye 1969'dan beri, Azerbaycan, Kırgızistan ve Türkmenistan 1992'den beri, Kazakistan 1995'ten beri ve Özbekistan 1996'dan beri örgüte üyedir.⁸⁸ Türkiye'nin üyeliği örgütün kurulduğu tarihten başlarken, diğer üç ülke bağımsızlığının neredeyse ilk yılında örgüte üye olmuşlardır. Dikkati çeken husus Kazakistan ve Özbekistan'ın üyeliğindeki nispi gecikmedir.

Karasar ve Kuşumbayev, Nazarbayev'in örgüte davet edildiğinde örgütün fazla siyasallaştığı yönündeki değerlendirmesine vurgu yaparak, Kazakistan'ın yönünün Avrasya Birliği'ne doğru olduğunu dile getirmektedir.⁸⁹ Özbekistan'ın gecikmesi de ülkede yönetimin İslami muhalefetle yaşadığı gerilimle ilişkilendirilebilir. Karasar ve Kuşumbayev, Merkezi Asya ülkelerinin, OPEC ülkeleriyle petrol fiyatlarının belirlenmesi hususundaki rekabetleri nedeniyle anlaşmazlık yaşama ihtimallerine rağmen prestij sahibi bir örgüt olarak İİÖ'ye üye olduklarını ifade etmektedir. Ayrıca Suudi Arabistan'ın bölgenin dini-ideolojik alanlarına girmeye çalışmasının bölge yönetimlerinde tepkiye neden olduğunu ifade etmektedir.⁹⁰ Petrol rekabeti İİÖ içinde doğal bir rekabet sahası olarak görünürken,

⁸⁷ Ishtiaq Hossein, "The Organization of Islamic Conference (OIC): Nature, Role, and the Issues", **Journal of Third World Studies**, C. XXIX, No: 1, 2012, s. 299-300.

⁸⁸ (Çevrimiçi) <http://www.oic-oci.org/oicv2/states/>, 22 Ağustos 2013.

⁸⁹ Hasan A. Karasar, Sanat K. Kuşumbayev, a.g.e., s.66.

⁹⁰ Hasan A. Karasar, Sanat K. Kuşumbayev, a.g.e., s.305.

belirli ülkelerden rejim ithali Türk Cumhuriyetlerinin en hassas noktaları olarak göze çarpmaktadır.

Ancak bu gelişmelerden hareketle Türk Cumhuriyetlerinin İİÖ'ne soğuk davrandığı şeklinde bir kesin yargı oluşmamalıdır. Örneğin Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev, İİÖ'nün dünyanın en büyük 20 ekonomisinin zirvesi olan G20'de temsil edilmesi gerektiğini ifade etmiş, bunun İslam ülkelerinin önemli uluslararası problemlerde kendi durumlarını savunabilmelerini sağlayacağını ifade etmiştir. G20, ekonomik olarak 19 büyük ülke ve Avrupa Birliğinden oluşmaktadır.⁹¹

Örgütün yapılandırılmasına ilişkin hususlara dönülecek olursa, Naveed Sheikh, örgütün 1969'da birlik amacıyla kurulduğunu, ancak 1972'de kabul edilen kurucu belgede politik birlik yönünde herhangi bir ifade kullanılmadığını, vurgunun sadece bilimsel, kültürel, sosyal ve ekonomik sahalarda işbirliğini geliştirmeye yapıldığını ifade eder. Ayrıca politik birliğin daha fazla kapasiteye ihtiyaç duyduğunu ifade etmektedir.⁹²

Bugün pek çok örgütün özellikle Avrupa Birliğinin bütünleşmeye yönelik hararetli vurgular yaptığı bir ortamda İİÖ'nün politik ortak eylem konusunda kurumsal resmi bir hedef koymamasının, örgütün fonksiyonunun artmasına negatif etki edeceği düşünülebilir. Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri birlikte yer aldıkları bu örgütün başarısı için makul ölçüde tutum gösterdikleri de ifade edilebilir. Ancak örgüt çok üyeli yapısıyla, gerçekleşen tartışmalar da göz önünde bulundurulursa, çok ciddi işlev görmekten en azından bugün için biraz uzak görünmektedir.

3.2.5. ŞANGAY İŞBİRLİĞİ ÖRGÜTÜ

Şangay İşbirliği Örgütü Çin, Rusya, Kazakistan, Kırgızistan, Tackistan ve Özbekistan tarafından 7 Haziran 2002'de kurulmuştur. 24 Nisan 1996 yılında Özbekistan hariç anılan ülkeler arasından imzalanan ve sınır bölgelerindeki askeri alanların güçlendirilmesini öngören anlaşma ile 24 Nisan 1997 yılında yine Özbekistan'ın yer almadığı sınır bölgelerindeki silahlı kuvvetlerin ortaklaşa

⁹¹ A.Maratonov, "Brief: Kazakh President: OIC Countries Should Paticipate, in G20 ", **Trend News Agency**, 28 Haziran 2011, (Çevrimiçi)

<http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=n5h&AN=2W6827863833&lang=tr&site=eds-live&authtype=ip,uid>, 21 Ağustos 2013.

⁹² Akt. Ishtiaq Hossein, a.g.e.,s. 296.

azaltılmasına ilişkin anlaşma ve bu ülkelere Özbekistan'ın da eklenmesi ile 1998 ile 2001 yılları arasında düzenlenen zirvelerde bölgede barışın sürdürülmesi, güvenlik ve istikrarın sağlanmasına yönelik imzalanan belgeler örgütün oluşum sürecindeki temel adımlardır.⁹³

Amanov, ŞİÖ'nün kuzeyi istikrarlı, batısı karışık ve doğusu endişeli bir Çin'in bölgedeki güç boşluğunu doldurmak amacıyla ve yine tamamen Çin'in inisiyatifi ile kurulduğunu ifade etmektedir. Bunun en temel kanıtı da örgütün adını Çin'in ekonomik gücünün simgesi olan Şangay kentinden almış olmasıdır.⁹⁴ Buna karşın Hasgüler ve Uludağ, her ne kadar merkezi Çin'de yer alsada, örgütün Asya'nın soğuk savaş döneminden kalan siyasi mirasını devralan ülkeleri içinde barındırması nedeniyle Doğu-Batı ilişkilerinin bir uzantısı olduğunu ve tek kutupluluğa bir karşı çıkış niteliği taşıdığını ifade etmektedir.⁹⁵

Nogayeva, örgütün Çin'in bölgedeki temel aracı olarak, Rusya'nın endişelerinden de faydalanarak ABD politikalarını dengelemek için meydana getirdiği bir oluşum olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca bölge ülkelerinde Çin ile paylaşılan uzun sınırdan dolayı ve Çin'in ekonomik ve demografik seviyesinden dolayı istila korkusu yaşandığını ifade etmektedir. Bu korkunun bir boyutu da Çin'in hammadde uzantısı haline gelmektir. Nogayeva bu hassasiyetin kanıtı olarak bölgede yaygın olan "Rus boyunduruğu deridedir, zamanla yıpranır gider, Çin'inki ise demirdendir" sözüne atıfta bulunmaktadır.⁹⁶

Karpat benzer bir şekilde, Çin'in devasa nüfusunun Orta Asya ülkeleri tarafından Rusya'dan daha büyük bir tehdit olarak gördüklerini, buna karşılık Çin'in de Uygur Özerk Bölgesi bağlamında, Doğu Türkistan sınırında bir dizi Türk devletinin bulunmasını kendisi açısından tehdit olarak gördüğünü ifade etmektedir. Ayrıca Türk Cumhuriyetlerinin Çin tehdidinden çekinerek, kendilerini otoritesi altına almak isteyen Rusya'nın askeri ve ekonomik desteğine ihtiyaç duymak gibi kötü bir durumda kaldıklarını ifade etmektedir.⁹⁷

⁹³Charter of the Shanghai Cooperation Organization, (Çevrimiçi)
<http://www.sectsco.org/EN/show.asp?id=69>, 14 Ekim 2010.

⁹⁴Şatlık Amanov, **ABD'nin Orta Asya Politikaları**, İstanbul, Gökkuşbu Yayınları, 2007, s. 389.

⁹⁵Mehmet Hasgüler, Mehmet B. Uludağ, a.g.e., s.363.

⁹⁶Ainur Nogayeva, a.g.e., s.243-244.

⁹⁷Kemal H. Karpat, a.g.e., s.287.

Çin'in Türk Cumhuriyetlerini Uygur bölgesi için tehdit olarak görmesine ilişkin olarak Aydın, Çin'in asıl bu ülkelerde milliyetçi söylemlere sahip yönetimlerin işbaşına gelmesinden çekinebileceğini, bu yüzden bölgedeki otoriter yönetimlere destek verebileceğini ifade etmektedir.⁹⁸ Bu noktada vurgulanması gereken husus, bundan önceki örgütlerde sıkça vurgulanan Batı ve özellikle ABD ile Rusya arasındaki gerilime Çin'in de eklenmesidir. Çin'in ekonomik ve demografik kapasitesi, onun ilişkili olduğu örgütü önemli kılmaktadır. Nitekim Şangay örgütünün kurulduğu günden bu yana yakaladığı şöhret bilinen bir gerçektir. Büyük oyunculuğa aday olan Çin'in Orta Asya ile ilgisinde karşılıklı tehdit algılarının da önemli bir yer tuttuğu görülmektedir.

Akçalı, Rusya, Çin ve ABD'nin birbirini dengeleme ya da Orta Asya'daki etki alanlarını daraltma çabası içinde olduklarının aşikar olduğunu, bazı durumlarda birinin diğer ikisini dengelemeye çalıştığını bunun örneğinin ise ABD'nin Türkiye ve Hindistan'la yakınlaşma çabası olduğunu ifade etmektedir. İkisinin, üçüncüyü dengeleme çabasının örneği ise bizzat Şangay Örgütünün kendisidir. Amerika'nın Orta Asya'daki etkinliğini zayıflatmak isteyen örgüt, 2004 yılında Moğolistan'ı, 2005 yılında ise Pakistan, İran ve Hindistan'ı gözlemci statüsüne kabul ederken, aynı yıl Amerika'nın başvurusunu reddetmiştir. Ancak bu dengeleme çabalarında dikkat edilmesi gereken husus, bu tür denge politikalarının dönemsel olarak değişebileceğidir. Örneğin daha önce de ifade edildiği gibi Özbekistan'ın ABD ve Rusya politikalarında değişkenliği bunun örneğidir.⁹⁹ Aslında örgüt içinde bile dengeleme çabasının işareti olarak, Rusya'nın ve Çin'in zıt genişleme eğilimleri gösterilebilir. Örneğin Rusya'nın Hindistan'ı davetine karşı, Çin de Pakistan'ı davet etmiştir.¹⁰⁰

Bekcan, Şangay örgütünü meydana getiren temel sebeplerden birinin Rusya ve Çin tarafından algılanan "iki bela" olduğunu ifade etmektedir. Terör, ayrılıkçılık ve aşırıcılık olarak üçe çıkarılan bu bela algısı, terörün diğer ikisinin metodu olması

⁹⁸ Mustafa Aydın, "Çin'in Stratejik Hesaplarında Orta Asya", **Küresel Politikada Orta Asya: (Avrasya Üçlemesi I)**, Der. Mustafa Aydın, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2005, s.100.

⁹⁹ Pınar Akçalı, "Orta Asya'da Ulus Devlet İnşası ve Türkiye: Genel Bir Değerlendirme", **Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri: Türk Dilli Halklar-Türkiye ile ilişkiler**, Ed. İsmail Aydın, Çiğdem Balım, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2012, s.600.

¹⁰⁰ Ainur Nogayeva, a.g.e., s.248.

potansiyeli nedeniyle temelde iki bela olarak nitelendirilmiştir. Ayrılıkçılık Rusya'daki Çeçen ayrılıkçılığı, Çin'de ise Uygur ayrılıkçılığı şeklinde kendini göstermektedir. Aşırıçılık ya da radikalizm ise özellikle Merkezi Asya'daki Türk Cumhuriyetlerinde örgüt metinlerinde din tanımlaması olmasa da dini aşırıçılık olarak algılanmakta ve önemszenmektedir.¹⁰¹

Çin ile Türk Cumhuriyetlerinin ilişkilerinde temel etkenlerden biri Sincan Uygur Özerk Bölgesi'nin durumudur. Ayrılıkçılık ya da insan hakları ihlalleri bağlamında gündeme gelen bu konuda yukarıda da değinildiği gibi Çin'in Türk Cumhuriyetlerini tehdit olarak görmesine karşın, Miami üniversitesinden Stanly Toops, Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan'ın kendi çıkarları doğrultusunda bu konuda eleştiri yapmayı uygun bulmadıklarını bu ülkelerin ŞİÖ vasıtasıyla Çin'le ilişkilerini iyi tutmaya ve Çin'in bölgedeki aşırı nüfuzunu engellemeyi umut ettiklerini ifade etmektedir.¹⁰² Birbirinden belli açılardan tehdit algılayan iki cenahın bir dengeleme politikasının sonucu olarak ŞİÖ'de birlikte yer almaları, diğer örgütlerde de sıkça görülen dengeleme politikalarının uluslararası örgütlerdeki baskın karakterini göstermektedir.

Buraya kadar ele alınan tartışmalar, örgütteki dengeleme, güvenlik ve tehdide dayalı faktörlere yoğunlaşmıştır. Ancak ekonomi özellikle enerjiye dayalı ekonomik faktörde örgüt çerçevesinde değinilmesi gereken bir husustur. Karaca, Özbekistan ve Kazakistan'daki petrol gaz ve uranyum rezervinin yüksek oluşunun, doğal kaynaklara ucuz, kesintisiz ve güvenli yoldan ulaşmaya çalışan Çin'e cazibe yarattığını ifade etmektedir. Bunların yanında arama-çıkarma faaliyetlerindeki ranta ortak olma ve kaynağı yerinde elde etme isteği de Çin'i Türk Cumhuriyetleri ile olumlu ilişkiler geliştirmeye sevk etmektedir.¹⁰³ Bunun yanında petrol ve gazın piyasalara ulaştırılmasında Rusya'nın tekel haline gelmesi ve Türk

¹⁰¹ Umut Bekcan, **Yeni Dünya Düzeninde Rusya-Çin ilişkileri**, Ankara, Phoenix Yayınları, 2013, s. 100-101.

¹⁰² "Çin'in Doğu Türkistan Politikası Eleştiriliyor", Amerika'nın Sesi, 30 Mayıs 2003, (Çevrimiçi) <http://www.amerikaninsesi.com/content/a-17-a-2003-05-30-4-1-87905517/811181.html> 23 Ağustos 2013.

¹⁰³ R. Kutay Karaca, "Çin Halk Cumhuriyeti'nin Dış Politikasında Orta Asya", **Uluslararası Sistemde Orta Asya, Dış politika ve Güvenlik**, Der. M.Turgut Demirtepe, & Güner Özkan, Ankara, Usak Yayınları, 2013, s.70.

Cumhuriyetlerinin bundan rahatsız olması, Çin'in Türk cumhuriyetlerinin petrol ticaretindeki önemini artırmaktadır.¹⁰⁴

Son olarak Türkiye'nin örgütle ilgili pozisyonunu açıklamak gerekmektedir. Amanov, ABD'nin Orta Asya politikasındaki köşe taşı ülkelerden birinin Türkiye olduğunu, bu çerçevede Türkiye ve ABD'nin Orta Asya'ya ilişkin ittifakının artan bir şekilde gelişeceğini, ancak olumsuz bir gelişmede Rus ve Çin ittifakı ile karşı karşıya kalınacağını ifade etmektedir. Amanov böyle bir politikanın sakıncalarına karşı, Türkiye'nin ABD ve AB ekseninde bölgedeki diğer aktörleri de göz önünde tutan politikalar üretmesi gerektiğini vurgulamaktadır.¹⁰⁵

Türkiye, 2012 Pekin zirvesinde kararlaştırılması üzerine Haziran 2013'te ŞİÖ'ye diyalog ortağı olmuştur. Dış işleri bakanı Davutoğlu, bu durumu "ortak kader beyanı" ve uzun bir yolun başlangıcı olarak değerlendirmiştir.¹⁰⁶ Taşkiran ise bu adımın sağlam bir altyapısının olup olmadığını tartışarak, Türkiye'nin 2005'teki başvurusunun reddedildiğini ancak buna karşılık İran'a da gözlemcilik statüsünün verilmediğini ifade etmektedir. Taşkiran, ŞİÖ ilgisinin AB hedeflerinin zayıflaması veya bir dönem dile getirilen Lübnan, Ürdün ve Suriye ile düşünülen Ortadoğu dördlüsünün sonuçsuz kalması gibi gelişmelerin üzerine son çare niteliğinde olduğunu ya da gündem değiştirme girişimi olduğunu vurgulamaktadır.¹⁰⁷ 2012 Pekin Zirvesinde Vladimir Putin, Türkiye'nin diyalog ortaklığının Ortadoğu ülkelerini de örgütle ilişki kurmaya sevk edebileceğini ifade etmiş, pek çok ülkenin üye olmak istemesi nedeni ile örgütün evrensel üyelik kurallarını belirlemesini önermiştir.¹⁰⁸ Türkiye'nin ŞİÖ ilgisi zamanla aydınlanacaktır. Bunu daha önce değinilen dengeleme politikalarının dönemselleşmesi çerçevesinde yorumlamak da mümkün görünmektedir. Ayrıca dikkat çeken bir husus da örgütün üyelik için evrensel kabul kuralları oluşturma eğilimi ve üyelik kabulündeki seçici tavrıdır. Bu

¹⁰⁴ Nandakumar Janardhanan, "China's Search for Energy and its Strategy Towards Central Asia", **International Journal of Energy Sector Management**, C.III, No:2, 2009, s.104.

¹⁰⁵ Şatlık Amanov, a.g.e., s.333.

¹⁰⁶ "Türkiye, Şangay İşbirliği Örgütü'yle diyalog ortağı", BBC Türkçe, 26 Nisan 2013, (Çevrimiçi) http://www.bbc.co.uk/turkce/haberler/2013/04/130426_sio_turkiye_anlasma.shtml, 24 Ağustos 2013.

¹⁰⁷ Cemalettin Taşkiran, "Şanghay İşbirliği Örgütü ve Türkiye", Türksam Web Sitesi, (Çevrimiçi) <http://www.turksam.org/tr/a2825.html>, 25 Ağustos 2013.

¹⁰⁸ "Türkiye, Shanghai'da Diyalog Ortağı", Çin Uluslararası Radyosu, 14 Haziran 2012, (Çevrimiçi) <http://turkish.cri.cn/882/2012/06/14/1s140986.htm>, 24 Ağustos 2013.

tavır AB'nin tavrını hatırlatmakta olup, örgütün işlevinin ve etkinliğinin bir göstergesi olarak da yorumlanabilir.

Buraya kadar genel amaçlı, bölgesel ve siyasi yönü ağır basan örgütler ele alındı. Görülmektedir ki, ABD, AB, Rusya ve Çin gibi küresel hamle yeteneği olan güçlerin etkilerinin bulunduğu bir coğrafya da hem Türkiye hem de diğer Türk Cumhuriyetleri sözü edilen tipteki örgütlerde zaman zaman ayrışan zaman zaman örtüşen ama ciddi bir dengeleme ihtiyacı doğuran konumlamalara sahiptir. Buna karşın Türkiye'nin AB politikasında harareti bir dengeleme eğiliminden de uzak görünmektedir. Türk Dünyası ülkelerinin tamamının bir arada bulunduğu örgüt İslam İşbirliği Örgütü iken, AB ve ŞİÖ gibi etkinlikleri nispeten fazla olduğu görülen örgütlerdeki ayrıklığı dikkate değer bir durumdur.

3.3. EKONOMİK TEMELLİ ÖRGÜTLER

Bu başlık altında ekonomik işbirliği örgütlerindeki konumlanma ele alınacaktır. Aslında örgütleri ihtisaslarına göre ayırmak örgütlerin karmaşık fonksiyonları göz önüne alındığında güç görünmektedir. Çünkü hemen hemen bütün örgütler ekonomiden siyasete güvenlikten sosyal politikalara kadar geniş bir yelpazede üstü kapalı da olsa politika üretiyorlar. Çalışmada gerçekleştirilen tasnifler, örgütlerin en başat karakteri dikkate alınarak oluşturulmaya çalışılmıştır. Örneğin bu başlık altında adlarında da ekonomik işbirliği vurgusu bulunan örgütler ele alınacaktır.

3.3.1.EurAsEC- AVRASYA EKONOMİK TOPLULUĞU

Avrasya Ekonomik Topluluğu, üye devletler arasında çok taraflı işbirliğini geliştirmeyi hedefleyen bir uluslararası örgüt olarak, 2000 yılının Ekim ayında Beyaz Rusya, Kazakistan, Kırgızistan, Rusya ve Tacikistan tarafından kurulmuştur. 2006 Ocağında Özbekistan topluluğa katılmış ancak 2008 yılından beri yönetim organlarındaki katılımını askıya almıştır. Moldova, Ukrayna ve Ermenistan, örgütte gözlemci statüsünde yer almaktadır.¹⁰⁹ Avrasya Ekonomi Topluluğu, Avrupa Birliği, Dünya Ticaret Örgütü gibi kuruluşları örnek alarak, ortak pazarın ekonomi politikası, gümrük tarifeleri, ücretler gibi işlevlerini geliştirmek için ortak gümrük duvarları

¹⁰⁹About EurAsEC, (Çevrimiçi) <http://www.evrases.com/en/about/>, 25 Ağustos 2013.

oluşturmayı amaçlamakta ve yakın gelecekte ulaşım, enerji, işgücü dolaşımı ve tarım gibi husularda politika üretmeyi hedeflemektedir.¹¹⁰

Amanov örgütü, Rusya'nın etkinliği büyüklüğe tercihi olarak nitelendirmektedir. Yani BDT'nin etkisizliğini, BDT'ye göre daha dar bir coğrafyada daha etkin işbirliği ile telafi etmeye çalışmaktadır.¹¹¹ Nitekim Orta Asya'da BDT dışında Türk Cumhuriyetleri arasında oluşan Orta Asya İşbirliği örgütü, Rusya'nın katılmadığı bir örgüttü. Bu örgüt Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan arasında kurulmuş olup, üyeler arasında dayanışmayı ve ortak ekonomik alan oluşturmayı hedeflemektedir. Ukrayna ve Türkiye'nin de gözlemci olarak katıldığı örgüt, Özbekistan'ın Andican olayları yüzünden Rusya'ya yakınlaşması ve Rusya'nın da örgüte katılma kararı alması ile tasfiye edilmiştir.¹¹² Görülmektedir ki, Orta Asya İşbirliği örgütündeki kompozisyon, süreç içinde Rusya'nın önderliğindeki örgütlere benzemiş ve devamına gerek kalmamıştır.

Karasar ve Kuşkumbayev, Merkezi Asya'da bütünleşme girişiminin daha başlangıçta görüş ayrılıkları ile karşılaştığını, bu ayrılıkların kutuplaşma noktasına gelmesi halinde niteliksel büyüme yerine sadece kurumsal bir yapının ayakta kalabileceğini ifade etmektedir.¹¹³ Zaten bu noktaya kadar incelenen örgütler vasıtasıyla anlaşılan vaziyet, Merkezi Asya'daki Türk Cumhuriyetlerinin kendi aralarında bütünleşme sürecini başarabilmelerinin önünde çok fazla küresel nitelikli engel olduğunu göstermektedir. Örneğin Rusya bunlardan biri olarak Avrasya Ekonomik Topluluğunu bölgede ilerletmeye çalışmaktadır.

Bu iddialı girişimi Hartwell, üye ülkelerin ekonomik durumlarını göz önüne alarak sorgulamaktadır. Yani örgüt içindeki iki büyük ekonomi olarak Rus ve Kazak ekonomileri, ithalat ve ihracatta doğal kaynaklara dayanmakta ve ticari ürün çeşitliliğini sağlayamamaktadır.¹¹⁴ Ticari malların çeşitliliğinin olmaması, ülkelerin ekonomilerinin birbirini tamamlayıcı nitelikte olmasından ziyade rekabet içinde

¹¹⁰ EurAsEC, (Çevrimiçi) http://www.eurasian-ec.com/index.php?option=com_content&task=view&id=2&Itemid=7 25 Ağustos 2013.

¹¹¹ Şatlık Amanov, a.g.e., s. 397.

¹¹² Ainur Nogayeva, a.g.e., s.154.

¹¹³ Hasan A. Karasar, Sanat K. Kuşkumbayev, a.g.e., s.361.

¹¹⁴ Christopher A. Hartwell, a.g.e., s.414.

olmalarına neden olmaktadır. Bu da topluluğun veya oluşturulmaya çalışılan gümrük birliğinin etkinliğini zayıflatacak bir durum olarak görülebilir.

Ancak Rusya için bu oluşum basit bir ticaret hacmi artırılması meselesi değil, aynı zamanda bölge ülkelerinin Rusya'nın istediği doğrultuda yönlendirilmesi meselesidir.¹¹⁵ Şüphesiz birlik ekonomik işbirliğinin ileri boyutlarını –gümrük birliği gibi- hedeflemektedir. Ancak bu hedefin arkasında daha güçlü bir Rus kontrol güdüsü de görüldüğünü söylemek yanlış olmaz.

3.3.2. EKONOMİK İŞBİRLİĞİ TEŞKİLATI

Ekonomik İşbirliği Teşkilatı, bölgesel hükümetler arası bir örgüt olarak 1985'te İran, Pakistan ve Türkiye tarafından ekonomik, teknik ve kültürel işbirliğini geliştirmek amacıyla kurulmuştur. Örgüt, 1992 yılında Afganistan, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan'ı kapsayan yedi yeni ülkeyle genişlemiştir. En yüksek karar verme organı Dışişleri Bakanları Konseyi veya diğer bakanlıkların temsilcilikleridir. Temel yürütme organı genel sekreterlik olan örgüt Tahran'da bulunmakta ve altmışın üzerinde personel görev yapmaktadır.¹¹⁶

Örgütün en yüksek karar verici organının bakanlar konseyi olması ve 60 civarında personelle idare edilmesi, örgütün işlevselliği açısından negatif bir durum olduğu söylenebilir. Çünkü AB gibi devasa personel sayısına sahip örgütler ve devlet başkanları zirvesine sahip örgütler düşünüldüğünde ECO'nun mütevazı bir örgüt olarak değerlendirme eğilimi artmaktadır. Nitekim Akdevelioğlu örgütün apolitik niteliğinin belirgin olduğunu ifade etmektedir.¹¹⁷ Şüphesiz apolitik oluşu örgütün etkisiz olduğu anlamını zorunlu olarak doğurmaz, ancak etkin olan örgütlerin pek çoğunun siyasal bir bağlama sahip olduğu da gerçektir.

Türkiye, İran, Pakistan ve İngiltere arasında savunma paktı olan CENTO'nun sivil alanlardaki işbirliğinin yansıması olan Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği programı (RCD) 1964 yılında hayata geçti. 1976 yılında Tahran Deklarasyonu ile

¹¹⁵ Akt. Ainur Nogayeva, a.g.e., s.156.

¹¹⁶ Brief Introduction, (Çevrimiçi) <http://www.ecosecretariat.org/>, 25 Ağustos 2013.

¹¹⁷ Atay Akdevelioğlu, "İran'ın Orta Asya, Afganistan ve Azerbaycan Politikası", **Küresel Politikada Orta Asya: (Avrasya Üçlemesi I)**, Der. Mustafa Aydın, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2005, s. 156.

RCD ECO adında bir uluslararası örgüte dönüştü. Hasgüler ve Uludağ, ECO'nun ABD'den destek almasının pek mümkün görünmediğini, CENTO sonrası ABD desteğinin bittiğini, ECO'nun onu kuran ülkelerin hür iradelerini yansıttığını ifade etmektedir. Hatta ECO büyük devletlerin teşviki dışında kurulan örgütlere bir örnektir.¹¹⁸ Yukarıda değinildiği gibi apolitik tutum hem örgütün varlığına belli çevrelerden itiraz gelmesini engelleyebileceği gibi, politik süreçlerden tamamen yoksun olmak örgütün kuruluşu için gereken bağımsızlık ve çaba düzeyini önemli ölçüde hafifletebilir.

Amanov, ECO'nun örgütün gelişimin engelleyen iç ve dış faktörlerden söz etmektedir. İç faktör olarak üye ülkelerin örgütün öngördüğü türden altyapı ve kurumsal yapılardan noksan olması, dış faktör ise bölgede etkinliğini artıran ülkelerin örneğin ABD'nin İran merkezli örgüte olan negatif bakışıdır.¹¹⁹

Örgütün içinde temelde iki lokomotiften söz edilebilir. Bunlardan birincisi Türkiye'dir. Ancak Karasar ve Kuşkumbayev, Türkiye'nin AB yolundaki aşırı çabasının, doğudaki örgütlerde sadece devamlılık sağlama tavrına neden olduğunu hatta bu yüzden 1982'de İran'ın örgütün lideri haline geldiğini, yıllardır sekreteryası olmayan örgüte bina ve büyük bir bütçe tahsis ettiğini ifade etmektedir.¹²⁰ Bu duruma bakarak, Türkiye'nin politikalarında ECO'nun ciddi bir yer tutmadığı iddia edilebilir.

Diğer bir lider yukarıdan da anlaşılacağı gibi İran'dır. İran bu örgüt sayesinde ekonomik ilişkilerini belirli bir kurumsal yapıya oturtmakta ve bir anlamda ABD engelini böylece aşmaya çalışmaktadır. Bölgeyle yaptığı ticarete İran, örgütün apolitik niteliği sayesinde ideolojik sorunların gölgesinde kalmadan ticari ilişkilerini geliştirebilmektedir.¹²¹ Görüldüğü gibi İran, örgüte belli açılardan daha çok ihtiyaç duymakta ve onu etkin şekilde kullanmaya çalışmaktadır.

Amanov, buraya kadar sözü edilen aksaklıklara rağmen Orta Asya ülkelerinin bu örgüte sağladığı yardımlar nedeniyle önem vermekte olduğunu ifade

¹¹⁸ Mehmet Hasgüler, Mehmet B. Uludağ, a.g.e., s. 404-406.

¹¹⁹ Şatlık Amanov, a.g.e., s. 401.

¹²⁰ Hasan A. Karasar, Sanat K. Kuşkumbayev, a.g.e., s.122.

¹²¹ Atay Akdevelioğlu, a.g.e., s. 156-157.

etmektedir.¹²² Elbetteki örgüt özellikle vurgulanan ekonomik, teknik ve kültürel sahalarda belli bir işlev icra etmektedir. Ancak jeostratejik bir önem ve işlev gördüğünü söylemek kolay değildir.

3.3.3. KARADENİZ EKONOMİK İŞBİRLİĞİ ÖRGÜTÜ

25 Haziran 1992 tarihinde Arnavutluk, Ermenistan, Azerbaycan, Bulgaristan, Gürcistan, Yunanistan, Moldova, Romanya, Rusya, Türkiye ve Ukrayna'nın devlet başkanları ve hükümetleri, İstanbul Zirvesi deklarasyonunu ve Boğaziçi Bildirisini imzalayarak Karadeniz Ekonomik İşbirliği'ne hayat vermişlerdir. Karadeniz bölgesinde barışı, istikrarı ve refahı hedefleyen bu girişim, üyeleri arasında etkileşimi ve ahengi teşvik etmeyi amaçlayan politik ve ekonomik bir birlikteliktir. Kurucu belgesi 1999'da yürürlüğe girerek tam anlamıyla bir uluslararası örgüt haline gelen bu girişimin daimi sekreteryası İstanbul'da bulunmaktadır. 20 milyon metrekare toprağı ve 350 milyon civarında nüfusu kapsayan ülkelerden oluşan bu örgüt, Avrupa'nın en büyük enerji koridorunu da bulunduğu bölgeyi kapsamaktadır.¹²³

Bu kısa tanıtım aslında bundan önce ele alınan örgütlere ilişkin bilgilerle ele alındığında bazı çıkarımları mümkün kılmaktadır. Örneğin bu örgüt içinde Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan gibi sorunları küresel boyuta ulaştırmış ülkeler bir arada bulunmaktadır. Ya da BDT içinde Batı referanslarıyla oluşmuş olan GUAM ülkeleri önemli ölçüde bu örgüt içinde yer almaktadır. Bir başka ayrıntı Transhazar ve Türkiye'yi kapsayan enerji ulaşım koridorlarının rakibi olan koridor da bu kısa bakışta vurgulanmaktadır. Daha önce değinildiği gibi Türkiye'nin önem verdiği enerji hatları yukarıda bahsedilen koridor tarafından bypass edilme noktasına gelmiştir. Ancak daha ilginç daimi sekreteryanın da İstanbul'da bulunmasıdır. Yani örgüt büyük bir potansiyele sahip olmasına rağmen, içerisinde itilafları olan ülkeleri de barındırmaktadır. Bunun da örgütün küresel politikadaki işlevini azaltacağını düşünmek yanlış olmaz.

¹²²Şatlık Amanov, a.g.e., s. 401.

¹²³Bsec, (Çevrimiçi)<http://www.bsec-organization.org/Information/Pages/bsec.aspx>, 26 Ağustos 2013.

Tüm bunlara rağmen özellikle Türkiye ve Azerbaycan'ın örgüt içindeki konumunu ele almak faydalıdır. Oktay, kurulduğu dönemin ilişkileri çerçevesinde Türk Cumhuriyetleri ile yoğun olarak ilgilenen Türkiye'nin güç merkezlerinin tepkisini çekmemek adına bu tür bir örgüte ön ayak olduğunu ifade etmektedir. Bu anlamda Ermenistan ve Yunanistan gibi sorun yaşanan ülkelerin örgüte katılması, Rusya ile ilişkilerin olumlu yönde geliştirilmesi çabası sözü edilen tepkiye almama ya da daha dengeli bir politika oluşturma isteğinin sonucudur.¹²⁴ Bu izahata göre örgüt Türkiye'nin dengeleme politikalarının bir ürünü olarak görünmektedir.

Hasgüler ve Uludağ, bu örgütün başarılı olabilmesi için Türk ve Rus ilişkilerinin yeterli düzeyde iyi olması gerektiğini ifade etmekte, son yirmi yılda ekonomik ilişkilerin son derece hızlı gelişmesine karşın Türkiye'nin askeri ve siyasi açıdan Batıya endeksli donuk politikalarının örgütün işlev kazanmasına olumsuz etki ettiğini belirtmektedir.¹²⁵ Azerbaycan gibi örgütteki nispi olarak küçük olan ülkelerin durumu ise güvenlik ve bağımsızlığı geliştirilmesi için çok taraflı bağlantılar kurma ihtiyacıdır.¹²⁶ Azerbaycan için bu izahat diğer örgütler için yapılan açıklamalarla uyumludur.

Ekonomi temelli bir örgüt olması nedeniyle KEİÖ'de ekonomiye yönelik politikaların öncelikli olacağı açıktır. Özarıslan, 7 Şubat 1997 tarihli "KEİ Serbest Ticaret Bölgesi Kurulması Yönünde Niyet Bildirisi"ne göre örgüt çerçevesinde bir serbest ticaret bölgesi kurulmasına niyet edildiğini ancak üye devletlerin farklı farklı yükümlülükleri olması nedeniyle bunun pratikte pek mümkün olmadığını, zaten bildirinin de serbest ticaret bölgesi kurulmasının imkanının araştırılmasına yönelik bir niyet olduğunu ifade etmektedir.¹²⁷ Bu örnek durumda üye ülkelerin farklı bağlantılarından doğan yükümlülüklerinin bu örgütteki olası eylemlerinin önüne geçtiğini göstermektedir.

¹²⁴ Emel G. Oktay, "Türkiye'nin Avrasya'da Çok Taraflı Girişimlerine Bir Örnek: Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü", **Türkiye'nin Avrasya Macerası 1989-2006: (Avrasya Üçlemesi II)**, Der. Mustafa Aydın, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2007, s.222.

¹²⁵ Mehmet Hasgüler, Mehmet B. Uludağ, a.g.e., s. 409.

¹²⁶ Emel G. Oktay, a.g.e., s.227.

¹²⁷ Bahadır Bumin Özarıslan, **Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü**, Ankara, Berikan Yayınevi, 2012, s. 124.

Salt ekonomik temelli örgütler genel olarak değerlendirildiğinde biri ciddi iddia taşıyan Rus eksenli, bir diğeri Türkiye ve Türk Cumhuriyetlerinin birlikte yer aldıkları, güçlü potansiyeller taşıyan ancak etkinliği soru işaretleri taşıyan, üçüncüsü Türkiye, Azerbaycan ve Rusya'nın birlikte yer aldığı ancak ne Türkiye ne de Rusya için birincil öneme haiz olmadığı dolayısıyla etkinliği yine soru işaretleri taşıyan üç örgüt ele alınmıştır. Burada da ortaya çıkan manzara Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri arasında ekonomik temelli örgütlerde ciddi bir uyum olmadığı yönündedir.

3.4.GÜVENLİK TEMELLİ ÖRGÜTLER

Bu bölümde Türkiye ve Türk Cumhuriyetlerinin güvenlik temelli örgütlerdeki konumlanmaları ele alınarak, güvenlik örgütleri çerçevesinde yaşanan ayrıklık, kopukluk veya bir anlamda varsa sıkışmışlık izah edilmeye çalışılacaktır.

3.4.1.NATO

Başlıca amacını üyesi olan ülkelerin bağımsızlığını ve güvenliğini sağlamak olarak nitelendiren NATO, politik olarak demokratik değerlerin gelişimini, savunma ve güvenlik sorunlarında güvene dayalı dayanışmayı ve işbirliğini güçlendirmeyi ve uzun vadede çatışmayı önlemeyi hedeflemektedir. Askeri olarak da barışçıl çözümlere yönelik diplomatik çabaların yetersizliği durumunda, kriz yönetimi operasyonlarını üstlenebilecek askeri güce sahip olmayı öngörmektedir. NATO savunma anlamında prensip olarak bir veya birkaç üyeye yönelik saldırının tüm üyelere karşı olduğunu kabul etmektedir. Bütün kararların konsensüsle alınması nedeniyle, NATO kararı 28 üye ülkenin ortak amaçlarını ifadesidir. 1949 yılında 11 Avrupa ülkesi ve ABD ile kurulan NATO'ya 1951'de Türkiye ve Yunanistan, 1955 yılında Almanya üye olmuş, bugün için örgütün üye sayısı 28'e ulaşmıştır. Örgüt, 1949-1991 yılları arasında NATO'nun oluşumu ve soğuk savaş, 1991-2001 yılları arasında Avrupa'nın yeniden birleşmesi ve 2001 sonrasında 11 Eylül süreci olarak nitelemektedir.¹²⁸ Bu ilkeler, kararlar ve sunum örgütün kendini ifade ediş tarzıdır. Elbette ki örgütün dünyadaki işlevi ve değerlendirilişi bu özgün sunumun daha fazlasıdır. Buna rağmen askeri güce yapılan vurgu ve 11 Eylül sonrası sürece yapılan vurgu örgütün temel politikaları için anahtar durumdadır.

¹²⁸ Wjat is NATO?, (Çevrimiçi) <http://www.nato.int/nato-welcome/index.html>, 26 Ağustos 2013.

Hasgüler ve Uludağ, NATO'nun ikinci dünya savaşında harabeye dönen Avrupa'da Sovyet tehlikesinin uyandırdığı panik ortamında doğduğunu ve Türkiye, Yunanistan ve Batı Almanya'nın üyeliği ile salt panikle oluşan bir örgüt değil aynı zamanda Sovyet gücünü kuşatmaya çalışan bir örgüt olarak ortaya çıktığını ifade eder.¹²⁹ Ateş ise İkinci dünya Savaşı sonrasında Avrupa kamuoyunda ABD'nin Avrupa'daki varlığından rahatsız olan bir kesimin ortaya çıktığını, buna karşın Avrupa'da güvenlik ve istikrarın tesisi için Amerikan varlığının şart olduğunu düşünen bir kesimin de olduğunu, ikinci gruptakilerin Almanya'nın kontrolü ve Sovyet tehlikesine karşı ABD'yi kıtada etkin tutmak için NATO'nun kurulduğunu ifade eder.¹³⁰ Buradan da anlaşılacağı gibi NATO'nun, İkinci Dünya Savaşı ile yıkıma uğrayan Avrupa'nın ABD önderliğinde Sovyet tehlikesine karşı tedbiri olduğu açıktır.

Soğuk savaş sonrası ilk on yılda NATO değişen güvenlik ortamı nedeniyle örgüt içindeki yeniden yapılanma sürecini hızlandırmış, bu süre içindeki yeni güvenlik sorunları çerçevesinde bazı anlaşmazlıklar olsa da görevini yerine getirmede başarılı olmuştur. 11 Eylül olayları ABD ve Avrupa ittifakında yakınlaşma sağlasa da, Bush yönetiminin Irak'taki önleyici savaş stratejisi örgüt içinde ciddi anlaşmazlıklara neden olmuştur.¹³¹ Nurşin bu durumu, Transatlantik yani ABD ve Avrupa ilişkilerinde jeostratejik nedenlere dayandığını, tarafların 21.yy tehditleri ile mücadelede farklı stratejiler belirlediklerinin hissedildiğini ifade etmektedir. Şayet bu itilaflar düzelmezse, NATO'nun operasyon alanlarının ABD ve Avrupa için çekişme alanları olacağını ifade etmektedir.¹³²

Görüldüğü gibi Türkiye ve Türk Cumhuriyetlerinin üyelik veya ortaklık ile bağlı olduğu örgüt bugün için ciddi bir itilafı taşımaktadır. Sorun ABD'nin daha saldırgan politikaları ile AB'nin yumuşak güç stratejisi arasındadır. Şimdi Türkiye ve Türk Cumhuriyetlerinin bu örgütle bağı ve örgütteki itilafın bu bağa yansımalarına bakılabilir.

¹²⁹ Mehmet Hasgüler, Mehmet B. Uludağ, a.g.e., s. 309.

¹³⁰ Davut Ateş, a.g.e., s. 350.

¹³¹ Nurşin Ateşoğlu Güney, **Batı'nın Yeni Güvenlik Stratejileri AB-NATO-ABD**, İstanbul, Bağlam Yayınları, 2006, s. 36.

¹³² A.e., s. 75-76.

Daha önce değinildiği gibi, Türkiye yukarıda bahsedilen NATO çatlağı içinde ABD'nin Avrasya egemenliğı için AB'yi etkisizleştirme ve kendine bağımlı bırakma çabasının bir aracı olarak görünmektedir. Yani Türkiye'nin AB'ye girişı ile NATO'da sözü edilen çatlak arasında derin bir ilişki görölmektedir.*

Peki, NATO'nun bu yeni yüzü belki de itilafı yüzünün Türk Cumhuriyetleri ile bağı nedir? Azerbaycan ve Orta Asya'daki dört Türk Cumhuriyeti NATO'nun Avro-Atlantik Ortaklık Konseyinin üyesidirler.¹³³ Vinnikov, soğuk savaştan sonra ikileme düşen NATO'nun, devletlerin artık birbirine tehdit oluşturmadığı yeni güvenlik ortamında ülke savunması konseptinden ayrılarak, tehdit ne zaman ve nerde çıkıyorsa müdahale etme kapasitesini artırmaya yöneldiğini ifade etmektedir. Bu çerçevede, bazılarının NATO'nun temel ilkelerini paylaşmadığı ülkelerle de ortaklıklar güdeme gelmiştir. NATO'nun sonuçlanan ortaklık politikaları, bu çıkar ve güvenliğin sağlanması ile NATO'nun temel değerlerinin savunulması arasındaki gerilimi yansıtır.¹³⁴ Buradaki gerilim kaynağı NATO'nun Afganistan müdahalesi için otoriter oldukları görüşü yaygın olan Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile ortaklık kurmaya zorlanmasıdır.

Orta Asya Türk Cumhuriyetleri kendi yönetim ve toplumlarını tehdit eden Afganistan kaynaklı uyuşturucu trafiğinin önlenmesinde ve dini radikalim ve terörün önlenmesinde NATO ile işbirliğı yapmayı uygun görmüşlerdir. Ancak NATO, terörizmle mücadelenin, sivil toplumu ve temel özgürlükleri kısıtlamanın bahanesi olmaması gerektiğine inanır.¹³⁵ Nitekim Özbekistan'da 2005 yılında meydana gelen olaylar, NATO'nun en yüksek karar verme organı tarafından kınanmıştır.¹³⁶ Burada ilginç olan durum, Batılı güçlerin zaman zaman çıkarları doğrultusunda, meydana gelen insan hakları ihlallerini görmezden gelme eğiliminin bu olayda görünmemesidir. Nitekim daha öncede ifade edildiği gibi Özbekistan bu kınayıcı tavır karşısında Rusya ile yakınlaşmıştır.

*AB ve ABD itilafı için bkz. Murat Metin Hakkı, a.g.e., s.31.

¹³³ Partners, (Çevrimiçi) <http://www.nato.int/cps/en/SID-4A18B4F7-C28024E9/natolive/51288.htm>, 26 Ağustos 2013.

¹³⁴ Alexander Vinnikov, "NATO and Central Asia: Security, Interests and Values in a Strategic Region", **Security and Human Rights**, C. XX, No:1, 2009, s. 68.

¹³⁵ A.e.,s. 74-75.

¹³⁶ A.e., s. 71.

Bir başka açıdan bakıldığında, Dorofeev Rus uzman Balatov'un Rusya ve ABD'den herhangi birinin Orta Asya'daki konumunu ilerletmeye çalışmasının diğerini provoke ettiği yönündeki görüşü ve benzer görüşlerden hareketle NATO ve KGAÖ'nün ortak çıkarlar doğrultusunda işbirliği yapması gerektiğini ve bunun iki tarafında yararına olduğunu savunmaktadır.¹³⁷ Nogayeva ise ABD'nin bölge ile ilgisinde enerji kaynaklarından çok Afganistan merkezli güvenlik tehdidinin yer aldığını ifade etmektedir.¹³⁸ Enerji kaynakları konusunda bir itilaf çıkmaması durumunda Rusya ve ABD'nin işbirliği yapma ihtimalinin artacağını düşünmek yanlış bir düşünce olmayacaktır.

Buna karşın Vinnikov, bölgesel ve ulusal medyanın NATO'nun Orta Asya ülkeleri ile işbirliğinin Rusya ve onun önderliğindeki güvenlik örgütünün bölgedeki etkinliğini azaltacağı yönünde bir hava oluşturduğunu ifade etmekte ancak NATO yetkililerinin NATO'nun Orta Asya'daki ortaklıklarının bölgedeki Rusya ve Çin gibi diğer aktörlerin aleyhine olmadığı yönündeki beyanatlara vurgu yapmaktadır.¹³⁹

Tüm bu tartışmalar göstermektedir ki, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri, terör ve rejim tehlikesi ile enerji ihracatının arasında ABD ve Rusya'nın çıkarlarının çatışmasından veya uzlaşmasından etkilenecektir. Bu noktada NATO, Orta Asya'da daha çok terör gündemine yoğunlaşarak belli ölçüde Rusya'yı da tahrik etmeyen politikalar üretmeye çalışmıştır.

3.4.2. KOLEKTİF GÜVENLİK ANLAŞMASI ÖRGÜTÜ

15 Mayıs 1992'de Beyaz Rusya, Ermenistan, Kazakistan, Kırgızistan, Rusya Federasyonu ve Tacikistan tarafından imzalanan kolektif güvenlik anlaşması, 7 Ekim 2002 'de Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü kurucu belgesinin imzalanması ile bölgesel bir güvenlik örgütüne dönüşmüştür. Örgüt kendini, üye ülkelerin kendi politik otoritelerinin ve uluslararası boyuttaki konumlarının güçlendirilmesinde, bölgesel ve uluslararası düzeyde güvenlik ve istikrarın sağlanmasında önemli bir olay olarak nitelendirmektedir.¹⁴⁰ Daha önce incelen örgütlerde de görüldüğü gibi,

¹³⁷Sergei Dorofeev, "Russian and U.S. Interests in Central Asia", **Russian Politics and Law**, C. LI, No:1, Ocak-Şubat 2013, s. 7.

¹³⁸Ainur Nogayeva, a.g.e., s.194.

¹³⁹Alexander Vinnikov, a.g.e., s.81.

¹⁴⁰Basic facts, (Çevrimiçi) http://www.odkb.gov.ru/start/index_aengl.htm, 27 Ağustos 2013.

Kazakistan ve Kırgızistan Rusya'nın önderliğinde yer alan KGAÖ'de de yer almaktadır.

KGAÖ, NATO ile karşılaştırılabilir ve onunla eşit ağırlıkta olmayı hedeflemektedir. Askeri bir gücünün olup olmadığı bir yana, KGAÖ'nü temel stratejisi, örgütün ve örgütün bölgedeki rolünün uluslararası seviyedeki tanınırlığını elde etmektedir. 2010 yılında yayınlanan ortak bildiri, Eski Sovyet bölgesindeki Rusya önderliğindeki bloğun BM tarafından tanındığı şeklinde yorumlanmıştır.¹⁴¹

Rusya'nın stratejik askeri kuvvetler doktrinine göre Rusya veya anlaşmada yer alan ülkelerden herhangi birisine saldırı olacak olursa, anlaşmanın dördüncü maddesi gereğince saldırıyı gerçekleştiren güçlerin hareketlarına son vermesi amacıyla ortak olarak karşılık verilmesi öngörülmektedir. Nogayeva bu maddeden dolayı KGAÖ'nün NATO karşıtı bir örgüt olarak görüldüğünü ifade etmektedir.¹⁴²

Tanrısever, kolektif güvenlik anlaşmasının oluşmasında, Azerbaycan, Gürcistan ve Türkmenistan haricindeki BDT ülkelerinin Rusya'dan askeri destek alma isteğinin de etkili olduğunu ifade etmekte ve ayrıca bölge ülkelerine yönelik ciddi bir dış askeri tehdidin olmamasına rağmen Rusya'nın askeri hegemonya kurmasına da vurgu yapmaktadır. Bu doğrultuda Rusya'ya göre asıl tehlikenin yerel savaşlar olması nedeni ile bölgeye Rus askeri varlığının konuşlanması gerekiyordu. Bu anlamda geleneksel Rus algısına göre Orta Asya ve Kafkasya'da barışı koruma görevini üstlenebilecek başka bir güç yoktu ve olması da Rusya açısından istenmeyen bir durumdu.¹⁴³

Bu örgütün temelleri bu şekilde açıklandıktan sonra ifade edilebilir ki, Özbekistan'ın daha önce değinilen tekrarlayan katılım ve ayrılımlarının dışında Kırgızistan ve Kazakistan için örgütün önemli bir yeri vardır, .

3.4.3. AVRUPA GÜVENLİK VE İŞBİRLİĞİ TEŞKİLATI

Güvenlik ile ilgili bölümde incelenecek olan son örgüt Avrupa Güvenlik ve İşbirliği teşkilatıdır. Bundan önceki bölümlerde ele alınan örgütler vasıtasıyla,

¹⁴¹ Carol R. Saivetz, "The Ties That Bind? Russia's Evolving Relations with its Neighbors", **Communist and Post-Communist Studies**, C. XLV, No: 3-4, Eylül-Aralık 2012, s. 403.

¹⁴² Ainur Nogayeva, a.g.e., s.144.

¹⁴³ Oktay Tanrısever, "Rusya Federasyonu'nun Orta Asya-Kafkasya Politikası", **Küresel Politikada Orta Asya: (Avrasya Üçlemesi I)**, Der. Mustafa Aydın, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2005, s.47-48.

AGİT'in özellikle Türkiye ve Orta Asya ilgisi nedeniyle Türk Cumhuriyetleri ile önemli bir bağı bulunmaktadır.

Avrupa, Orta Asya ve Kuzey Amerika'dan 57 ülkenin katıldığı örgüt, dünyanın en büyük bölgesel güvenlik örgütüdür. Örgüt erken uyarı, çatışma önleme, çatışma sonrası iyileştirme, kriz yönetimi gibi alanlarda politik müzakere ve karar üretmek için forumlar düzenler. Güvenliği politik-askeri, ekonomik- çevresel ve insani boyutları ile kavrayan geniş bir yaklaşıma sahiptir. 57 ülkenin de eşit statüye sahip olduğu AGİT'te kararlar yasal olarak bağlayıcı bir şekilde değil politik uzlaşma ile alınır.¹⁴⁴ Örgüte ilişkin ilginç bir ayrıntı, 144 Milyon Avro bütçesi, farklı enstitülerde 550 ve alan çalışmalarında 2300 civarında personel istihdam etmektedir.¹⁴⁵

Örgüt'ün karar alma prensibinin oy birliği olması karar almayı güçleştiren bir süreç iken, kararların yasal olarak bağlayıcı olmaması da örgütün etkinliğini zayıflatmaktadır.¹⁴⁶ Buna karşın karşılaştırma yapıldığında İslam İşbirliği Örgütü'ne göre on kat bütçe, ECO'ya göre yaklaşık kırk kat daha fazla personel istihdam etmektedir. Bunun örgüte belli bir güç kazandırdığı ve örgüte önem verildiği ifade edilebilir.

AGİT, başlangıçta üye olarak kapsadığı doğu ve batı bloku ülkeleri arasında çok taraflı bir diyalog ve müzakere mekanizması olarak ortaya çıkmıştır. Ancak 1990 Paris zirvesinden soğuk savaş sonrası dönemde ortaya çıkan yeni tehditlere uygun bir kurumsallaşma gitmeye başlamıştır. Yeni dönemde ise liberal demokrasi temeline dayanan sivil ve siyasi hakların, genel kabul gören insan haklarının gelişimini gözetleyen uluslararası bir diplomatik platforma dönüşmüştür.¹⁴⁷

Türkiye, özellikle soğuk savaş sonrası örgüt içindeki bloklaşma sona ermesiyle ülkeler bazında eleştirilerin çıkması eğiliminden etkilenmiş, insan hakları, düşünce ve ifade özgürlüğü, Kürt sorunu gibi hususlarda eleştiri almaya başlamış,

¹⁴⁴ Who we are, (Çevrimiçi) <http://www.osce.org/who>, 28 Ağustos 2013.

¹⁴⁵ Funding and Budget, (Çevrimiçi) <http://www.osce.org/who/86>, 28 Ağustos 2013.

¹⁴⁶ Uğur Özgöker, a.g.e., s. 61.

¹⁴⁷ Akt. Şatlık Amanov, a.g.e., s. 379.

AGİT toplantılarına katılan bazı hükümet dışı örgütlerin suçlayıcı tavrıyla karşılaşmıştır.¹⁴⁸

AGİT'in Azerbaycan'la da önemli bir bağlantısı bulunmaktadır. 1992 yılında Dağlık Karabağ sorununda ateşkesin başlamasıyla o zamanki AGİK önderliğinde Minsk grubu oluşturulmuş, Azerbaycan ve Ermenistan dışında ABD, Fransa, Rusya, Beyaz Rusya, Almanya, İtalya, İsveç, Finlandiya ve Türkiye yer almış, sorunun barışçıl bir şekilde çözümü için forum düzenlenmiştir. AGİT Minsk Grubu için örneğin 2010 yılında 1 Milyon Avro bütçe oluşturmuştur.¹⁴⁹ Bu çaba ifade eden altyapıya rağmen, de Waal Minsk sürecinin ara sıra toplanan bir konferans, hiçbir zaman grup olarak görüşmemiş bir grup, görevi tam olarak belli olmayan bir eşbaşkan ve tüm bunlara adını veren ancak arabulucuların hiç buluşmadığı bir şehirden ibaret olduğunu söylemenin yanlış olmayacağını ifade eder.¹⁵⁰

AGİT'in Orta Asya ilgisi, Türk Cumhuriyetlerindeki insan hakları ihlallerine odaklanmış olmasıdır. Buna karşın Türk Cumhuriyetleri de AGİT'i ekonomi ve güvenlik konularında ilgisiz olmakla itham etmişlerdir. Amanov, bu eleştirinin bir halılık payının bulunduğunu belirtmektedir.¹⁵¹

Görüldüğü gibi AGİT geniş bir üye sayısına sahip, iyi finanse edilen, bağlayıcı olmayan kararları ile çatışmalara siyasi çözüm arayan bir örgüttür. Ancak bu enstrümanlara sahip bir örgüt olmasına rağmen, yukarıdaki değerlendirmeler ışığında Türkiye ve Türk Cumhuriyetlerinde yeterince etkin bir örgüt olarak işlev görmemekte ve insan hakları yönündeki beklentilerle ekonomik ve teknik çözümler arasında denge kuramamakla itham edilmektedir.

3.5.TÜRK DEVLETLERİ ARASINDAKİ ÖRGÜTLER

Bu başlık altında Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri arasında kurulmuş olan TÜRKPA, TÜRKSOY ve henüz yeni bir örgüt olan Türk Konseyi ele alınacaktır. Bu

¹⁴⁸Uğur Özgöker, a.g.e., 61.

¹⁴⁹Alec Rasizade, "Nagorno-Karabakh: An Apple of Discord Between Armenia and Azerbaijan: Part Two", **Contemporary Review**, , C. CCXCIII, No: 1702, Sonbahar 2011, s. 295.

¹⁵⁰Thomas de Waal, "Remaking the Nagorno-Karabakh Peace Process", **Survival**, , C. LII, No: 4, 2010, s. 162.

¹⁵¹Şatlık Amanov, a.g.e., s. 380.

örgütler Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri arasındaki örgütsel yakınlığın veya ıraklığın aydınlatılması çerçevesinde ele alınacaktır.

3.5.1. ULUSLARARASI TÜRK KÜLTÜR TEŞKİLATI

TÜRKSOY, 12 Temmuz 1993 tarihinde Almatı’da Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkiye ve Türkmenistan tarafından imzalanan “Türksoy’un Kuruluşu ve Faaliyet İlkeleri Hakkında Anlaşma” ile kurulmuştur. TÜRKSOY, Türk kökenli ve Türk Dili konuşan, Türk ülkeleri ve halkalarının birbirini daha iyi tanımalarını sağlamak; Türk kültürünün tüm insanlık medeniyetinin oluşumunda önemi bir yere sahip olduğu ve bu kültürün korunması ve yeniden canlandırılmasını sağlamak; ülkelerin gelecek kuşaklara kültürlerini tanıtmaları ve böylece aralarında dostane ilişkiler kurması amacıyla uluslararası bir teşkilat olarak kurulmuştur ve merkezi Ankara’da yerleşiktir.

Daha sonra bu örgüte gözlemci üye ülke statüsüyle Rusya Federasyonu’na bağlı Altay Cumhuriyeti, Başkurdistan Cumhuriyeti, Hakas Cumhuriyeti, Saha (Yakut) Cumhuriyeti, Tataristan Cumhuriyeti, Tıva Cumhuriyeti ile Moldova Cumhuriyetine bağlı Gagavuz Yeri Özerk Bölgesi ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti katılmıştır.¹⁵²

Nadir Devlet kültür temaslarına katkısı azımsanamayacak olan TÜRKSOY’un başkanlık sistemi dönüşümlü olmaması ve ağır bürokrasi nedeniyle gelişmekte zorlandığını ifade etmektedir.¹⁵³ Durmuş ve Yılmaz ise örgütün büyük ölçüde Türkiye’nin himayesinde çalışması ve diğer ülkelerden yeterli katkı gelmemesi nedeni ile tam anlamıyla bir uluslararası örgüt olmadığını ifade etmektedirler.¹⁵⁴

Pürtaş, bugün Türk halkları arasındaki bütünleşmenin önündeki en temel sorunun ülkeler arasında bir enformasyon sahasının üretilmemesi olduğunu ifade

¹⁵² Hakkımızda, (Çevrimiçi) <http://www.turksoy.org.tr/tr/turksoy/hakkimizda>, 28 Ağustos 2013.

¹⁵³ Nadir Devlet, “Türkiye’nin Avrasya’ya Yönelik Kültür Politikaları”, **Türkiye’nin Avrasya Macerası 1989-2006: (Avrasya Üçlemesi II)**, Der. Mustafa Aydın, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2007, s.188.

¹⁵⁴ Mustafa Durmuş, Harun Yılmaz, a.g.e., s.555.

eder. Bunu için dil üzerindeki etkileşimin artması gerektiğini, bunun da ancak karşılıklı geliş gidişlerin artması ile mümkün olacağını ifade eder.¹⁵⁵

Türkiye ile Türk Cumhuriyetlerinin ilişkilerinin en azından bugün için en iyi gerçekleşeceği alanın kültürel alandaki işbirliği olduğu yönündeki görüşlere rağmen, yukarıda kısaca değinilen bazı aksaklıkların bu alandaki faaliyetlerin beklenen seviyenin altına düştüğü yönündeki eleştirileri güçlendirmektedir. Şüphesiz TÜRKSOY'un gerçekleştirdiği faaliyetler yadsınamaz. Ancak bu faaliyetlerin etkin bir hale gelmesi için diğer ülkelerin de çaba göstermesi gerekmekte ve Türkiye açısından da faaliyetlerin taşraya doğru yaygınlaştırılması gerekir ki anlaşma metninde yer alan halkların dostane temasları sağlanabilsin.

3.5.2. TÜRK DİLİ KONUŞAN ÜLKELER PARLAMENTER ASAMBLESİ

Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi 21 Kasım 2008'de Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye'nin parlamento yöneticilerinin imzalamış olduğu anlaşma ile kurulmuştur. TÜRKPA başkanlığı İngiliz alfabesine göre her yıl dönüşümlü olarak bir ülkeden diğerine geçmektedir. Genel sekreterliği daimi olarak Bakü'de bulunan TÜRKPA uluslararası örgüt statüsünde bir kurumdur. Örgütün amaçlarından bazıları, parlamentolar arası işbirliğinin niteliksel yeni aşaması olan parlamento diplomasisi araçlarının yardımı ile devletler arasında siyasi diyalogun daha da geliştirilmesine katkıda bulunmak; tarih, kültür ve dil ortaklığına dayanarak milli kanun yapıcıların yakınlaştırılması ve parlamentolar arası işbirliğine dair diğer konularda işbirliğinin daha da yoğunlaştırılması; kültürün gelecek kuşaklara aktarılması için taraf ülkelerin kültüre ilişkin mevzuatlarının birbirine yakınlaştırılması için tavsiyeler alıp vermektir.¹⁵⁶

TÜRKPA çerçevesinde ele alınması gereken temel problem, diğer iki Türk Cumhuriyeti olan Türkmenistan ve Özbekistan'ın örgüte katılmayışlarıdır. TÜRKPA'nın İstanbul toplantısında Türkçe konuşan ülkelerin temsilcileri, Türkmenistan ile Özbekistan'ın TÜRKPA'ya katılması gerektiğini, onların

¹⁵⁵Fırat Purtaş, "Kültürel Diplomasi ve TÜRKSOY", (Çevrimiçi) <http://mekam.org/mekam/kulturel-diplomasi-ve-turksoy>, 28 Ağustos 2013.

¹⁵⁶ Short History, (Çevrimiçi) <http://www.turk-pa.org/cat.php?cat=2023&lang=en>, 28 Ağustos 2013.

olmayışının önemli bir eksiklik olarak belirtmişlerdir.¹⁵⁷ Daha önce de belirtildiği gibi Özbekistan'ın bu örgüte ve daha sonra ele alınacak Türk Konseyine katılmamasında daha önce Türkiye ile yaşamış olduğu siyasi gerginlikler ve Orta Asya'daki muhtemel rekabetin etkisi olabilir. Türkmenistan ise daimi tarafsızlık statüsü gereğince bu oluşumlardan uzak durmaktadır. Ancak askeri bir boyutu olmayan bu örgüte katılmayışı ve üye olduğu bazı örgütler Türkmenistan'ın tavrında bir çelişki yarattığı düşünülebilir.

3.5.3. TÜRK DİLİ KONUŞAN ÜLKELER İŞBİRLİĞİ KONSEYİ

Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi (Türk Konseyi - TDİK), Türk dili konuşan ülkeler arasında kapsamlı işbirliğini teşvik etmek amacı ile uluslararası bir örgüt olarak 2009 yılında kurulmuştur. Türk Konseyi'nin kurucu üyeleri Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye'dir.

Türk Konseyi'nin temel belgeleri olan 3 Ekim 2009 tarihli Nahçıvan Anlaşması ve 16 Eylül 2010 tarihli İstanbul Bildirisi'ne göre, TDİK üyesi ülkeler, Birleşmiş Milletler Anlaşması'nın amaçları ve ilkelerinin yanı sıra uluslararası hukukun diğer evrensel olarak tanınan ilkelerini benimsemiştir. Barış ve güvenliğin korunması ile iyi komşuluk ilişkilerinin geliştirilmesine ilişkin uluslararası normlar, Türk Konseyi çatısı altında yürütülecek işbirliğinin zeminini oluşturmaktadır.

Türk Konseyi, 1992 yılından beri toplanan, "Türkçe Konuşan Devletler Devlet Başkanları Zirveleri" sonucunda ortaya çıkan ortak siyasi irade üzerine kurulmuştur. Bu zamana kadar 10 Zirve gerçekleşmiş olup, bunlardan İstanbul'da düzenlenen 16 Eylül 2010 tarihli son Zirvede TDİK'nin kuruluşu resmen ilan edilmiş, öncelikleri ve yol haritası ortaya konulmuştur. Türk Konseyi'nin daimi bir yapı olarak kurulmasıyla birlikte yapılan Zirveler, Türk Konseyi Zirveleri olarak yeniden adlandırılmıştır.¹⁵⁸

Türk Konseyi'nin resmi web sayfasından alınan yukarıdaki bilgiler, örgütün mahiyetini, ilkelerini ve oluşum sürecini kısaca özetlemektedir. Örgütün teşkilat şemasına bakıldığında; en üst yani ana karar organı devlet başkanları konseyi; daha sonra Dışışleri Bakanları Konseyi, Aksakallar Konseyi, Kıdemli Memurlar Konseyi ve Sekretarya görünmektedir. Türk Konseyi ayrıca Türk Akademisi, TÜRKPA, TÜRKSOY ve Türk İş Konseyi için şemsiye kuruluş görevi yapmaktadır.¹⁵⁹ Örgütte genel sekreter, iki genel sekreter yardımcısı, sekiz proje yöneticisi, protokol müdürü,

¹⁵⁷ "Özbekistan ve Türkmenistan TÜRKPA'ya üye olmaya çağrıldı", 17.10.2012,(Çevrimiçi) http://www.dha.com.tr/ozbekistan-ve-turkmenistan-turkpaya-uye-olmaya-cagrildi_376623.html, 28 Ağustos 2013.

¹⁵⁸ Genel Bilgi,(Çevrimiçi) <http://www.turkkon.org/icerik.php?no=26>, 28 Ağustos 2013.

¹⁵⁹ Konseyin Organları, (Çevrimiçi) <http://www.turkkon.org/icerik.php?no=25>, 29 Ağustos 2013.

mali ve idari işler müdürü, iki araştırmacı ve iki sekreter olmak üzere toplamda on yedi personel bulunmaktadır.¹⁶⁰ 27 Aralık 2001 tarihinde imzalanan anlaşma ile Türk Konseyi'nin sekretaryasının İstanbul'da yerleşik olmasına karar verilmiştir.¹⁶¹

Bu noktaya kadar verilen bilgilerde bazı hususların altını çizmekte fayda vardır. Örgütün resmi web sayfasının Türkçe sürümünde örgütün kısa adı **Türk Konseyi** olarak ifade edilmektedir. Bu ifade İngilizce sürümde **Turkic Council** olarak ifade edilmektedir ki, birinci bölümde terminoloji tartışmalarında bu hususlar ele alınmıştır. **Turkic** ifadesi çoğu zaman Türkçedeki **Türki** ifadesine karşılık gelmektedir. Bu anlamda örgütün resmi web sayfasında farklı yaklaşımlar karşılık bulmaktadır. Ayrıca örgüt etkinliğine ilişkin kriterlerde yer alan örgüt görevlilerin sayısı Türk Konseyi'nde on yedi kadardır ve bu rakam ECO'nun bile çok altındadır. Ancak bu tespitin yanında Türk Konseyi'nin dört ülkeden oluştuğunu hatırlatmakta da fayda vardır.

Türk Konseyi 2009 yılında kurulmuş olmasına rağmen arka planında bir dizi zirve yer almaktadır. Bu zirvelerdeki önemli olayları incelemeden önce bazı sayısal bilgilerin altını çizmek gerekirse; 1992 yılından 2013 yılına kadar 13 zirve gerçekleşmiş, bunlardan son üçü Türk Konseyi örgütünün zirvesi olarak gerçekleşmiştir. Zirve toplantıları arasında en büyük ara 2001 ve 2006 yılları arasında beş yıl olarak, 2006-2009 yılları arasında 3 yıl olarak gerçekleşmiştir. Zirvenin ev sahipliğini beş kez Türkiye, üç kez Azerbaycan, ikişer kez Kazakistan ve Kırgızistan, bir kez de Özbekistan yapmıştır. Türkiye bir kez başbakan yardımcısı düzeyinde zirveye katılırken diğer tüm zirvelere Cumhurbaşkanı seviyesinde katılmıştır. Azerbaycan bir kez başbakan seviyesinde katılırken diğer tüm zirvelere devlet başkanı seviyesinde katılmıştır. Kazakistan ve Kırgızistan tüm zirvelere devlet başkanı ya da cumhurbaşkanı seviyesinde katılmıştır. Özbekistan altı zirveye devlet başkanı seviyesinde, bir zirveye de meclis başkanı seviyesinde katılmış, 2006 yılı itibari ile zirvelere katılmamaya başlamıştır. Türkmenistan sekiz zirveye devlet başkanı seviyesinde, bir zirveye Ankara büyükelçisi seviyesinde, bir zirveye

¹⁶⁰ Personel Bilgileri,(Çevrimiçi) <http://www.turkkon.org/icerik.php?no=14>, 29 Ağustos 2013.

¹⁶¹Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Sekretaryası'na Dair Evsahibi Ülke Anlaşması, (Çevrimiçi) <http://www.turkkon.org/icerik.php?no=23>, 29 Ağustos 2013.

cumhurbaşkanı yardımcısı seviyesinde, bir zirveye de başbakan yardımcısı seviyesinde katılmıştır.¹⁶²

Zirvelere ilişkin bazı tanıtıcı hususlara bakmak gerekirse, 1992'deki ilk zirvede, Türkiye ve Azerbaycan'ın bildiri metninde Karabağ sorununa değinme istekleri diğer ülkeler tarafından reddedilmiştir. Ayrıca Nazarbayev, KKTC'nin bağımsızlığın tanınmasına ilişkin açıklamaları reddederken, bildiri metinlerinde etnik ve dini temeldeki oluşumlara atıfta bulunulması da reddetmiştir. Kerimov ise Türk Dünyasını koordine etmeye yönelik ulusüstü mekanizmalara karşı çıkmıştır.¹⁶³ Bu zirvenin önemli kararlarından bir TÜRKSÖY'un kurulmasına ilişkin karar olmuştur.¹⁶⁴ İkinci zirvenin önemli hususu, zirvelere bazı tepkilerin gelmesidir. Bakü'de yapılması planlanan ikinci zirve tarihiyle aynı gün yapılan BDT zirvesi ikinci zirvenin ertelenerek İstanbul'da yapılmasına neden olmuştur. Nitekim Süleyman Demirel'in bölgeyi bir nüfuz ve rekabet alanı olarak görmediklerine dair açıklamaları, Rusya'yı ve uluslararası kamuoyunu rahatlatmaya yönelik bir açıklama olarak değerlendirilmektedir.¹⁶⁵ Bu çerçevede önemli sayılabilecek bir ayrıntı da bildiri metinlerinin Antalya'da düzenlenen sekizinci zirveye kadar Türkçe ve Rusça olarak hazırlanmasıdır. Antalya bildirisi ile birlikte, bildirimler Türkçe, Azerice, Kazakça ve Kırgızca olarak hazırlanmıştır.¹⁶⁶ Benzer şekilde Yalçıntaş, dördüncü zirve olan Taşkent zirvesinde Süleyman Demirel haricindeki liderlerin Rusça konuşmasına dikkat çekmekte, Yalçıntaş'ın kendisinin Kerimov'la yaptığı iki saatlik görüşmenin tercümanlız gerçekleşebildiğine vurgu yaparak eğer hedefler varsa buna yönelik çabaların da olması gerektiğini ifade etmektedir.¹⁶⁷ Taşkent'teki dördüncü zirvede zirveler için daimi sekretarya oluşturulması kararlaştırılmış, bu karar uyarınca Astana'daki beşinci zirvede daimi sekretarya tüzüğü kabul edilmiştir. Bakü'deki altıncı zirvede daimi sekretaryanın İstanbul'da yerleşik olması kararlaştırılmıştır. 2002'de İstanbul'da düzenlenen yedinci zirvede Kazakistan Devlet Başkanı Nazarbayev, zirveler süreci çerçevesinde, Aksakallar heyeti ve

¹⁶²Zirveler Süreci Bilgi Notu, (Çevrimiçi) <http://www.turkkon.org/icerik.php?no=270>, 29 Ağustos 2013.

¹⁶³Mustafa Aydın, a.g.e., s.112.

¹⁶⁴Mustafa Durmuş, Harun Yılmaz, a.g.e., s.488.

¹⁶⁵ A.e., 489.

¹⁶⁶Bildirimler, (Çevrimiçi) <http://www.turkkon.org/icerik.php?no=41>, 29 Ağustos 2013.

¹⁶⁷ Nevzat Yalçıntaş, **Türk Birliği Türk dünyası Nasıl Birleşir?**, Der. Ahmet Almaz, 2. bsk., İstanbul, Nokta Kitap, 2007, s. 41.

parlamenteler asamblesi kurulmasını önermiştir.¹⁶⁸ İstanbul'daki yedinci zirvenin bildiri metninde bir sonraki zirvenin 2002'de Türkmenistan'ın başkenti Aşkabat'ta yapılması kararlaştırılmıştır.¹⁶⁹ Bu karara rağmen Aşkabat'ta zirve gerçekleşmemiştir. Ancak bu karardan sonraki önemli gelişmeler arasında 11 Eylül krizi ve Afganistan müdahalesi, 2002 Şubat'ta Türkiye'de meydana gelen ekonomik kriz, 2003'ten itibaren Türkiye'deki yoğun AB gündemi gösterilebilir. Bu olayların belli ölçüde zirveler sürecini aksattığı düşünülebilir. Ayrıca Türkmenistan'ın daimi tarafsızlık statüsü de Aşkabat'taki zirvenin gerçekleşmemesine neden olmuş olabilir.

Yedinci zirveden yaklaşık beş yıl sonra Antalya'da toplanan Özbekistan'ın katılmadığı, Türkmenistan'ın Ankara büyükelçisinin katıldığı sekizinci zirvede Nazarbayev kurumsallaşma adına önerilerini tekrarlamıştır. Nahçıvan'daki dokuzuncu zirve işbirliği mesajlarının ötesinde örgüt kurulmasına ilişkin Nahçıvan anlaşması ile sonuçlanmış, Türkmenistan bu anlaşmaya taraf olmamıştır.¹⁷⁰

Nahçıvan anlaşması ile kuruluşu karara bağlanan Türk konseyi beş organdan oluşmaktadır. Bunlar yılda bir kez toplanması kararlaştırılan devlet Başkanları Konseyi, Devlet Başkanları Konseyi toplantılarının yapıldığı yerde başkanlar konseyinden önce toplanması kararlaştırılan Dışişleri Bakanları Konseyi, sekretaryanın görevlerini koordine etmekle ve sekretaryanın hazırladığı taslak belgelerin Devlet Başkanları Konseyi'ne sunulmadan önce ön değerlendirmesini yapmakla yükümlü olan Kıdemli Memurlar Komitesi, daimi danışma mekanizması olarak Aksakallar Konseyi ve genel sekreterlik olarak belirlenmiştir. Ayrıca dönem başkanlığı İngiliz Alfabesine göre dönüşümlü olarak yılda bir el değiştirmesi, genel sekreterlik makamının da aynı usule göre üç yılda bir el değiştirmesi karara bağlanmıştır. Ayrıca taraflar sekretaryanın görevlerini yerine getirirken taşıdıkları uluslararası mahiyete saygı göstermeyi kararlaştırmışlardır.¹⁷¹ Bu çerçevede örgüt için etkin ve bağımsız bir bürokratik yapı öngörüldüğü ifade edilebilir. Bu, örgütün

¹⁶⁸ Mustafa Durmuş, Harun Yılmaz, a.g.e., s.489.

¹⁶⁹ İstanbul Bildirisi, (Çevrimiçi)

http://www.turkkon.org/docs/05_Istanbul2001_7.Devle%20BaskanlariZirvesiBildirisi.pdf 29 Ağustos 2013.

¹⁷⁰ Mustafa Durmuş, Harun Yılmaz, a.g.e., s.490.

¹⁷¹ Nahçıvan Anlaşması, (Çevrimiçi)

http://www.turkkon.org/docs/02_a_NahcivanAnlasmasi_Turkce.pdf, 29 Ağustos 2013.

etkililiği çerçevesinde olumlu bir yaklaşımdır. Ancak etkili bir örgüt olmanın en önemli kriterlerinden biri olarak daha önce değinilen, karar alma mekanizması, kararların bağlayıcılığı ve yaptırım uygulanması gibi hususlar, henüz yolun başında olan Türk Konseyi'ni kuran Nahçıvan Anlaşması'nda gözlenen husular değildir. Avrupa Birliği'nin bile şu anki ihtisamlı yapısını oluşturma için uzun yıllar süren çabalar gösterdiği dikkate alınır, Türk Konseyi'nin sabırla geliştirilmesi gereken önemli bir girişim olduğu daha iyi anlaşılacaktır.

Türk Konseyi'nin önemli görülebilecek eksikliklerinden biri, potansiyel evrenine göre eksik kalan üye sayısıdır. Türkmenistan ve Özbekistan'ın zirveler sürecini bir noktaya kadar devam ettirmesi ancak sonradan zirvelere katılmaması veya düşük temsil düzeyi ile katılmaları, sonuç olarak Türk konseyinde yer almaları önemli bir eksiklik olarak görülebilir. Bu iki ülkenin örgüte katılmayışı ile ilgili olarak gerek ikili ilişkilerin ele alındığı bölümde, gerekse diğer örgütlerle ilgili açıklamalarda yeterince değinilmiştir. Genel olarak Türkmenistan'ın tarafsızlık statüsü, Özbekistan'ın ise Türkiye ile yaşadığı siyasal krizler bu durumun temel sebebi olarak gösterilebilir.

Tüm bu olumsuzluklara rağmen -ki bunlar eksik olan üyeler, ilk dönem zirvelerinde dış dünyadan gelecek tepkilerin caydırıcılığı, ortak politika üretmekteki çekimserlik- örgütün ilişkilerde belli bir gelişmenin sonucu olduğu ifade edilebilir.

Uluslararası örgütlerdeki konumlanmaların analiz edilmeye çağışıldığı bu bölümde, Türkiye ve Türk Cumhuriyetlerinin bir arada olmayı önemseydiği, ancak diğer küresel güçlerin ve süreçlerin de son derece etkin olduğu bu yapıda hassas ve dengeli politikalar üretmeye çalıştıkları açıktır. Bugünkü fiili durumda altı ülkeden her birinin kendine göre daha önemli gördükleri stratejik tercihlerinin olduğu açıktır. Bu tercihlerin yöneldiği çok daha etkin AB, ŞİÖ ve BDT gibi örgütlerin de bu ülkeler üzerinde daha belirleyici özelliklere sahip olduğu da açıktır. Daha çok kültürel temelli işbirliğinin vurgulandığı ama politik işbirliğinin de tamamen göz ardı edilmediği Türk Konseyi ve diğer Türk devletleri arasındaki örgütlerin daha etkin birliktelik için uygun şartların oluşumunu bekleyeceği açıktır.

SONUÇ

Türkiye'nin Türk dünyası politikalarını, bağımsız Türk Cumhuriyetleri ile ilişkileri özelinde ele alan bu tez çalışması, sorunun birbiriyle bağlantılı olan farklı olgular, süreçler ve kavramlarla ilgili tartışmalar çerçevesinde ele alınmasını gerektirmektedir. Sözü edilen farklı olgular, süreçler ve kavramlar ile kastedilen şüphesiz ki toplum hayatının ve toplumlararası ilişkilerin sosyal bilimlerdeki farklı ele alınış biçimlerini ifade eden modernleşme, küreselleşme, dünya sistemi, jeopolitik ve jeostratejik gibi kavramlaştırmalardır.

Yine şüphe yok ki, bu kavramlarla anlatılmak istenen ve anlaşılmak istenen olgular veya süreçler üzerinde evrensel bir mutabakat söz konusu değildir. Bu noktada özne olarak birey ya da toplum, söz konusu kavramları kullanırken, algıladığı ve çözüme ulaştırmayı amaçladığı sorunlardan hareket etmektedir. Ancak özneyle sorun arasındaki ilişki her örnekte kendi şartlarından hareket eden ve böyle çözüme odaklı bir ilişki ile ortaya çıkmamaktadır. Kısacası, ifade edilmek istenen şey, Türkiye'nin Türk dünyası politikalarını sosyolojik açıdan araştırmaya değer bir problem olarak ele alan bu çalışmanın, yukarıda ifade edilen kendi şartlarından hareket eden ve çözüm arayan bir özne-sorun ilişkisini gerektirmektedir.

Bu çerçevede sosyal bilimlerde ve özel olarak sosyolojide çok fazla tartışma yoğunluğuna sahip ve birbirinden soyutlamanın pek de kolay olmadığı yukarıda ifade edilen süreçler ve kavramlar, Türk toplumunun sosyolojik gündemini de belirlemeye devam etmektedir. Farklı düşünürlerin veya araştırmacıların öznel değerlendirmelerine ve politika üreten devlet veya devlet dışı odakların algılarına göre de şekillenen bu tartışmalar, ülkelerin veya toplumların ya da daha üst ölçekli yapıların bugünlerini ve geleceklerini belirlemede tesirli olmaktadır. Söz gelimi Türk toplumunun bugünkü hali ve geleceğini kurgulamakta Türkiye'deki sosyal bilimlerin sözü edilen tartışmalar konusundaki tavırları doğrudan etkili olmaktadır. Örneğin Avrupa Birliği ile ilgili oldukça fazla değerlendirmesi olan Türk Sosyolojisi için Türk dünyası henüz popüler bir konu haline gelmemiştir ve bu çerçevede bir eğilim de henüz görünmemektedir.

Türk toplumunun kendi tarihi ve kültürel bağlarına tekabül eden Türk dünyası ve ilgili kavramlar, yine Türk toplumunun toplumlararası ilişkilerde potansiyel ilişki ortaklarını da ifade eden kavramlar olarak görülmelidir. Ancak bu gerçekliğe rağmen, bu potansiyel harekete geçememekte ve geçmesi için tedbirlerden ziyade daha güçlü engellerin ve sorunların varlığı gözlenmektedir. Bu konunun sosyoloji ile ilgisi düşünüldüğünde, yaygın sosyolojik ilginin de toplumun kendi sorunlarından ve potansiyellerinden hareket etmekten ziyade, devşirilmiş kavram ve tartışmalardan hareketle toplumu meşruiyeti pek de belli olmayan mecralara yönlendirme eğiliminde olduğu söylenebilir. Şüphesiz bu ifadeler bütün bir sosyolojinin olumlanması veya mahkum edilmesi amacını gütmemektedir. Sadece Türk sosyolojisinin kendi toplumunun sorunlarına yaklaşımına ilişkin genel bir eleştiri olarak değerlendirilmelidir.

Bu noktada, Türk dünyasını Türkiye zaviyesinden anlama ve anlamlandırma gayretinde olan bu çalışmanın temel bulgularını ve değerlendirmelerini ele almadan önce yukarıda ifade edilen küreselleşme gibi birbiri ile ilintili kavramlar çerçevesinde konuya ilişkin birkaç vurgu yapmakta yarar vardır.

Sözü edilen vurgular, konunun ele alınabileceği farklı disiplinlerdeki birbiri ile bağıntılı olan kuramsal yaklaşımların bir bileşkesi olmak durumundadır. Sosyolojinin yaygın ve popüler konuları olan modernite ile küreselleşme ve bunların birbirinin bir anlamda devamı olması niteliği, yine bu konularla benzerlik içeren dünya sistemi gibi kuramlar ve uluslararası ilişkileri betimleyen jeopolitik ve jeostratejik yaklaşımlar meseleye bütüncül bir bakış geliştirmeye olanak sağlamaktadır. Aslında disiplinlerarası bir mahiyet taşıyan ve birbiriyle ilintili olduğu açık olan bu kavramların ortak noktasının dünyada bir düzen tartışmasıyla ilgili oldukları da açıktır. Bu anlamda mesele temelde toplumlararası ilişkilerin durumuyla ilgilidir. Düzensizlik ya da başka olumsuz sıfatlarla da nitelendirilebilecek olan bu dünya düzeni olgusu, toplumların kaderlerini doğrudan etkileyen birincil öneme sahip bir sorun olarak ortada durmaktadır. Elbette ki bu durumun sorun olarak algılanması, dünya düzeni olarak ifade edilen ilişki düzleminde edilgen ve zarar görme eğiliminde olan toplumlar, ülkeler ve bu durumu sorun olarak gören sosyal bilimciler ve sosyologlara özgüdür. Buna karşın,

küreselleşme olgusunu tartışmasız **demokratik** ve **insancıl** bir **küresel köy** olarak gören yaklaşımları ya da ABD, Rusya, AB gibi güçlerin jeopolitik algılarına teslimiyet içeren yaklaşımları gözlemlemek de mümkün görünmektedir.

Sosyal bilimlere yoğun bir gündem oluşturmuş olan modernleşme tartışmaları, Batı dışındaki toplumların kültürel, siyasal ve ekonomik anlamdaki özgün çabalarını veya çözüm ihtimallerini genelde yadsıyan yaklaşımları güçlendirmiştir. Bu tür görüşlere dayanarak ne Türk Dünyasını ne Türkiye'nin diğer çözüm alternatiflerini bilimsel yoldan izah etmek mümkün değildir. Bu tür tartışmalar Türkiye'ye ve yeni bir durum olarak Türk Cumhuriyetlerine ancak Batılılaşma yönünde ödevler sunmaktadır.

Çözüm yollarının tıkandığı bir diğer tartışma alanı da küreselleşme kavramı etrafında şekillenen tartışmalardır. Robertson, kültürel olarak uyumlu bir ulusal toplum düşüncesine bağlılığın, dünyanın bir bütün olarak değişen küresel koşullar çerçevesinde oluşan biçimlere karşı körleşmeye neden olduğunu, küresel kültür düşüncesinin ulusal ya da yerel kültür düşüncesi kadar anlamlı olduğunu ifade etmektedir.¹ King ise küreselleşmenin dünyanın tek bir mekan haline gelmesi süreci olarak tanımladığında, ekonomik, kültürel ve siyasi değişkenlerin yerine ikame edeceği şeyin belirsiz olduğunu dile getirmektedir. Buna rağmen, King örneğin küreselleşmenin kültürel bir türdeşleşme mi olduğu ve benzeri sorulara küreselleşmenin kendine özgü biçimde düşünülmesi gerektiğini ifade etmektedir.² Bu açıklamalara bakıldığında tam olarak açıklanmasında belirsizlik olan bir sürecin dünyayı etkisi altına aldığı ifade edilmektedir. Bu tür bir algının, Batı dışındaki toplumların pratikte var olan önemli sorunlarını ve hatta bu çalışmanın konu edindiği Türk dünyasının imkanı hatta gerekliliğini açıklamakta da belirsizliğe neden olabileceği söylenebilir.

Küreselleşmenin kültüre olan vurgusuna karşın dünyada toplumlararası ekonomik bir iş bölümünün varlığını dünya sistemi kavramı ile ifade eden

¹ Roland Robertson, "Toplum Kuramı, Kültürel Görecelik ve Küresellik Sorunu", **Kültür, Küreselleşme ve Dünya- Sistemi, Bilim ve Sanat Yayınları**, Der. Anthony D. King, Çev. Gülcan Seçkin, Ümit Hüsrev Yolsal, Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları, 1998, 120.

² Anthony D. King, "Giriş: Kültür Mekanları, Bilgi Mekanları", **Kültür, Küreselleşme ve Dünya- Sistemi, Bilim ve Sanat Yayınları**, Der. Anthony D. King, Çev. Gülcan Seçkin, Ümit Hüsrev Yolsal, Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları, 1998, s.29.

Wallerstein ise arıtılmış bir dünya kültürü peşine düşmenin çözüm olarak sunulmasının kuşku duyulacak bir durum olduğunu ifade etmesine karşın, etnik, ulusal ya da herhangi bir tikelci kültürün çözüm üretmesinin de kuşkulu bir durum olduğunu ifade etmekte ve bu anlamda kültürün herhangi bir formunun -ister evrensel olsun ister tikel olsun- geçici fenomenler olduğunu savunmaktadır.³ Toplumlararası ekonomik iş bölümüne ilişkin görüşleri, Batı dışı toplumlara bir direnç noktası gibi algılanan Wallerstein'in kültüre ilişkin bu görüşü, bu toplumların karşıt siyasetleri bir yana kültürel varlıklarını bile sorunlu hale getirmektedir.

Eğribel, sosyolojinin kuruluş yıllarında ortaya çıkan modernleşme görüşlerini savunma imkanının kalmaması nedeniyle, bugün modernleşmenin övgü ve eleştirilerini içeren önde gelen Batılı sosyologların görüşleri ile postmodern literatürün aynı anda Türkiye'ye aktarıldığını, Batı ile özdeşleşmeden küresellik gibi süreçlerde Batı ile aynı yönün paylaşıldığını ileri süren görüşlerin türediğini ifade etmektedir. Yani savunulması güç hale gelen modernleşme görüşlerinin yerine küreselleşme gibi süreçler, bir takım çelişkilerine rağmen ikame edilmektedir.⁴ Eğribel'in eleştiri getirdiği bu görüşlerin de Türk toplumunun olası, özgün çözümlerini bir belirsizlik içinde erittiği söylenebilir.

Görüldüğü gibi Türk dünyasına yönelik bir siyaseti mevcut sosyolojik literatür içinde özellikle aktarılan literatür içinde temellendirmek güç görünmektedir. Tüfekçioğlu, küreselleşme bağlamında gelişmeleri belirleyen merkezlerin dışındaki anlama ve açıklama çabalarında flu bir tablonun ortaya çıktığını, bu nedenle bu çabaların temel özelliğinin tam anlamıyla kavrayamamaya dayalı bir belirsizlik olduğunu ifade etmektedir. Tüfekçioğlu ayrıca gelişmelerin tam anlamıyla kontrol edilebilen bir süreç olmasa da, toplumlararası ilişkilerde belirleyici merkezlerin bu süreci kontrol etmek isteyeceklerini ifade etmektedir.⁵

³ Immanuel Wallerstein, "Ulusal ve Evrensel: Dünya Kültürü Diye Bir Şey Olabilir mi?", **Kültür, Küreselleşme ve Dünya- Sistemi, Bilim ve Sanat Yayınları**, Der. Anthony D. King, Çev. Gülcan Seçkin, Ümit Hüsrev Yolsal, Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları, 1998, 137.

⁴ Ertan Eğribel, "Doğu-Batı Farklılığı ve Eşitsiz Dengenin Biçim Değiştirmesi: Batılılaşmanın Yerine Küreselleşmenin İkame Edilmesi", **Türkiye'de Modernleşme Batılılaşma Yerine Küreselleşmenin İkamesi**, Ed. Ertan Eğribel, Ufuk Özcan, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2012, s.51.

⁵ Hayati Tüfekçioğlu, "Küreselleşme Önünde Türk Dünyası", s. 139.

Modernleşme ve küreselleşme dışında yapılabilecek vurgulardan biri de jeopolitik kuramlara ilişkindir. Polonya kökenli Amerikan stratejist Brzezinski, ABD için en önemli jeopolitik ödülün Avrasya olduğunu ileri sürerek, bin yılın yarısının Avrasyalı güçlerce şekillendirildiğini ancak şu anda Avrasya'ya egemen olan gücün Avrasyalı olmayan bir güç olan ABD olduğunu, ayrıca Amerikan gücünün bu coğrafyadaki etkinliğini kaybetmesi durumunda, dünyanın istikrarsızlığa ve küresel anarşiye maruz kalacağını ifade etmektedir.⁶ Dünyayı kendi algılarına göre dizayn etmenin ifadesi olan bu görüş, Amerikan etkisindeki bugünün dünyasındaki küresel anarşi ve istikrarsızlığı açıklamaktan yoksundur.

Türk dünyasının Türkiye dışındaki büyük bir kısmını Avrasya Balkanları olarak niteleyen Brzezinski, Türkiye'nin sözü edilen bölgeyle ilişkisinin etnik ve dilsel temelde olduğunu ancak büyük bir politik etkiye sahip olamayacağını ifade etmektedir.⁷ Türkiye'nin politik etkisine ilişkin bu değerlendirme belli ölçüde doğruluk taşısa da, bunun gerçek nedenlerini bilim ve siyasetteki kendi şartlarından hareket etmeyen sorunlu yaklaşımlarında aramak daha doğru olacaktır.

Bu görüşler karşısında Rus algısını temsil eden Dugin ise, Atlantikçi olarak ifade ettiği Türkiye'nin durumuna karşı olarak, Rusya'nın müttefiki olarak İran'ın Orta Asya'da **İran Dünyasını** kurmasını ve bu bölgeyi jeopolitik olarak organize etme görevinin İran'a devredilmesini önermektedir.⁸ Türk dünyası, dıştan belirlenimci bir biçimde Rus jeopolitik arzularında İran dünyasına dönüşmesi gereken bir unsur haline gelmektedir. Bu durumda Türkiye'nin Atlantikçi yapısı yakınılan değil, arzu edilen bir durum olarak bile görülebilir.

Dünya düzenini farklı boyutlardan değerlendiren bu yaklaşımların tamamında Türkiye'nin de Türk Cumhuriyetlerinin de Türk dünyasının da kaderi var olan siyasetlere ya eklemlenmek ya da belirsizlik içinde pasifize olmaktır. Bu algıları güçlendiren bir takım gerçeklikler varsa da, bu gerçekliklerin bilinç düzeyini de etkisi altına alması ve arzulanan bir duruma dönüşmesi esas sorunu oluşturmaktadır.

⁶ Zbigniew Brzezinski, **Büyük Satranç Tahtası**, Çev. Yelda Türedi, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 2005, s.51.

⁷ A.e., 192.

⁸ Aleksandr Dugin, a.g.e., s. 48-49.

Bu noktada temel varsayımlar çerçevesinde çalışmanın temel bulgularının değerlendirilmesine geçilebilir. Belirtmek gerekir ki Türkiye çeyrek asırlık süreç içinde Türk Cumhuriyetleri ile azımsanamayacak ölçüde ilişkiler geliştirmiştir. Ancak buna rağmen ilişkilerin arzulanana ya da hedeflenen noktalara ulaşmadığı da genel geçer bir değerlendirme olarak sunulabilir. Güçlük bu tespiti yapmaktan ziyade arzulanana ilişki seviyesine ulaşamamasının karmaşık gerekçelerini ortaya koymak noktasında olduğu söylenebilir.

Çalışmada söz konusu ilişkiler üç bölümde üç ayrı düzlemde ele alınmış ve ilişkilerde olumlu görünen durumların ortaya konmasıyla beraber, olumsuz görünen durumların üzerinde daha fazla hassasiyetle durulmuştur.

Birinci bölümde ortaklık ve farklılıkların betimlenmesinde ele alınan ilk husus Türk Dünyasındaki adlandırma konusu olmuştur. Bu çerçevede birbiri ile ilintili kavramların kullanımına ilişkin hususlar değerlendirilmiştir. En temel adlandırma mevzusu Türk adının kullanılmasına ilişkindir. Türk adının kullanılmasında alternatif olarak ortaya çıkan ad ise Türki'dir. Ortaklığın adının Türk adıyla belirtilmesi daha yoğun olarak Türkiye tarafına özgü olmakla birlikte, Türk Cumhuriyetlerinde de Türk adını benimseyen görüşler de mevcuttur. Türk ve Türki adlarının kullanılmasında farklılığın nedenlerinden biri Türk Cumhuriyetlerinde Türk adının Türkiye'nin ulusal adı olarak görülmesi ve bu çerçevede bütün Türk dünyasını Türk diye nitelendirmenin Türkiye'nin kimlik özelliklerinin bütün Türk dünyasına transfer edilmesi şeklinde yorumlanmasıdır. Çünkü bağımsızlıkla birlikte ulus inşası süreçlerine giren bu ülkelerde Azeri, Kazak vb. kimlikler de bağımsızlığın bir bileşeni olarak görülmekte ve aynı ölçüde değerli görülmektedir. Sovyet kimliklendirme politikasının bilinen belirleyici etkilerine rağmen Türk Cumhuriyetlerinde bugün bu etkinin çok fazla sorunsallaştırılmadığı görülmektedir. Bu noktada Türk Cumhuriyetlerinde etnik anlamda Rus varlığının yer alması da Türk adında direncin nedeni olarak görülmelidir.

Türk ya da Türki adının dilbilimsel olarak değerlendirilmesine bakıldığında doğru ifadenin Türk olduğu görülmektedir. Çünkü Türki sözlüklerde ve tarihsel kullanımlarda daha çok Türkle ilgi bir sıfat olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu yüzden Türk, Türk Dünyası gibi ifadelerin Türki, Türki dünya gibi ifadelere göre

dilbilimsel olarak daha doğru olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu adlandırmaların yabancı dillerde de aldığı biçimler de göz önüne alınırsa, adlandırmada öznel ve içsel değerlendirmelerin yanında dışsal ve bir o kadar niyetinden şüphe edilmesi gereken çeşitlikte artışın da dikkate alınması gereklidir. Bu çerçevede Türk adının Türkiye'nin ulus adı olmasının bunu ulusüstü bir kimlik ifadesi olarak kabulüne engel olmamalıdır.

Ancak yine üzerinde durulması gereken bir diğer husus, adlandırmadaki bu farklılıklara rağmen iyi niyet temelinde ve gelecekteki belki zımnî bir uzlaşmaya kadar bu çeşitliliğin hoş görülmesi yönünde yaygın bir kanaat söz konusudur.

Adlandırma mevzusunun dışında ele alınan bir diğer husus dil, din ve soy anlamındaki ortaklıkların değerlendirilmesi idi. Soy anlamında ortak bir tarihten ve nispeten ortak bir coğrafyadan daha geniş bir coğrafyaya yayılma ve tarihin farklı mecralarında ilerlenmesiyle etnik anlamda bir çeşitliliği tasvir değerlendirmeler yapıldığı görülmüştür. Ancak zamanın ve coğrafyanın çeşitlendirici olağan etkisine rağmen Türk soyluluğun Türk dünyasında içkin olarak önemli bir itiraz görmediği de ifade edilebilir. Ayrıca ırki bir tasvir yapılmadığı gibi bunun gerekliliği de yoktur. Bununla beraber etnik olarak Türklüğün ortaklık ifade etmediği yönündeki değerlendirmeler de son derece gereksizdir.

Dil ortaklığındaki temel tartışmalardan biri Türk Dünyasında konuşulan dilin çeşitli varyasyonları arasındaki farkın dilbilimsel olarak ne farkı olduğu sorusuna yöneliktir. Bu anlamda farkı dil farkı, lehçe farkı ve şive farkı olarak gören bakışlar mevcuttur. Ancak bugün için özellikle Türkiye'de gözlenen bir tartışma dil ve lehçe farkı olarak gören akademisyenlerin tartışmasıdır. Bu hususta lehçe farkı olarak gören akademisyenlerin argümanları daha tutarlı ve mantıklı görülmektedir. Türk dünyasının, komşu olan ülke ve toplulukların birbirini nispeten daha iyi anladığı bir eklemlenmiş lehçeler dizisi şeklinde bir görünüm ortaya koyduğu söylenebilir.

Ayrıca tarihsel kopukluktan kaynaklanan bir dilsel uzaklaşmanın bugünün şartlarında bir yakınlaşmaya sahne olacağı da beklenebilir. Özellikle yeterince teşvik edilebilir ve sağlanırsa kültürel karşılaşmanın bu benzeşme eğilimini güçlendireceği

ifade edilebilir. Ancak bu karşılaşmanın şu ana kadar güçlü bir şekilde gerçekleşmediğini de ifade etmek yanlış olmayacaktır.

Dil konusunda bir diğer husus alfabe konusudur. Ancak alfabe konusu hem Türkiye hem de Türk Cumhuriyetlerinde karmaşık bir uygulamalar tarihini içermektedir. Alfabede ortaklık konusu geçmişte başarılmaya çalışılmış bugünde bu çaba devam etmekte ancak tek tek ülkelerin diğer ülkelerle özellikle Rusya'yla ilişkisi, bu konudaki uygulamayı etkilediği anlaşılmaktadır. Kazakistan ve Kırgızistan, Rusya ile en yakın ilişkilere sahip olan ülkeler olarak Kiril alfabesini kullanmaya devam ederken, Türkmenistan ve Azerbaycan Rus etkisine nispeten uzak olmalarıyla Latin alfabesini uygulamışlardır. Özbekistan'ın Latin alfabesini kabul etmekle birlikte uygulama konusunda yaygınlığı sağlamaması, ülkenin dönemsel olarak Rus ve Amerikan ekseninde yaşadığı gelgitlerin etkisi olduğu düşünülebilir.

Diğer bir ortaklık konusu olan din hususunda yapılması gereken ilk tespit Türk dünyasında İslam'ın en yaygın olan dini inanç olmasıyla birlikte tek dini inanç olmadığı gerçeğidir. Ancak nispi dini farklılığın, diğer ortaklıkları görmezden gelecek, bir karşıtlık oluşturacak, uzaktan da olsa bir reddetme durumuna neden olmadığı da söylenebilir. Bunun dışında yaygın dini inanç olan İslam'ın Türk dünyasına özgü bir yorumunun olduğu ve bu yorumun hoşgörü temeline dayalı özelliklerinin Türk dünyasının genelini kapsadığı söylenebilir. Bu özgünlükte Hoca Ahmet Yesevi gibi ortak dini figürlerin ve kaynakların etkisi vardır. Bu yüzden radikal dini hareketler Türk dünyası coğrafyasında kendisine uygun bir vasat bulamamaktadır. Hoşgörü anlayışının İslam coğrafyalarına dışarıdan empoze edilmeye çalışılan ılımlı İslam siyasetleri ile ilgili olmadığı da ayrıca belirtilmelidir.

Birinci bölümde son olarak tarihi yakınlıktan kopukluğu neden olan süreç değerlendirilmiş ve Sovyet öncesi tarihsel dönemde Anadolu Türklüğü ile Türkistan coğrafyasının farklı siyasal serüvenlere sahip olduğu görülmüş, ancak buna rağmen Sovyet döneminde olduğu gibi tam anlamıyla bir kopukluk olmadığı da görülmüştür. Farklı siyaset stratejisi ve siyasal gündemlere rağmen bu iki coğrafi eksen arasında yasaklayıcı bariyerler söz konusu olmamıştır. Osmanlı ile Türkistan hanlıkları arasında belli düzeyde bir etkileşim olması ve özellikle Türkistan halkının Hac

ibadeti rotasını Anadolu üzerinden gerçekleştirmesi kültürel bir etkileşime neden olması bunun kanıtıdır.

Ancak Sovyet dönemi ile birlikte Türkistan ile Kafkasya'nın, Türkiye ile farklı kamplarda yer alması ve Sovyetlerin dil ve kimlik üzerindeki bilinen politikaları hem kopukluğa neden olmuş hem de bugün dil kimlik ve alfabe gibi husularda meydana gelen tartışmaların temelini atmıştır. Ancak Sovyetlerin dağılması ile irtibat tekrar sağlanmış ve tarihteki nispete zayıf bağlantının aksine belki de dünya düzeni denen çağdaş koşulların etkisiyle stratejik bir ilişki arayışı gündeme gelmiştir.

İkinci bölümde Türkiye ve Türk Cumhuriyetlerinin çeyrek asıra ulaşan yeni ilişkileri, devlet düzeyinde imzalanan anlaşmalar temelinde ve ilişkilerin ekonomik, siyasal ve kültürel yöndeki gelişimi çerçevesinde aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Bu bölümde ilk olarak, ekonomik ve teknik alanda imzalanan anlaşmalar, meselenin bir modernleşme veya modernleşme aktarımı çerçevesinde ele alınıp alınamayacağı ilgisıyla açıklanmaya çalışılmıştır. Modernleşme tartışmalarının temel sayıltılarından olan ekonomik refah üretme düşüncesi, Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile olan ilişkilerinde karşılıklı taraflar için bir amaç olduğu söylenebilir ve ekonomik ilişkilerin sosyolojik tartışmalardan nispeten uzak olan algılanışında, modernleşmenin örtük bir faktör olarak var olduğu söylenebilir. Ayrıca anlaşma metinlerinde yer yer geçen serbest piyasa ekonomisine geçişte tecrübe aktarımı şeklindeki amaçların, Türkiye'nin Türk cumhuriyetlerine dünya ekonomik sistemine eklemlenmelerinde bir rol model olduğu yönündeki algıları doğrulamaktadır. Konuya ilişkin sosyoloji literatürü dikkate alındığında, dünya ekonomisine katılma ve bu katılmanın biçimleri, tartışmaya açık bir alan olarak ortada durmaktadır. Çünkü hedefin dünya ekonomisine katılmak olarak belirlendiği durumda, bu sistemde elde edilecek statünün, hedeflenen amaca hizmet edip etmeyeceği önemli bir tartışma alanı olarak görülebilir.

Ekonomik ilişkilerde yapısal yetersizlikler olarak ifade edilen başlık altında yapılan değerlendirmeler, Türkiye ve Türk Cumhuriyetlerinin sanayi üretimlerinin ve içinde yer aldıkları siyasi koşulların, bu ülkelerin karşılıklı olarak tamamlayıcı

ekonomik bir havza oluşturmaktan bugün için belli ölçüde uzak olduklarını gösteren rakamsal tabloları içermektedir. Özel olarak, gelişmiş bir ekonomi olarak Türkiye, bu ülkelerin ihtiyaç duyduğu nitelikli sanayi mallarını karşılamakta güçlük çekerken, petrol ve doğalgaz alanındaki ihtiyacını da ihracatçı olan bu ülkelerden karşılama yönünde de bir eksiklik olduğu anlaşılmaktadır. Yine enerji alanındaki küresel ticaret bağlamında, aktarım hatlarının yapılandırılmasında Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri kendi dışlarındaki güçlü politik odakların karşıtlıkları içinde daha makul ve kendilerine özgü projeler üretmekte de sorun yaşamaktadırlar. Hatta Türkiye ile Türkmenistan arasında ve Türkmenistan ile Azerbaycan arasında siyasi niteliğe ulaşan sorunlar yaşandığı da gözlemlenmiştir.

Ancak tüm bu sorunlara rağmen başlangıcından bu yana sürekli artış gösteren bir ticaret hacmi gözlemlenmekte ancak siyasi nedenlerle Özbekistan ile gerçekleşen ticaret hacmi, artış göstermesine rağmen potansiyele uygun bir değeri yansıtmamaktadır. Ama buna rağmen Eximbank'ın kredi yardımları, Türkiye'den dışarı çıkan yabancı yatırımların önemli ölçüde bu ülkelere gitmesi olumlu gelişmeler arasında gösterilebilir. Anlaşma metinlerinde hedeflenen düzeye ulaşmak, ancak karşılıklı olarak bilim ve teknolojiye daha fazla yatırım yaparak nitelikli üretimi sağlamak ve ekonomik ilişkileri besleyecek siyasi bir bilinçle gerçekleştirilebilir. Bu da dünya ekonomisinin mevcut dengelerini de sorgulamayı gerektirmektedir.

Deneyimlerin aktarılması başlığı ile yeni bağımsız olan ülkelerin sağlık, sosyal güvenlik, haberleşme, adli yardımlaşma gibi çeşitli alanlarda hem teknik alt yapı desteği sağlaması hem de bilgi, birikim ve uzman mübadelesi gibi konuları ele alan anlaşmalar değerlendirilmiş, teknik modernleşme olarak ifade edilebilecek bu hususlarda Türkiye'den Türk Cumhuriyetlerine özellikle TİKA vasıtasıyla bugün de devam etmekte olan hatırı sayılır bir desteğin sağlandığı görülmüştür.

İkinci bölümde ele alınan bir diğer husus, siyasi ilişkiler idi. Bu noktada Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile siyasi ilişkilerinde karmaşık bir durum görünmektedir. Özbekistan ile siyasi kriz, Azerbaycan ile Ermenistan-Türkiye ilişkilerinin yarattığı kriz, Türkmenistan ile doğalgaz ticaretindeki karmaşadan kaynaklanan sorunlar ilişkilerin dalgalı bir seyirde olduğunu göstermektedir. Ancak

bu sorunların derinleşmesini engelleyen bir iyi niyet havası da söz konusudur. Bununla birlikte bu sorunların ilişkilerin enerjisini zayıflattığı da söylenebilir. Bunun yanında Kazakistan ve Kırgızistan ile daha ılımlı bir ilişkinin, sürecin genelini etkilediği de söylenebilir.

Siyasi ilişkiler çerçevesinde vurgu yapılabilecek bir husus da, Türk Cumhuriyetlerinin verili şartlarının dikkate alınıp alınmadığı hususudur. Türkiye'nin, Türk Cumhuriyetleri ile hem ikili siyasi, kültürel ve ekonomik ilişkilerinde hem de uluslararası örgütler çerçevesinde yürütülen politikalarda Türk Cumhuriyetlerinin özel koşullarının gerektiği kadar dikkate alınmaması, ilişkilerde sorun oluşturabilmektedir. Özellikle Türk Cumhuriyetlerinin Rusya ile ilişkisi bu çerçevede değerlendirilmelidir.

Örneğin Tüfekçioğlu, tarihi süreç içinde Stalin'in zorunlu göç politikalarıyla adeta masa başında dizayn edilen Kazakistan'da göçle gelen farklı etnik unsurların Rus dili ve kültürü ile kaynaştırılmak istendiğini bunun sonucunda bugün Kazakistan'da resmi istatistiklere göre 132 etnik grubun olduğunu ifade etmektedir.⁹ Bu durum Kazakistan özelinde Rusya'la kurulan ilişkilerin anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Uluslararası örgütlere ilişkin durum da Türk Cumhuriyetlerinin Rusya ile ilişkilerinin derecesini göstermektedir. Bu bağlamda Türkiye, Türk Cumhuriyetleri ile ilişkilerinde Rus faktörünü dikkate almak durumundadır. Rus faktörünü dikkate almak, Türk Cumhuriyetlerini Türkiye ile ilişkilerinde ikilem yaratan siyasi koşullardan da bir ölçüde kurtarmak anlamına gelecektir. Bu Rusya'nın eksenine tabi olmak değil, Türk Cumhuriyetleri ile kurulan ilişkileri garanti altına almak anlamına gelecektir. Bu anlamda Türkiye'nin Türk Cumhuriyetlerine yönelik politikaları Rusya'yı içermeli, kapsamlı ve aşmalıdır.

İkinci bölümde yine eğitim konusunda ele alınan anlaşmalar çerçevesinde büyük öğrenci projesi gibi büyük hedeflerin ortaya konulduğu, ancak projelerin hayata geçirilmesinde uygulamalarda bir takım sorunların olduğu sonucuna varılmıştır. Her şeye rağmen bugün de devam eden eğitim ilişkileri önemli bir

⁹ Hayati Tüfekçioğlu, "Kazakistan'ın Toplumsal Yapısı ve Sosyal Değişimi Üzerine", **Yeni Türkiye: Türk Dünyası Özel Sayısı**, C.IX, No:53, Temmuz-Ağustos 2013, s.1019.

etkileşim sahasını oluşturmaktadır. Süreç içinde elde edilen tecrübelerle öğrenci mübadelesinin Türkiye Bursları ve Mevlana Programı ile daha etkin hale geleceği söylenebilir. Ayrıca öğrenci hareketliliğinin Türkiye'ye yönelmesine karşın ters yönde hareketliliğin –Türkiye'den bölgeye- aynı ölçüde olduğuna yönelik güçlü bir –anlaşmalarla kurulmuş ortak üniversitelere rağmen- emare yoktur.

Kültürel ilişkiler başlığında ülkeler arasındaki etkileşimin göstergesi olan sanat, spor ve turizm gibi alanlarda yürütülen çalışmalar ele alınmıştır. Bu çerçevede kültür günleri, kardeş kentler, karşılıklı kültür merkezleri açılması, olimpiyat organizasyonları gibi etkinlikler hedeflenmiş, tamamı olmasa da bu hedefler önemli ölçüde gerçekleştirilmiştir. Kültürel etkileşimin artırılması için anlaşmalarda öngörülen önemli hususlardan biri turizm hareketliliğinin artırılmasıdır. TÜİK'in istatistiklerinde Azerbaycan dışındaki ülkelere ilişkin turizm verileri, BDT kapsamında ele alınmaktadır. Bu yüzden rakamsal netlik bulunmamaktadır. Turizm hareketliliğinin artışının ancak vize muafiyetlerinin gerçekleşmesi ve ülkelerin ekonomik refahının artışıyla gerçekleşebileceği öngörülebilir.

Üçüncü bölümde Türkiye ve Türk Cumhuriyetlerinin uluslararası örgütlerdeki konumlanmaları ele alınmış ve bu çerçevede dünyanın mevcut siyasi koşullarında Türk dünyasının ne kadar ortak siyaset üretebildiği anlaşılmaya çalışılmıştır. Bölüm başında uluslararası örgütlerin etkinliğine ilişkin teknik analizlere yer verilmiş, bu çerçevede etkin örgütlerin üye ülkelerden otonom oldukları, daha fazla kurumsal organa, daha fazla bütçeye, daha fazla personele sahip olduğu yönünde değerlendirmelere ulaşılmıştır. Bu bağlamda Türkiye ve Türk Cumhuriyetlerinin ayrı ayrı yer aldıkları örgütlerin nispeten etkili, bir arada yer aldıkları örgütlerin nispeten etkisiz örgütler olduğu yönünde bir tabloyla karşılaşılmıştır. Bu çerçevede Kazakistan ve Kırgızistan'ın birlikte hareket etme eğiliminde olduğu ve Rus etkisine daha açık olduğu gözlenmektedir. Azerbaycan'ın yer aldığı çatışmalı coğrafyada ve Dağlık Karabağ sorunu nedeniyle daha nötr bir politikaya yöneldiği anlaşılmıştır. Bunda petrol ve doğalgaz üretiminde Batı ile ortaklığına rağmen Karabağ sorununda Batı'dan tam destek alamaması, Batıyla petrol ilişkileri nedeniyle de Rusya'dan uzaklaşması neden olarak gösterilebilir. Türkmenistan daimi tarafsızlık statüsü ile örgütsel katılımdan uzak durmakta,

Özbekistan ise Afganistan gibi sorunlu bir ülkeyle komşu olması ve kendi politik şartlarından dolayı Amerika ve Rusya arasında gelgitler yaşamaktadır. Bu noktada Türkiye AB politikaları ile -Batı'ya yönelen politikaları ile- Türk Cumhuriyetlerinden ayrılmaktadır.

Örgütlerdeki bu karmaşık duruma rağmen Türk Dünyası özelinde kurulan örgütler gelecek için ümit vaat etmektedir. Türk Konseyi ya da özgün ifadesiyle Türk Keneşi bu anlamda ilişkilerde yeni bir boyuta geçildiğini göstermektedir. İlişkilerin erken dönemdeki nispeten daha kuşkucu, dış faktörleri daha çok gözeten adımlarına göre bu örgüt en azından sembolik anlamda değer taşımaktadır. Etkinliği noktasında hüküm vermek için henüz erken olan Türk Konseyi'nin ileride önemli bir güce ulaşması beklenebilir. Ancak bu aşamada örgütün bazı sorunlarına değinmek gerekirse, en önemli hususlardan biri Özbekistan ve Türkmenistan'ın örgütte yer almayışıdır. Türkmenistan'ın gerekçesi daimi tarafsızlık statüsü iken, Özbekistan'ın durumunun daha çok Türkiye ile ilişkilerindeki sorunlar çerçevesinde şekillendiği düşünülebilir. Örgütün daha etkin ve güçlü bir konuma erişebilmesi için bu iki ülkenin de örgüte katılımının sağlanması beklenebilir.

Türkmenistan ve Özbekistan'ın yer almadığı bir diğer örgüt Türkçe Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi'dir. Bu iki ülkeye ilişkin olarak Türk Konseyi'ndeki değerlendirmeler geçerlidir. Bunun dışında örgüt ülkelerin parlamentoları arasındaki işbirliğini ifade etmektedir. Yasama organlarının etkileşimi şüphesiz ilişkilerin önemli bir boyutudur ve daha demokratik yasama sürecine hizmet edeceği düşünülebilir.

Son olarak Uluslararası Türk Kültür Teşkilatı yani TÜRKSÖY, Türk dünyasının kültür ve sanat alanlarındaki etkileşimini artırmaya yönelik olarak kurulmuş ve uzan zamandır bu çerçevede önemli hizmetler vermektedir. Örgütün önemli bir özelliği, Türkmenistan ve Özbekistan dahil bağımsız devletlerle birlikte özerk cumhuriyetlerin ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyetinin gözlemci üye olarak örgütte yer almasıdır. TÜRKSÖY, siyasal etkileşimin mümkün olmadığı ya da başka koşullara bağlı olduğu ülkelerin en azından kültürel etkileşim çerçevesinde bir araya gelebilmeleri bakımından önemlidir ve bu anlamda Türk Dünyasını daha geniş ölçüde temsil yeteneğine sahiptir.

Çalışmanın giriş bölümünde ifade edilen varsayımlar çerçevesinde bir değerlendirme yapmak gerekirse;

Birinci varsayım, Türkiye'nin güçlü tarihsel ve kültürel bağlara sahip olmasına rağmen Türk Cumhuriyetleri ile etkin ilişkiler geliştirememiş olmasıydı. Bu çerçevede, güçlü tarihsel ve kültürel bağların oluşu da kritik edilmiştir. Çalışmanın birinci bölümünde ele alınan değerlendirmeler, pek çok olumsuz tarihsel faktöre rağmen Türk Dünyasının ciddi bir ortaklığı ifade ettiğini göstermektedir.

Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile etkin ilişkiler geliştiremediği yönündeki varsayım çalışmanın bulgularıyla değerlendirildiğinde, Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile aslında çok önemli ilişkiler geliştirdiğini, çeyrek asırda son derece önemli atılımların sağlandığını söylemek gerekir. Ancak ilişkilerin daha etkin hale gelmesini engelleyen bir takım sorunların olduğu da bu çalışmanın ortaya koyduğu değerlendirmeler ile sabittir.

İkinci olarak ifade edilen problem ise, Türkiye'nin Türk Dünyasına gereken önemi vermediği yönündeydi. Çalışma boyunca ele alınan hususlar, Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile ilişkilerinde sıkça vurgulanan bağların etkisiyle belli bir önemi verir gibi görünmesiyle birlikte, bunun aslında böyle olmadığını düşündürmektedir. Bağımsız ve bütünlüklü bir politikanın olmayışı, ilişkilerde potansiyele uygun gelişmelerin sağlanmasını engellemektedir. Bu da yine verilen önem hakkında kuşku doğurmaktadır. Söz gelimi küresel aktörlerin algılarına ters düşmeyecek ya da onların ilgisiz kalacağı alanlarda ilişkiler güçlenme eğilimi gösterirken, bu duruma uymayan hususlarda ilişkilerin zayıf kaldığı ya da soruna dönüştüğü gözlemlenmektedir. Örneğin uzman mübadelesi gibi teknik hususlarda ilişkiler daha rahat ilerlerken, siyasi ilişkilerde küresel aktörlerin hassasiyetleri Türkiye'yi etkileyebilmektedir. Azerbaycan ile 2009 yılında yaşanan krizde olduğu gibi. Bir başka örnek, Türkiye'nin Rusya'yı devre dışı bırakan doğalgaz projelerini yürütürken, kendi doğalgaz ihtiyacını Rusya'dan karşılama yoluna gitmesidir. Bu olayın da Türkmenistan ile sorun yaşanmasına neden olduğu bilinmektedir. Avrupa Birliği için gösterilen hassasiyetin Türk Konseyi'ne gösterilen hassasiyetle mukayesesi de mümkün görünmemektedir.

Sonuç olarak bağımsız ve bütüncül bir politikanın takip edilmeyişi, Türk dünyasına gereken önemin verilmediği düşüncesini güçlendirmektedir. Söylenildiği gibi tüm bu tespitler, yapılanları görmezden gelme anlamına gelmemektedir. Ancak 1991'den bu yana önemli bir zaman geçmiş olmasına rağmen şartlara göre dalgalanan, zaman zaman krize dönüşebilen ilişkiler önemli bir potansiyelin atıl kalmasına neden olmaktadır.

Türkiye'nin uluslararası ilişkilerde özgün ve verimli bir çözüm üretebilmesi, kendini baskılayan dışsal faktörlere karşı kendi koşullarından hareketle üreteceği bir siyasetle mümkündür. Türkiye'nin tarihsel ve kültürel bağlarını ifade eden Türk dünyası, mevcut dünya düzeninde Türkiye'nin en önemli potansiyelini oluşturmaktadır. Bu potansiyelin harekete geçmesi Türkiye'nin Türk dünyasına gereken önemi vermesi ve Türk Cumhuriyetlerini de bu yönde harekete geçirmesi ile mümkündür.

KAYNAKÇA

- Ahmad, Feroz, Jacop M. Landau: “Sonuç: Ulustan Kopuş”, **Orta Asya ve İslam Dünyasında Kimlik Politikaları**, Der: Willem van Schendel, Eric J. Zürcher, Çev. Selda Somuncuoğlu, 2. bsk., İstanbul, İletişim Yayınları, 2010, s.279-296.
- Ahmetbeyoğlu, Ali: “Türkiye’ye Eğitim İçin Gelen Öğrencilerin Karşılaştıkları Meseleler”, **Türk Dünyasının Problemleri ve Çözüm Önerileri**, Ed. N. Öztürk, A. Satan, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007, s.401-407.
- Akçalı, Pınar, Cennet Engin-Demir: “Turkey's Educational Policies in Central Asia and Caucasia: Perceptions of Policy Makers and Experts”, **International Journal of Educational Development**, No:32, 2012, s.11-21.
- Akçalı, Pınar: “Orta Asya’da Ulus Devlet İnşası ve Türkiye: Genel Bir Değerlendirme”, **Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri: Türk Dilli Halklar-Türkiye ile ilişkiler**, Ed. İsmail Aydın, Çiğdem Balım, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2012, s.587-618.
- Akdevelioğlu, Atay: “İran’ın Orta Asya, Afganistan ve Azerbaycan Politikası”, **Küresel Politikada Orta Asya: (Avrasya Üçlemesi I)**, Der. Mustafa Aydın, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2005, s. 149-186.
- Akgönenç, Oya: **Türkiye’nin AB Stratejisi**, 2. bsk, Ankara, Nobel Yayınları, 2010.
- Aksan, Doğan: **Her Yönüyle Dil**, 5. bsk, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009.
- Alkan, Haluk: **Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Siyasal Hayat ve Kurumlar**, Ankara, Usak Yayınları, 2011.

- Amanov, Şatlık: **ABD'nin Orta Asya Politikaları**, İstanbul, Gökkuşbe Yayınları, 2007.
- Andican, A. Ahat: **Osmanlıdan Günümüze Türkiye ve Orta Asya**, İstanbul, Doğan Kitap, 2009.
- Archer, Clive: **International Organizations**, 3.bs., Oxon, Routledge, 2001.
- Ateş, Davut: **Uluslararası Örgütler**, Bursa, Dora Yayıncılık, 2012.
- Aydın, Mustafa: "Çin'in Stratejik Hesaplarında Orta Asya", **Küresel Politikada Orta Asya: (Avrasya Üçlemesi I)**, Der. Mustafa Aydın, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2005, s.69-100.
- Aydın, Mustafa: "Türkiye'nin Orta Asya-Kafkaslar Politikası", **Küresel Politikada Orta Asya: (Avrasya Üçlemesi I)**, Der. Mustafa Aydın, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2005, s.101-147.
- Aydın, Ayşegül, Hayati Tüfekçioğlu: "Avrasya'nın Merkezinden Dünyaya Açılan Ülke: Kazakistan", **Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri: Türk Dilli Halklar-Türkiye ile ilişkiler**, Ed. İsmail Aydın, Çiğdem Balım, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2012, s.51-131.
- Bademci, Ali: **1917-1934 Türkistan Milli istiklal Hareketi Korbaşlar ve Enver Paşa(1)**, İstanbul, 2008.
- Bademci, Ali: **1917-1934 Türkistan Milli istiklal Hareketi Korbaşlar ve Enver Paşa(2)**, İstanbul, 2008.
- Bağırzade, Elşen Resuloğlu: "Türk Cumhuriyetleri Arasında Ticari İşbirliği: Mevcut Durum ve Perspektifler", **Sosyoloji Konferansları Dergisi**, No: 41, 2010, s. 41-60.
- Balım, Çiğdem, Y. Emre Gürbüz: "O'zbekistan Respublikası: 'Özbek Modeli' ", **Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri: Türk Dilli Halklar-Türkiye ile**

- ilişkiler**, Ed. İsmail Aydıngün, Çiğdem Balım, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2012, s.221-311.
- Barthold, Wilhelm: **Tarihte Türk Dünyası**, Çev. M. A. Yalman, T. Andaç, N. Uğurlu, İstanbul, Örgün Yayınevi, 2008.
- Barutçu Özönder, F. Sema: “Türk Dialektolojisinin Araştırma Yöntem ve Tekniklerine Dair Birkaç Söz: Bakışlar ve Hedefler”, **Hacettepe Üniversitesi I. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri**, Yay. Haz. Yunus Koç vd.,Ankara, 2006, s.63-67.
- Baykal, Senem, Tuğrul Arat: “AB’yle İlişkiler”, **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, Ed. Baskın Oran, C.II, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, s.326-365.
- Baykara, Tuncer: “Türklüğün En Eski Zamanları”, **Yeni Türkiye: Türk Dünyası Özel Sayısı**, C.IX, No:53, Temmuz-Ağustos 2013, s.257-297.
- Bekcan, Umut: **Yeni Dünya Düzeninde Rusya-Çin ilişkileri**, Ankara, Phoenix Yayınları, 2013.
- Bilgin, Mert: **Avrasya Enerji Savaşları**, 2. Bsk., İstanbul, IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, 2005.
- Birsel, Haktan: **Gizli Çember ve Özbekistan**, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2005
- Brzezinski, Zbigniew: **Büyük Satranç Tahtası**, Çev. Yelda Türedi, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 2005.
- Caferoğlu, Ahmet: **Türk Dili Tarihi**, 4. Bsk., İstanbul, Alfa Yayınları, 2001.
- Çakmak, Haydar: **Türkiye Avrupa Birliği İlişkileri**, 3. bsk., Ankara, Barış Kitap, 2011.
- Çarıkçı, Emin: **Türk Dünyasında Ekonomik Gelişmeler ve Türkiye-AB İlişkileri**, 2. bsk., Ankara, Akçağ Yayınları, 2004.
- Çelikpala, Mithat: “Son Yirmi Yılda Türkiye’nin Azerbaycan, Gürcistan ve Ukrayna’ya yönelik Dış Politikası ve Bu Ülkelerdeki

- Faaliyetleri”, **Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Azerbaycan, Gürcistan ve Ukrayna: Türk Dilli Halklar-Türkiye ile İlişkiler**, Ed. İsmail Aydınğün, Çiğdem Balım, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2012, s.309-401.
- de Waal, Thomas: “Remaking the Nagorno-Karabakh Peace Process”, **Survival**, , C. LII, No: 4, 2010, s.159-176.
- Dedeoğlu, Beril: “Uluslararası Örgütlerin Farklı Sınıflandırılma Biçimleri”, **İktisat Fakültesi Mecmuası: 60. Yıl Özel Sayısı**, C.XLIX, 1998, s.15-30.
- Demir, Abdullah: **Tarihten Günümüze Rus Yayılmacılığı ve Yeni Kurulan Cumhuriyetler**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1998.
- Demirtaş-Coşkun, Birgül: “Khrushchev’s Policies Toward Religion: Repression in a Period of Reform”, **Karadeniz Araştırmaları**, No: 18, Yaz 2008, s.83-91.
- Devlet, Nadir: “Türkiye’nin Avrasya’ya Yönelik Kültür Politikaları”, **Türkiye’nin Avrasya Macerası 1989-2006: (Avrasya Üçlemesi II)**, Der. Mustafa Aydın, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2007, s. 177-211.
- Devlet, Nadir: **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)**, 2.bsk, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- Dorofeev, Sergei: “Russian and U.S. Interests in Central Asia”, **Russian Politics and Law**, C. LI, No:1, Ocak-Şubat 2013, s.7-24.
- Dugin, Aleksandr: **Rus Jeopolitiği Avrasyacı Yaklaşım**, Çev. Vügar İmanov, 3. bsk., İstanbul, Küre Yayınları, 2004.
- Durmuş, Mustafa, Harun Yılmaz: “Son Yirmi Yılda Türkiye’nin Orta Asya’ya Yönelik Dış Politikası ve Bölgedeki Faaliyetleri”, **Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri: Türk Dilli Halklar-Türkiye ile**

- İlişkiler**, Ed. İsmail Aydıngün, Çiğdem Balım, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2012, s.483-586.
- Durmuş, Mustafa, Harun Yılmaz: “Türkiye’nin Bağımsızlıkları Sonrası Orta Asya Cumhuriyetlerine Yönelik Dış Politikası ve Bölgeye Dönük Faaliyetleri”, **Yeni Türkiye: Türk Dünyası Özel Sayısı**, C.IX, No:53, Temmuz-Ağustos 2013, s.110-136.
- Duverger, Maurice: **Siyaset Sosyolojisi**, Çev. Şirin Tekeli, 7. bs., İstanbul, Varlık Yayınları, 2004.
- Dündar, Ali Merthan: **Panislamizm’den Büyük Asyacılığa: Osmanlı İmparatorluğu, Japonya ve Orta Asya**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2006.
- Eğribel, Ertan: “Doğu-Batı Farklılığı ve Eşitsiz Dengenin Biçim Değiştirmesi: Batılılaşmanın Yerine Küreselleşmenin İkame Edilmesi”, **Türkiye’de Modernleşme Batılılaşma Yerine Küreselleşmenin İkamesi**, Ed. Ertan Eğribel, Ufuk Özcan, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2012, s.51-60.
- Eğribel, Ertan: “Türk Toplum ve Tarihinin Modelleştirilmesi: Dünya Tarihi Açısından Orta Asya ve Anadolu Türk Toplum Tarihi İlişkisi”, **Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları**, İstanbul, Kitabevi, 2011, s.XI-LIV.
- Eke Baharlı, Orazpolat: “Is “Turkic” a Barbed Allusion Against Turkism?”, **Eurasian Studies**, No:17, İlkbahar-Yaz 2000, s.3-12.
- Ercilasun, Ahmet B.: **Dilde Birlik**, 2. bsk, Ankara, Ecdad Yayınları, , 1993.
- Ercilasun, Ahmet B.: “Türk Dili: Geçmiş Hal ve Gelecek”, **Yeni Türkiye: Türk Dünyası Özel Sayısı**, C.IX, No:53, Temmuz-Ağustos 2013, s.380-390.
- Erdoğan, M. Murat: **Avrupa Birliği'nin Orta Asya Politikaları**, Ankara, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi İnceleme-Araştırma Dizisi, 2011.

- Eren, Abdurrahman, Alesker Aleskerli: **Yeni Anayasalar**, Ankara, TİKA Yayınları, 2005.
- Ergin, Muharrem: **Türk Dil Bilgisi**, İstanbul, Bayrak Basın Yayım Dağıtım, 2008.
- Erol, M. Seyfeddin: “Türkiye'nin Orta Asya Politikasına Rusya Federasyonu ve Bölge Ülkelerinden Genel Bir Bakış”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, C.XII, No:1, Yaz 2012, s.1-20.
- Erşahin, Seyfeddin: “Günümüz Türkistan’ında Sovyet Dini Mirası: Resmî İslam İrşadı”, **Yeni Türkiye: Türk Dünyası Özel Sayısı**, C.IX, No:53, Temmuz-Ağustos 2013, s.543-558.
- Garibova, Jale: **Sovyet Sonrası Dönemde Türk Dilli Halklar: Dil Sorunu-Yeniden Biçimlenen Kimlikler**, Ed. Sema Aslan-Rena Salehova, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2012.
- Gönlübol, Mehmet: **Uluslararası Politika İlkeler-Kavramlar-Kurumlar**, 4. Bsk., Ankara, Attila Kitabevi, 1993.
- Grötsch, Florian, Annette Schnabel: “Integration – What Integration?”, **European Societies**, C. XIV, No: 4, 2012, s.586-610.
- Gubaeva, S.S.: “Ethnic Consolidation Is a Natural-Historical Process”, **Anthropology & Archeology of Eurasia**, C. XXXIV, No: 4, İlkbahar, 2006, s. 37–41.
- Gutner, Tamar, Alexander Thompson: “The Politics of IO Performans: A Framework”, **Review Of International Organizations**, C.V, No: 3, Eylül 2010, s.227-248.
- Gülsevin, Gürer: “Çağdaş Türk Lehçeleri Üzerine Bazı Notlar”, **Yeni Türkiye: Türk Dünyası Özel Sayısı**, C.IX, No:53, Temmuz-Ağustos 2013, s.412-425.
- Günay, Ünver: “Türk Dünyasının Din Önderleri Tipolojisi”, **Avrasya Etüdleri**, No:21, Kış 2002, s.115-135.
- Gündoğdu, Abdullah: “Türkiye ve Türk Dünyasının İlişkilerinin Dayandığı Tarihsel Temeller”, **Yeni Türkiye: Türk Dünyası**

- Özel Sayısı**, C.IX, No:53, Temmuz-Ağustos 2013, s.319-325.
- Güner, Cemil: “İltica Konusunda Türkiye’nin Yol Haritası: Ulusal Eylem Planı”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C. LVI, No: 4, 2007, s.81-109.
- Güney Ateşoğlu, Nurşin: **Batı’nın Yeni Güvenlik Stratejileri AB-NATO-ABD**, İstanbul, Bağlam Yayınları, 2006.
- Güngör, Erol: **Tarihte Türkler**, 13. Bsk., İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2006.
- Gürbüz, Y.Emre, “Demokrasi ve Otoriterlik Sarkacında: Kırgızistan”, **Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri: Türk Dilli Halklar-Türkiye ile ilişkiler**, Ed. İsmail Aydingün, Çiğdem Balım, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2012, s.133-220.
- Güzel, Hasan C.: “300 Milyonluk Türk Dünyası”, **Yeni Türkiye: Türk Dünyası Özel Sayısı**, C.IX, No:53, Temmuz-Ağustos 2013, s.224-230.
- Hakkı, Murat Metin: **Türkiye, Ortadoğu ve Avrasya’yı Neler Bekliyor?**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2007.
- Hall, H. Duncan: “The British Commonwealth of Nations”, **The American Political Science Review**, C. XLVII, No: 4, Aralık 1953, s.997-1015.
- Hartwell, Christopher A.: “A Eurasian (or a soviet) Union? Consequences of Further Economic Integration in the Commonwealth of Independent States”, **Business Horizons**, C. LVI, No: 4, Temmuz-Ağustos 2013, s.411-420.
- Hasgüler, Mehmet, Mehmet B. Uludağ: **Devletlerarası ve Hükümetler Dışı Uluslararası Örgütler**, 5. bsk., İstanbul, Alfa Yayınları, 2012.
- Hatipoğlu, Esra: “Avrupa Birliği - Orta Asya İlişkilerinde Yeni Bir Stratejiye Doğru (mu?)”, **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları**, C. III, No:5, 2008, s. 1-25.

- Hatipoğlu, Esra: “Türkiye-Kazakistan İlişkileri”, **Türkiye’nin Avrasya Macerası 1989-2006: (Avrasya Üçlemesi II)**, Der. Mustafa Aydın, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2007, s.369-399.
- Hayit, Baymirza: **Sovyetlerde Türklüğün ve İslam’ın Bazı Meseleleri**, 2.bsk, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2000.
- Hayit, Baymirza: **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi**, 3. bsk, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004.
- Hossein, Ishtiaq: “The Organization of Islamic Conference (OIC): Nature, Role, and the Issues”, **Journal of Third World Studies**, C. XXIX, No: 1, 2012, s.287-314.
- İlkhamov, A.: “Archeology of Uzbek Identity”, **Anthropology & Archeology of Eurasia**, C. XXXIV, No: 4, İlkbahar 2006, s. 10–36.
- İpek, Pınar: “Azerbaijan’s Foreign Policy and Challenges for Energy Security”, **Middle East Journal**, , C.LXIII, No:2, İlkbahar 2009, s.227-239.
- İsmail, Gaspıralı: **Seçilmiş Eserleri: 3 Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları**, Haz. Yavuz Akpınar, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2008.
- Jackson, Nicole J.: **Russian Foreign Policy and the CIS**, Routledge, 2003.
- Janardhanan, Nandakumar: “China’s Search for Energy and its Strategy Towards Central Asia”, **International Journal of Energy Sector Management**, C.III, No:2, 2009, s. 102-107.
- Kafesoğlu, İbrahim: **Türk Milli Kültürü**, 26. bs., İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2005.
- Kalafat, Yaşar: “Ortak Türk Kimliğinde Önemi Yeterince Anlaşılmamış bir Köprü: Halk İnanmaları Kültürü”, **Yeni Türkiye: Türk Dünyası Özel Sayısı**, C.IX, No:53, Temmuz-Ağustos 2013, s.1049-1055.

- Kanlıdere, Ahmet: “Sovyet Dönemi ve Sonrasında Orta Asya”, **Orta Asya Türk Tarihi**, Ed. Ahmet Kanlıdere, 4.bsk., Eskişehir, Açık Öğretim Fakültesi Yayını, 2013, s.192-213.
- Kara, Abdulvahap, Okan Yeşilot: **Avrasya’nın Yükselen Yıldızı Kazakistan**, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, 2011
- Karaca, R. Kutay: “Çin Halk Cumhuriyeti’nin Dış Politikasında Orta Asya”, **Uluslararası Sistemde Orta Asya, Dış politika ve Güvenlik**, Der. M.Turgut Demirtepe,&Güner Özkan, Ankara, Usak Yayınları, 2013, s.59-81.
- Karagül, Mehmet: **Uluslararası İktisadi Örgütler ve Azgelişmiş Ülkeler**, 2.bsk, Ankara, Nobel Yayınları, 2011.
- Karasar, Hasan A., Sanat K. Kuşkumbayev: **Türkistan Bütünleşmesi: Merkezi Asya’da Birlik Arayışları 1991-2001**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2009.
- Karasar, Hasan A.: “Bağımsızlıklar Sonrası Türkistan’da Rus Siyaseti”, **Avrasya Dosyası: Rusya Özel**, C. VI, No:4, Kış 2001, s.220-271.
- Karasar, Hasan A.: “The Partition of Khorezm and the Positions of Turkistanis on Razmezhevanie”, **Europe-Asia Studies**, C. LX, No:7, Eylül 2008, s.1247-1260.
- Karasar, Hasan A.: “Türkiye’de “Uzman” Sıkıntısı ve Stratejik Düşünce Kültürü”, **Türkiye’de Stratejik Düşünce Kültürü ve Stratejik Araştırma Merkezleri: Başlangıcından Bugüne Türk Düşünce Kuruluşları**, Ed. Hasan Kanbolat, Hasan A. Karasar, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2009, s. 354-363.
- Karpat, Kemal H.: **Osmanlı’da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma**, Çev. Dilek Özdemir, Ankara, İmge Kitabevi, 2006.
- Karpat, Kemal H.: **Türkiye ve Orta Asya**, Çev. Hakan Gür, Ankara, İmge Kitabevi, 2003.

- Kayam, Saime, Mehtap Hisarcıklılar: “Türkiye’den Çıkan Doğrudan Yatırımları Belirleyen Etmenler”, **İktisat İşletme ve Finans**, C. XXIV, No: 280, 2009, s.47-70.
- Kemaloğlu (Kamalov), İlyas: “Tatarlar ve Tataristan”, **Yeni Türkiye: Türk Dünyası Özel Sayısı**, C.IX, No:54, Eylül-Ekim 2013, s.2013-2025.
- Khadduri, Majid: “The Arab League as a Regional Arrangement”, **The American Journal of International Law**, C.XL, No: 4, Ekim 1946, s.756-777.
- Kıdıralı, Darhan: “Tarihi Dostluktan Stratejik Ortaklığa: Kazakistan-Türkiye İşbirliğinde Yeni Dönemin Başlangıcı”, **Bağımsızlıklarının 20. Yılında Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye**, Ed. Okan Yeşilot, İstanbul, Ümraniye Belediyesi Kültür Yayınları, 2012, s.221-224.
- King, Anthony D.: “Giriş: Kültür Mekanları, Bilgi Mekanları”, **Kültür, Küreselleşme ve Dünya- Sistemi, Bilim ve Sanat Yayınları**, Der. Anthony D. King, Çev. Gülcan Seçkin, Ümit Hüsrev Yolsal, Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları, 1998, s.17-37.
- Kösoğlu, Nevzat: **Türk Kimliği ve Türk Dünyası**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1996.
- Kremer, Mark: “Russian Policy Toward the Commonwealth of Independent States”, **Problems of Post-Communism**, C. LV, No: 6, Kasım-Aralık 2008, s.3-19.
- Kutalmış, Mehmet: “Türkolog İlimskiy: Eğitimi, Misyonu ve Akademik Mirası”, **Akademik Araştırmalar Dergisi**, No:32, 2007, s.171-184.
- Kuzio, Taras: “Geopolitical Pluralism in the CIS: The Emergence of GUUAM”, **European Security**, , C. IX, No: 2, 2000, s.81-114.

- Kydyrali, Darhan: “Ortak Tarih Bilincine Doğru”, **Yeni Türkiye: Türk Dünyası Özel Sayısı**, C.IX, No:53, Temmuz-Ağustos 2013, s.302-304.
- Larrain, Jorge: **İdeoloji ve Kültürel Kimlik: Üçüncü Dünya Gerçeği**, Çev. Neşe Nur Domaniç, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1995.
- Magliveras, Konstantinos D.: Measuring the Effectiveness of International Organizations: A Theoretical Approach, (Çevrimici) <http://aegean.academia.edu/KonstantinosMagliveras>, 30 Mayıs 2013.
- Maratov, A.: “Brief: Kazakh President: OIC Countries Should Participate, in G20 ”, **Trend News Agency**, 28 Haziran 2011, (Çevrimiçi) <http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=n5h&AN=2W6827863833&lang=tr&site=eds-live&authtype=ip,uid>, 21 Ağustos 2013.
- Markedonov, Sergey: “Uzbekistan: The End of a Multi-Vector Foreign Policy?”, (Çevrimiçi) <http://csis.org/publication/uzbekistan-end-multi-vector-foreign-policy>, 21 Ağustos 2013.
- Metin, Meftun: **Politik ve Bölgesel Güç: Hazar**, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2004.
- Nogayeva, Ainur: **Orta Asya’da ABD, Rusya ve Çin Stratejik Denge Arayışları**, Ankara, Usak Yayınları, 2011.
- Oktay, Emel G.: “Türkiye’nin Avrasya’da Çok Taraflı Girişimlerine Bir Örnek: Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü”, **Türkiye’nin Avrasya Macerası 1989-2006: (Avrasya Üçlemesi II)**, Der. Mustafa Aydın, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2007, s. 213-240.
- Olcott, Martha Brill: “Soviet Islam and World Revolution”, **World Politics**, C. XXXIV, No: 4, Temmuz 1982, s.487-504.
- Ortaylı, İlber: “Türk Dünyası”, **Yeni Türkiye: Türk Dünyası Özel Sayısı**, C.IX, No:53, Temmuz-Ağustos 2013, s.79-86.

- Öke, Mim K.: “Açmazları ve Açılımları ile Türk Dünyasında Dinsellik Üzerine Satırbaşları”, **Yeni Türkiye: Türk Dünyası Özel Sayısı**, C.IX, No:53, Temmuz-Ağustos 2013, s.559-563.
- Öke, Mim K.: **Tarihin Süzgecinden Türk Dünyası**, 2. bsk, İstanbul, İrfan Yayıncılık, 1998.
- Öner, Mustafa: “Ortak Türk Alfabeti Hakkında Bazı Notlar”, **Avrasya Etüdüleri**, No:13, İlkbahar 1998, s.71-79.
- Özarlan, Bahadır Bumin: **Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü**, Ankara, Berikan Yayınevi, 2012.
- Özey, Ramazan: “Türk Dünyasının Coğrafyası”, **Yeni Türkiye: Türk Dünyası Özel Sayısı**, C.IX, No:53, Temmuz-Ağustos 2013, s.144-165.
- Özgöker, Uğur: **Uluslararası Siyasi, Askeri ve Ekonomik Örgütler**, 2.Basım, İstanbul, Der Yayınları, 2011.
- Özkan, Güner: “The Caspian Status Problem: An Issue Undermining Azerbaijan’s Security Strategy”, **Avrasya Etüdüleri**, C. XII, No:29-30, 2006, s.35-61.
- Özyurt, Cevat: **Küreselleşme Sürecinde Kimlik ve Farklılaşma**, İstanbul, Açılım Kitap, 2005.
- Parlak, Nurettin: **Orta Asya – Kafkasya – Balkan Ülkeleriyle İlişkiler ve Türk Dış Yardımları(1992-2003)**, Ankara, TİKA Yayınları, 2007.
- Peuch, Jean-Christophe: “Private and National Interest in the Caspian Region”, **Politics of Caspian Oil**, Ed. Bhulent Ghokay, Gordonsville VA, Palgrave Macmillan, 2001, s.166-184.
- Pope, Hüge: **Evladı Fatihan Türki Dünyanın Yükselişi**, Çev. Özge Baykan, İstanbul, Vatan Kültür Hizmetleri Yayını, 2005.

- Purtaş, Fırat: “Kültürel Diplomasi ve TÜRKSOY”, (Çevrimiçi) <http://mekam.org/mekam/kulturel-diplomasi-ve-turksoy>, 28 Ağustos 2013.
- Rasizade, Alec: “Nagorno-Karabakh: An Apple of Discord Between Armenia and Azerbaijan: Part Two”, **Contemporary Review**, , C. CCXCIII, No: 1702, Sonbahar 2011, s.295-306.
- Richmond, Anthony H.: “Origins and Nature of the Commonwealth: A Sociological Interpretation”, **The Phylon Quarterly**, C.XIX, No:4, Kış 1958, s.351-363.
- Robertson, Roland: “Toplum Kuramı, Kültürel Görecelik ve Küresellik Sorunu”, **Kültür, Küreselleşme ve Dünya- Sistemi, Bilim ve Sanat Yayınları**, Der. Anthony D. King, Çev. Gülcan Seçkin, Ümit Hüsrev Yolsal, Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları, 1998, s.97-120.
- Roux, Jean-Paul: **Türklerin Tarihi**, Çev. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan-Özcan, 7.bs., İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2007.
- Roy, Olivier: **Yeni Orta Asya: Ya da Ulusların İmal Edilişi**, İstanbul, Metis Yayınları, 2000.
- Ruzaliev, Odil: “In Search of Turkic Identity”, **Turkish Policy Quarterly**, C.V, No: 4, Kış 2006/07, s.41-50.
- Saivetz, Carol R.: “The Ties That Bind? Russia’s Evolving Relations with its Neighbors”, **Communist and Post-Communist Studies**, C. XLV, No: 3-4, Eylül-Aralık 2012, 401-412.
- Saray, Mehmet: **Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği**, İstanbul, Çantay Kitabevi, 2003.
- Seton-Watson, Hugh: “Soviet Nationality Policy”, **Russian Review**, C. XV, No:1, Ocak 1956, s.3-13.
- Sjursen, Helene: “A Certain Sense of Europe?”, **European Societies**, C. XIV, No: 4, 2012, s. 502-521.
- Smith, Anthony D.: **Milli Kimlik**, Çev. Bahadır Sina Şener, 4.bsk., İstanbul, İletişim Yayınları, 2007.

- Steunenber, Bernard, vd.: “Between Reason and Emotion: Popular Discourse on Turkey’s Membership of the EU ”, **South European Society and Politics**, C. XVI, No: 3, 2011, s. 449-468.
- Şahin, Erdal: “Türk Dünyasında Yazı Birliği: Latin Alfabeti Temelinde Yeni Türk Alfabeleri”, **Yeni Türkiye: Türk Dünyası Özel Sayısı**, C.IX, No:53, Temmuz-Ağustos 2013, s.449-457.
- Tanrısever, Oktay: “Rusya Federasyonu’nun Orta Asya-Kafkasya Politikası”, **Küresel Politikada Orta Asya: (Avrasya Üçlemesi I)**, Der. Mustafa Aydın, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2005, s. 43-68.
- Taşkıran, Cemalettin: “Şanghay İşbirliği Örgütü ve Türkiye”, Türksam Web Sitesi,(Çevrimiçi)<http://www.turksam.org/tr/a2825.html>, 25 Ağustos 2013.
- Tekeli, İlhan, Selim İlkin: **Türkiye ve Avrupa Birliği**, Ankara, Ümit Yayıncılık, 2000.
- Tellal, Erel: “Türk Dış Politikası’nda Avrasya Seçeneği”, **Türkiye’nin Avrasya Macerası 1989-2006: (Avrasya Üçlemesi II)**, Der. Mustafa Aydın, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2007, s. 13-33.
- Timurtaş, Faruk K.: **Diller ve Türkçemiz**, Haz. Mustafa Özkan, İstanbul, Alfa Yayınevi, 1996.
- Togan, A.Zeki Velidi: **Türklüğün Mukadderatı Üzerine**, Kayı Yayınları, İstanbul, 1970.
- Tokluoğlu, Ceylan: “Azerbaycan”, **Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Azerbaycan, Gürcistan ve Ukrayna: Türk Dilli Halklar-Türkiye ile İlişkiler**, Ed. İsmail Aydın, Çiğdem Balım, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2012, s. 5-115.
- Topsakal, İlyas: **Rus Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler 1552-1917**, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2009.

- Turan, Osman: **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi: Türk Dünya Nizamının Milli, İslami ve İnsani Esasları**, 16.bs., İstanbul Ötüken Neşriyat, 2006.
- Tüfekçioğlu, Hayati: “Kazakistan’ın Toplumsal Yapısı ve Sosyal Değişimi Üzerine”, **Yeni Türkiye: Türk Dünyası Özel Sayısı**, C.IX, No:53, Temmuz-Ağustos 2013, s.1017-1020.
- Tüfekçioğlu, Hayati: “Küreselleşme Önünde Türk Dünyası”, **I. Türk Dünyası Sosyologlar Kurultayı**, Ed. Abulfaz Süleymanov, Kocaeli, 25-27 Kasım 2005, s.139-141.
- Türkeş-Günay, Umay: **Türklerin Tarihi: Geçmişten Geleceğe**, 3. bsk., Ankara, Akçağ Yayınevi, 2010.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: **Büyük Osmanlı Tarihi**, C. III, 6. bsk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, y.y., 1995.
- Ülkü, İrfan: **Moskova’yla İslam Arasında Orta Asya**, İstanbul, Kum Saati Yayıncılık, 2002.
- Vinnikov, Alexander: “NATO and Central Asia: Security, Interests and Values in a Strategic Region”, **Security and Human Rights**, C. XX, No:1, 2009, s.68-82.
- Volgy, Thomas J, v.d.: "Identifying Formal Intergovernmental Organizations." **Journal Of Peace Research**, C. XLV, No: 6, Kasım 2008, s. 837-860.
- Wallerstein, Immanuel: “Ulusal ve Evrensel: Dünya Kültürü Diye Bir Şey Olabilir mi?”, **Kültür, Küreselleşme ve Dünya-Sistemi, Bilim ve Sanat Yayınları**, Der. Anthony D. King, Çev. Gülcan Seçkin, Ümit Hüsrev Yolsal, Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları, 1998, s. 121-137.
- Yalçıntaş, Nevzat: **Türk Birliği Türk dünyası Nasıl Birleşir?**, Der. Ahmet Almaz, 2. bsk., İstanbul, Nokta Kitap, 2007.
- Yavan, Nuri: “Türkiye’nin Yurt Dışındaki Doğrudan Yatırımları: Tarihsel ve Mekânsal Perspektif”, **Bilig**, No: 63, Güz 2012, s. 237-270.

- Yerbolayeva, Ainur: “Türkiye’de Orta Asya ile İlgili Araştırma Yapan Kurumlar”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, İstanbul, 2009.
- Yeşilot, Okan: **Ateş Çemberinde Azerbaycan**, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2010.
- Yıldırım, Erdoğan: “Türkmenistan: Aşiretten Ulusa”, **Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri: Türk Dilli Halklar-Türkiye ile ilişkiler**, Ed. Aydınğün, İsmail, Çiğdem Balım: Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2012, s. 397-481.
- Yiğit, Ali: “Türk Dünyasının Demografik Yapısı”, **Yeni Türkiye: Türk Dünyası Özel Sayısı**, C.IX, No:53, Temmuz-Ağustos 2013, s.199-223.
- Ziyayev, Hamid: **Türkistan’da Rus Hakimiyetine Karşı Mücadele**, Çev. Ayhan Çelikbay, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007.
- Zürcher, Erik J.: “ ‘Fundamentalizm’ (İrtica): Kemalist Türk Milliyetçiliği’nin Dışlama Aracı”, **Orta Asya ve İslam Dünyasında Kimlik Politikaları**, Der: Willem van Schendel, Eric J. Zürcher, Çev. Selda Somuncuoğlu, 2. bsk., İstanbul, İletişim Yayınları, 2010, s.261-277.
- T.C. Gençlik ve Spor Genel Müdürlüğü, 2006 Yılı Faaliyet Raporu
- T.C. Gençlik ve Spor Genel Müdürlüğü, 2011 Yılı Faaliyet Raporu
- Türkiye Vagon Sanayi A.Ş. Faaliyet Raporu, 2011.
- TUIK Yaşam Memnuniyeti Anketi, 2012.
- Türkiye Vagon Sanayi A.Ş. Faaliyet Raporu, 2011.
- “Pact of the League of Arab States”, **Arab Law Quarterly**, C.VII, No:2, 1992 s. 148-152.

----- “Türki”, **Türkçe Sözlük**, 10. bsk, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2005.

----- Ahmet Yesevi Üniversitesi Tanıtım Kitapçığı, Ankara, 2013.

İnternet Kaynakları

(Çevrimiçi) <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/609972/Turkic-peoples>, 5 Ocak 2014.

(Çevrimiçi) http://www.ukraynaninsesi.org/haber/kirim_1/kirim-taniyan-ve-tanimayan-ulkeler/995.html, 23 Eylül 2014.

(Çevrimiçi) <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/iz.html>, 17 Nisan 2014.

(Çevrimiçi) http://joshuaproject.net/affinity_blocs/24, 21 Nisan 2014.

(Çevrimiçi) <http://wordnetweb.princeton.edu/perl/webwn?s=turkic&sub=Search+WordNet&o2=&o0=1&o8=1&o1=1&o7=&o5=&o9=&o6=&o3=&o4=&h=>, 13 Haziran 2014.

(Çevrimiçi) <http://www.milliyet.com.tr/Yazar.aspx?aType=YazarDetay&ArticleID=1116027&AuthorID=62&Date=10.07.2009&ver=63>, 5 Aralık 2014.

(Çevrimiçi) <http://thecommonwealth.org/member-countries>, 6 Aralık 2014.

(Çevrimiçi) <http://www.tdk.gov.tr/TR/Genel/BelgeGoster.aspx?F6E10F8892433CFFAAF6AA849816B2EF17D2D5A69F8BEE91>, 25.04.2011.

(Çevrimiçi) <http://ua.mfa.gov.tr/>, 27 Nisan 2010.

(Çevrimiçi) <http://www.ekonomi.gov.tr/index.cfm?sayfa=7155BE01-D8D3-8566-45208351967592CF>, 7 Eylül 2014.

(Çevrimiçi) <http://www.ekonomi.gov.tr/index.cfm?sayfa=7145D543-D8D3-8566-4520DFB6CC4A86BA>, 5 Eylül 2014.

(Çevrimiçi) <http://www.ekonomi.gov.tr/index.cfm?sayfa=7155BE01-D8D3-8566-45208351967592CF>, 7 Eylül 2014.

(Çevrimiçi) <http://www.musavirlikler.gov.tr/altdetay.cfm?AltAlanID=368&dil=TR&ulke=AZER>, 7 Eylül 2014.

(Çevrimiçi) <http://blog.ibp.gov.tr/?p=30631>, 15 Eylül 2014.

(Çevrimiçi) <http://www.ekonomi.gov.tr/index.cfm?sayfa=7155BE01-D8D3-8566-45208351967592CF>

(Çevrimiçi) <http://www.musavirlikler.gov.tr/altdetay.cfm?AltAlanID=368&dil=TR&ulke=KAZ>, 7 Eylül 2014.

(Çevrimiçi) <http://www.tobb.org.tr/DEID/Sayfalar/Uyelik.php>, 15 Eylül 2014.

(Çevrimiçi) http://www.tuik.gov.tr/arastirmaveprojeler/uluslararası/ui/ui_teknik.html, 15 Eylül 2014.

(Çevrimiçi) <http://www.tse.org.tr/tse-hakkında/tse-hizmetleri/yurtdışı-temsilcilikler-ve-ortaklarımız>, 15 Eylül 2014.

(Çevrimiçi) <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/20941.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/20941.pdf>, 25 Aralık 2012.

(Çevrimiçi) <http://www.ekonomi.gov.tr/index.cfm?sayfa=7155BE01-D8D3-8566-45208351967592CF>, 7 Eylül 2014.

(Çevrimiçi) <http://www.musavirlikler.gov.tr/altdetay.cfm?AltAlanID=368&dil=TR&ulke=KIR>, 7 Eylül 2014.

(Çevrimiçi)
http://www.deik.org.tr/Konse/58/T%C3%BCrk_K%C4%B1rg%C4%B1z.html, 4 Mart 2013.

(Çevrimiçi) <http://www.kosgeb.gov.tr/Pages/UI/Baskanligimiz.aspx?ref=23>, 4 Mart 2013.

(Çevrimiçi) <http://www.tika.gov.tr/yayinlar/faaliyet-raporlari/23>, 4 Mart 2013.

(Çevrimiçi) <http://www.spk.gov.tr/indexpage.aspx?pageid=773&submenuheader=4>, 5 Mart 2013.

(Çevrimiçi) <http://www.ekonomi.gov.tr/index.cfm?sayfa=7155BE01-D8D3-8566-45208351967592CF>, 7 Eylül 2014.

(Çevrimiçi)http://www.deik.org.tr/KonseyIcerik/4079/%C3%96zbekistan_%C3%9Clke_B%C3%BClteni.html, 15. Ocak 2013.

(Çevrimiçi) <http://www.kosgeb.gov.tr/Pages/UI/Baskanligimiz.aspx?ref=23>, 15 Mart 2013.

(Çevrimiçi)

<http://www.musavirlikler.gov.tr/altdetay.cfm?AltAlanID=368&dil=TR&ulke=UZ>, 7 Eylül 2014.

(Çevrimiçi)http://www.deik.org.tr/KonseyIcerik/4079/%C3%96zbekistan_%C3%9Clke_B%C3%BClteni.html, 15 Mart 2013.

(Çevrimiçi)

<http://www.musavirlikler.gov.tr/altdetay.cfm?AltAlanID=368&dil=TR&ulke=UZ>, 16 Mart 2013.

(Çevrimiçi) <http://arsiv.sabah.com.tr/2004/03/06/eko108.html>, 16 Mart 2013.

(Çevrimiçi)

<http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/haber.aspx?id=5268109&tarih=2006-10-16>, 16 Mart 2013.

(Çevrimiçi) <http://www2.tbmm.gov.tr/d22/7/7-8589c.pdf>, 17 Mart 2013.

<http://www.musavirlikler.gov.tr/altdetay.cfm?AltAlanID=368&dil=TR&ulke=UZ>, 16 Mart 2013.

(Çevrimiçi) <http://www.gumrukticaret.gov.tr/altsayfa/icerik/112/349/ipek-yolu-girisimi.html>, 19 Mart 2013.

(Çevrimiçi) <http://www.ekonomi.gov.tr/index.cfm?sayfa=7155BE01-D8D3-8566-45208351967592CF>, 7 Eylül 2013.

(Çevrimiçi)http://rapor.tuik.gov.tr/reports/rwservlet?disticaretb2=&report=IHT0142.RDF&p_kod=2&p_isic31=-

[&p_ulke1=80&p_bolum=1&p_revize=1&p_yil1=2011&p_yil2=2010&p_yil3=2009](http://rapor.tuik.gov.tr/reports/rwservlet?disticaretb2=&report=IHT0142.RDF&p_kod=2&p_isic31=-&p_ulke1=80&p_bolum=1&p_revize=1&p_yil1=2011&p_yil2=2010&p_yil3=2009)

&p_yil4=2008&p_yil5=2007&p_kod1=1&p_kod2=4&p_dil=1&desformat=html&ENVID=disticaretEnv, 28 Mart 2013.

(Çevrimiçi) <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2012/02/20120228-21-1.pdf>, 12 Mart 2013.

(Çevrimiçi) <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2012/02/20120228-20-1.pdf>, 13 Mart 2013.

(Çevrimiçi) <https://www.cia.gov/library/publications/download/>, 27 Mart 2013.

(Çevrimiçi) <http://www.musavirlikler.gov.tr/altdetay.cfm?AltAlanID=368&dil=TR&ulke=TUR>, 27 Mart 2013.

(Çevrimiçi) http://www.deik.org.tr/Konsey/64/Konsey_Hakk%C4%B1nda.html, 28 Mart 2013.

(Çevrimiçi) <http://w2.aib.gov.tr/sirkuler/srktum2012383.pdf>, 28 Mart 2013.

(Çevrimiçi) http://www.eximbank.gov.tr/dosyalar/kurumsal/FaaliyetRaporlari/Eximbank_FaaliyetRaporu_2013.pdf, 7 Eylül 2013.

(Çevrimiçi) <http://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem24/yil01/ss249.pdf>, 5 Mart 2013.

(Çevrimiçi)

<http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/22200.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/22200.pdf>, 6 Aralık 2014.

(Çevrimiçi) <http://unctadstat.unctad.org/ReportFolders/reportFolders.aspx>, 6 Mart 2013.

(Çevrimiçi)

<http://www.musavirlikler.gov.tr/altdetay.cfm?AltAlanID=368&dil=TR&ulke=KIR>, 6 Mart 2013.

(Çevrimiçi)

<http://www.musavirlikler.gov.tr/altdetay.cfm?AltAlanID=368&dil=TR&ulke=UZ>, 16 Mart 2013.

(Çevrimiçi) <http://sgb.tarim.gov.tr/>, 11 Aralık 2011.

(Çevrimiçi)<http://tuikapp.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=2¶m2=4&sitcrev=0&isicrev=3&sayac=5804>, 7 Eylül 2014.

(Çevrimiçi)http://rapor.tuik.gov.tr/reports/rwservlet?disticaretdb2=&report=IHT0156.RDF&p_kod=1&p_fasil1=52&p_ulke1=-1&p_yil1=2012&p_kod1=1&p_kod2=4&p_dil=1&desformat=html&ENVID=disticaretEnv, 07 Eylül 2014.

(Çevrimiçi)http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc085/kanuntbmmc085/kanuntbmmc08504664.pdf, 1 Mart 2013.

(Çevrimiçi)http://www.gib.gov.tr/fileadmin/mevzuatek/uluslararasi_mevzuat/VERGI_ANLASMALIST.htm, 7 Eylül 2014.

(Çevrimiçi)<http://www.traceca.org.tr/>, 15 Aralık 2011.

(Çevrimiçi)http://www.ubak.gov.tr/BLSM_WIYS/KUGM/tr/Belgelik/doc/protokol/20120319_154129_2769_1_64.pdf, 14 Kasım 2012.

(Çevrimiçi)http://www.ubak.gov.tr/BLSM_WIYS/KUGM/tr/Belgelik/doc/protokol/20120918_154549_2769_1_64.pdf, 6 Mart 2013.

(Çevrimiçi)http://www.ubak.gov.tr/BLSM_WIYS/KUGM/tr/Belgelik/doc/protokol/20121116_144042_2769_1_64.pdf, 22 Mart 2013.

(Çevrimiçi) <http://www.dunya.com/kotadan-91-bin-sefer-kaybi-103951h.htm>, 28 Mart 2013.

(Çevrimiçi) <http://www.traceca.org.tr/>, 28 Mart 2013.

(Çevrimiçi)http://www.tetas.gov.tr/dynamic_large.aspx?values=ithalat_ihracat_faaliyetleri.htm&mainmenuid=0&mainsubmenuid=57&setdeger=0&pagesid=0&categorysid=5, 21 Aralık 2011.

(Çevrimiçi) <http://www.btc.com.tr/mep.html>, 23 Aralık 2011.

(Çevrimiçi) http://www.tpao.gov.tr/tp2/sub_tr/sub_icerik.aspx?id=146, 23 Aralık 2011.

(Çevrimiçi) http://www.tpao.gov.tr/tp2/sub_tr/sub_icerik.aspx?id=53, 23 Aralık 2011.

(Çevrimiçi) <http://www.resmigazete.gov.tr/default.aspx#>, 15 Eylül 2014.

(Çevrimiçi) <http://www.tika.gov.tr/yayinlar/faaliyet-raporlari/23>, 20 Aralık 2012.

(Çevrimiçi) <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/20928.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/20928.pdf>, 11 Mart 2013.

(Çevrimiçi) <http://www.tika.gov.tr/yayinlar/faaliyet-raporlari/23>, 20 Aralık 2012.

(Çevrimiçi) <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/20928.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/20928.pdf>, 11 Mart 2013.

(Çevrimiçi) <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2012/02/20120229.htm&main=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2012/02/20120229.htm>, 30 Nisan 2013.

(Çevrimiçi) <http://www.haber7.com/genel-saglik/haber/1049822-turkiye-orta-asya-ve-kafkaslarin-tip-egitimi-merkezi>, 16 Eylül 2014.

(Çevrimiçi) <http://www.pa.edu.tr/?app=7B6FEEDB-3DE8-47D0-B6AD-40CBA978B3A7>, 2 Mayıs 2013.

(Çevrimiçi) <http://www.tika.gov.tr/haber/turkmenistanda-uluslararası-polis-egitim-isbirligi-projesi/344>, 2 Mayıs 2013.

(Çevrimiçi) <http://www.adalet.gov.tr/rapor/rapor2006.pdf>, 2 Mayıs 2013.

(Çevrimiçi) <http://store.tika.gov.tr/yayinlar/faaliyet-raporlari/faaliyet-raporu-2010.pdf>, 20 Aralık 2012.

(Çevrimiçi) <http://web.ogm.gov.tr/birimler/merkez/egitim/disiliskiler/Dokumanlar/yayinlar/turcumhuriyetleri-01.pdf>, 11 Aralık 2011.

(Çevrimiçi) http://www.cem.gov.tr/erozyon/Files/faaliyetler/dis_iliskiler/Asya_Ulkel eri/Orta_Asy a_Kafkaslar/Kirgizistan/Kirgizistan_Bilgi_Notu.pdf, 5 Mart 2013.

(Çevrimiçi) http://www.cem.gov.tr/erozyon/Files/faaliyetler/dis_iliskiler/Asya_Ulkel eri/Orta_Asy a_Kafkaslar/Ozbekistan/Ozbekistan_Bilgi_Notu.pdf, 21 Mart 2013.

(Çevrimiçi) <http://www.jandarma.tsk.tr/dis/takm.htm>, 16 Eylül 2014.

(Çevrimiçi) <http://www.yenicaggazetesi.com.tr/turan-ordusu-simdiden-korkuttu-25637yy.htm>, 16 Eylül 2014.

(Çevrimiçi) <http://egitim.mgm.gov.tr/ekdn/Genel%20Meteoroloji%20Ders%20Notlar%C4%B1/>, 6 Aralık 2014.

(Çevrimiçi) http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanunbmmc076/kanunbmmc076/kanunbmmc07603889.pdf, 20 Kasım 2012.

(Çevrimiçi) <http://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem23/yil01/ss645.pdf>, 17 Eylül 2014.

(Çevrimiçi) <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/05/20110528m1.htm&main=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/05/20110528m1.htm> 17 Eylül 2014.

(Çevrimiçi) <http://www2.tbmm.gov.tr/d23/1/1-0792.pdf>, 17 Eylül 2014.

(Çevrimiçi) <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/23403.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/23403.pdf>, 25 Şubat 2013.

(Çevrimiçi) <http://kdk.gov.tr/haber/yukse-duceyli-isbirli-ge-mekanizmalari/452>, 17 Eylül 2014.

(Çevrimiçi) http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanunbmmc080/kanunbmmc080/kanunbmmc08004252.pdf, 25 Şubat 2013.

(Çevrimiçi) <http://www.mfa.gov.tr/yurtdisi-teskilati.tr.mfa>, 17 Eylül 2014.

(Çevrimiçi) <http://www.mfa.gov.tr/yerlesik-diplomatik-ve-konsuler-misyonlar.tr.mfa>, 17 Eylül 2014.

(Çevrimiçi) http://www.dha.com.tr/vizesiz-avrupa-icin-geri-kabul-sarti_412295.html, 6 Mart 2013.

(Çevrimiçi) <http://www.manas.kg/index.php/tr/tarihce-manas>, 6 Mart 2013.

(Çevrimiçi) http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanunbmmc076/kanunbmmc076/kanunbmmc07603892.pdf, 11 Mart 2013.

(Çevrimiçi) <http://www.turkiyeburslari.org/tr/Bilgi/Index?UrlAdi=%2FTurkiye-Burslar%C4%B1%2FLisans-Burslari%2FTurkdiliKonusan>, 14 Aralık 2012.

(Çevrimiçi) <http://www.turksoy.org.tr/TR/belge/1-99972/azerbaycan-kultur-gunleri-basliyor.html>, 21 Aralık 2012.

(Çevrimiçi) <http://www.tccb.gov.tr/haberler/170/47956/cumhurbaskani-gul-kirgizistan-ve-turkiyenin-dusunceleri-ayni-dogrultuda.html>, 7 Mart 2013.

(Çevrimiçi) <http://ashgabat.emb.mfa.gov.tr/Mission.aspx>, 29 Nisan 2013.

(Çevrimiçi) <http://www.migm.gov.tr/IstatistikiBilgiler.aspx>, 12 Eylül 2014.

(Çevrimiçi) <http://www.mfa.gov.tr/sub.tr.mfa?886ee610-cd61-428d-ad71-fd86cfa214bc>, 24 Aralık 2012.

(Çevrimiçi) <http://www.sabah.com.tr/Dunya/2012/09/10/azerbaycana-vizesiz-gecise-tahran-engeli>, 24 Aralık 2012.

(Çevrimiçi) <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/10/20111025-4.htm>, 1 Mart 2013.

(Çevrimiçi) <http://www.mfa.gov.tr/turk-vatandaslarinin-tabi-oldugu-vize-uygulamalari.tr.mfa>, 28 Nisan 2013.

(Çevrimiçi) <http://www.tuik.gov.tr/turizmapp/menuturizm.zul;jsessionid=RH89TygLvDp2QM3s4NXnbDbIW2bnDjjGR3hQ8zqBTK1qybv1t5gV!-342202564>, 13 Aralık 2011.

(Çevrimiçi) <http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/22807674.asp>, 17 Eylül 2014.

(Çevrimiçi) <http://disiliskiler.kulturturizm.gov.tr/TR,22141/turizm-isebirligi-anlasmalari-mutabakat-zabitlari-turizm-.html>, 14 Eylül 2014.

(Çevrimiçi) http://www.deik.org.tr/KonseyIcerik/4071/T%C3%BCrkmenistan_%C3%9Clke_B%C3%BClteni.html 28 Mart 2012.

(Çevrimiçi) <http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2010:084:001:0112:EN:PDF>, 3 Temmuz 2013.

(Çevrimiçi) http://www.oic-oci.org/oicv2/page/?p_id=52&p_ref=26&lan=en, 22 Ağustos 2013.

(Çevrimiçi) <http://www.oic-oci.org/oicv2/states/>, 22 Ağustos 2013.

(Çevrimiçi) <http://www.sectesco.org/EN/show.asp?id=69>, 14 Ekim 2010.

(Çevrimiçi) <http://www.amerikaninsesi.com/content/a-17-a-2003-05-30-4-1-87905517/811181.html> 23 Ağustos 2013.

(Çevrimiçi) http://www.bbc.co.uk/turkce/haberler/2013/04/130426_sio_turkiye_anlasma.shtml, 24 Ağustos 2013.

(Çevrimiçi) <http://turkish.cri.cn/882/2012/06/14/1s140986.htm>, 24 Ağustos 2013.

(Çevrimiçi) <http://www.evrazes.com/en/about/>, 25 Ağustos 2013.

(Çevrimiçi) http://www.eurasian-ec.com/index.php?option=com_content&task=view&id=2&Itemid=7 25 Ağustos 2013.

(Çevrimiçi) <http://www.ecosecretariat.org/>, 25 Ağustos 2013.

(Çevrimiçi) <http://www.bsec-organization.org/Information/Pages/bsec.aspx>, 26 Ağustos 2013.

(Çevrimiçi) <http://www.nato.int/nato-welcome/index.html>, 26 Ağustos 2013.

(Çevrimiçi) <http://www.nato.int/cps/en/SID-4A18B4F7-C28024E9/natolive/51288.htm>, 26 Ağustos 2013.

(Çevrimiçi) http://www.odkb.gov.ru/start/index_aengl.htm, 27 Ağustos 2013.

(Çevrimiçi) <http://www.osce.org/who>, 28 Ağustos 2013.

(Çevrimiçi) <http://www.osce.org/who/86>, 28 Ağustos 2013.

(Çevrimiçi) <http://www.turksoy.org.tr/tr/turksoy/hakkimizda>, 28 Ağustos 2013.

(Çevrimiçi) <http://mekam.org/mekam/kulturel-diplomasi-ve-turksoy>, 28 Ağustos 2013.

(Çevrimiçi) http://www.dha.com.tr/ozbekistan-ve-turkmenistan-turkpaya-uye-olmaya-cagrildi_376623.html 28 Ağustos 2013.

(Çevrimiçi) <http://www.turkkon.org/icerik.php?no=26>, 28 Ağustos 2013.

(Çevrimiçi) <http://www.turkkon.org/icerik.php?no=25>, 29 Ağustos 2013.

(Çevrimiçi) <http://www.turkkon.org/icerik.php?no=14>, 29 Ağustos 2013.

(Çevrimiçi) <http://www.turkkon.org/icerik.php?no=23>, 29 Ağustos 2013.

(Çevrimiçi) <http://www.turkkon.org/icerik.php?no=270>, 29 Ağustos 2013.

(Çevrimiçi) <http://www.turkkon.org/icerik.php?no=41>, 29 Ağustos 2013.

(Çevrimiçi) http://www.turkkon.org/docs/05_Istanbul2001_7.Devle%20BaskanlariZirvesiBildirisi.pdf, 29 Ağustos 2013.

(Çevrimiçi) http://www.turkkon.org/docs/02_a_NahcivanAnlasmasi_Turkce.pdf, 29 Ağustos 2013.

ÖZGEÇMİŞ

İlteriş Yıldırım 11 Ocak 1980’de Afyonkarahisar’ın Bolvadin ilçesinde doğdu. İlk ve orta öğrenimini Afyonkarahisar’da tamamladı. 2003 yılında Selçuk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü’nden mezun oldu. 2007 yılında Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı yüksek lisans programından “Türk Modernleşmesi ve Türk Solu: Kadro Hareketi Örneği” başlıklı teziyle mezun oldu. 2007 yılında İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı’nda doktora eğitimine başladı. Halen Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü’nde öğretim görevlisi olarak çalışmaktadır.